

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

(ТАДҚИҚОТЛАР, МАҚОЛАЛАР, ЛАВҲАЛАР)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ
1996

Ушбу китобда ўзбек адабиётининг XV асрдаги тараққиёт йўллари, бунда теурий ҳукмдорлар, хусусан Амр Темур, Улуғбек, Бойсунгур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро кабиларнинг ўрни, шу давр иждокорларидан Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий, Юсуф Амрий меросларининг ўзига хос хусусиятлари, янги муаллиф — Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари. Алишер Навоий «Ҳамса»си ва ислом таълимоти масаласи, улуғ шоир ғазалларида маъно ва бадият бирлигининг анвои кўринишлари янги манбалар ҳамда янгича қарашлар асосида таҳлил ва талқин этилган.

Асар республикамиз Олий мактабларидаги филология факультетлари талабалари ва ўқитувчилари, адабиёт муаллими, мумтоз ўзбек адабиёти тарихи мутахассисларига мўлжалланган.

Ма с ъ у л му ҳ а р р и р:

Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси
Давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори,
проф. ТУРА МИРЗАЕВ

Та қ р и з ч и л а р:

филология фанлари докторлари: С. ЭРКИНОВ ва М. ҲАКИМОВ

X 4603020000—3-2027 Рез. 96
355(04)—96

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, Алишер
Навоий номидаги Адабиёт инсти-
тути, 1996 й.

ISBN 5—648—02366—9

Абдукадир Хайитметов

УЗБЕКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ЭПОХИ ТИМУРИДОВ

На *Ўзбекском языке*

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти илмий Кенгаши томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир М. Алиева, Ҳ. Зарипова

Техмуҳаррир Л. Гюрина

Мусаҳҳиҳ М. Саидова

ИБ № 6680

Терншга берилди 29.02.96. Босишга рўхсат этилди 17.04.96. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 8,40. Ҳисоб нашриёт т. 8,4. 1000 нусха. Буюртма 15. Келишилган нарҳда.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎЗР ФА «Фан» нашриётининг босмаҳонаси, 700170, Тошкент, акад. Ҳ. Абдуллаев шоҳ кўчаси, 79.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

XIV асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда темурийлар давлатининг юзага келиши, мўгул ҳукмронлигининг узил-кесил тугатилиши шу ҳудудда яшовчи барча халқларнинг бир давлат атрофида бирлашишга, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кўп ҳолларда барқарорлашувига, маданий ҳаётнинг қайта тикланиши ва ривожланишига олиб келди.

Бу давлатнинг асосчиси Амир Темур Тарағай (1336—1405) Самарқандни ўзига пойтахт қилиб, янги ҳокимиятни мустаҳкамлаш, унинг чегараларини кенгайтириш жараёнида хўжалик системасини, деҳқончиликни, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйишга, айни вақтда ободончиликка, фан ва маданият соҳаларини жонлантиришга ҳам катта аҳамият берди. У косиб ва ҳунармандларни, илм кишиларини қўллаб-қувватлади. Урушлар давомида бўйсундирилган мамлакатлардаги иморат усталарини, олимларни Мовароуннаҳрга олиб келди. Бу вақтда Самарқанд, Шаҳрисабз, Туркистон каби шаҳарларда тенги йўқ қурилишларни амалга оширди. Унинг даврида Мовароуннаҳр Хуросон билан бирлашиб, ягона бир буюк давлатнинг асосини ташкил этди. Шу вақтдан бошлаб Хуросонда ҳам ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Бу ердаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар, шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро жуда яқин муносабатда бўла бошладилар.

Амир Темурдан сўнг давлат иккига бўлиниб, Хуросонда унинг ўғли Шоҳруҳ 1409—1447 йиллар орасида, Мовароуннаҳрда унинг набираси Улуғбек 1409—1449 йилларда ҳукмронлик қилган бўлсаларда, бу икки мамлакат ҳудудидаги илмий-маданий алоқаларга путур етмади. Бу даврда, яъни темурийлар ҳукмронлик қил-

ган йилларда қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ўша ерда яшаб ижод қилди.

Масалан, истеъдодли ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий ўзи хоразмлик бўлатуруб, Шерозда Султон Искандар ҳузурида, бошқа бир ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий эса бошқа бир темурий — Султон Иброҳим даргоҳида Шерозда яшаб қалам тебратди. Худди шунингдек, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида хабар беришича, Исмоил Ота авлодларидан ҳисобланган машҳур ўзбек шоири Шайхзода Атойи қандайдир сабаблар билан Турбатдан (Тошкент яқинидаги қишлоқ) Балхга бориб қолган ва ўша ерда яшаб, ижод қилган. Янги топилган маълумотларга кўра, Мавлоно Лutfий ҳам асли тошкентлик («Лutfийи Шоший») бўлиб, кейинчалик Ҳиротга яқин Деҳи Қанор қишлоғида муқим бўлиб қолган.

Тўғри, Шоҳруҳ Мирзо замонида Мавлоно Ҳусайн Хоразмий (тахаллуси Хожа Абулвафо) деган олим ва шоирни —

Эй дар ҳамаи олам пинҳон туву пайдо ту,
Ҳам дарди дили ошиқ, ҳам асли мудово ту
(Мазмуни: Эй ҳама оламдаги пинҳон ҳам ўзингсен,
ошкор ҳам;

Ошиқ дилининг дарди ҳам ўзингсен, асли
давоси ҳам ўзингсен),—

деган матлаъ билан бошланган, тасаввуф мазмунидаги ғазални ёзгани учун кофирликда айблаб («такфир қилиб») Хоразмдан Ҳиротга мажбурий олиб келадилар. Лекин у ўз фикрининг тўғрилигини исботлаб бергандан кейин, у яна ўз юртига қайтиб кетган.

Темурий подшоҳлардан фақат Абу Саид Мирзогина Ҳирот тахтини эгаллагандан кейин тахтга даъвогар Султон Ҳусайн Бойқаро авлодига, шу жумладан, унга яқин турган Алишер Навоийга яхши кўз билан қарамаган. Унинг одамлари Навоийни ҳатто очиқ таъқиб ҳам этганлар. Навоий бу тўғрида Саййид Ҳасанга ёзган шеърини мактубида қуйидагиларни маълум қилади:

Етишса ўлум ранжи, беморлиғ,
Сув бергунча қилмай биров ёрлиғ.
Сув бермак неким, зоҳир айлаб ғулу,
Олурға,— агар бўлса жонимда сув.

Лекин бундай ҳолатлар сиёсий курашлар заманида юзага келган бўлиб, буни оммалаштириш тўғри эмас.

Навойнинг бу даврдаги ҳолати ва унинг Ҳиротда тура олмай Самарқандга кетиб қолиши масаласига тўхталиб, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Абу Саид ҳақида: «Билмон, не жарима била Султон Абусаид Мирзо Ҳиридин ихрож қилди»¹, деб ёзади. Бизнинг фикримизча, Навоийга Абу Саид ва унинг тарафдорлари ёмон муносабатда бўлган бўлсаларда, уни расман сургун («ихрож») қилмаганлар. Зийрак ва донишманд шоир Ҳиротдаги ўзига нисбатан душманлик вазиятини кўриб, бунинг ёмон оқибатларга олиб келишини олдиндан сезиб, ўзи Самарқандга кетишни ихтиёр қилган.

Соҳибқирон Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида улардан 22 темурий ижодкорларнинг исм-шарифларини зикр этиб, қисқа-қисқа тўхталиб ўтган. Султон Ҳусайн Бойқаро ижоди ва девони таҳлилига у махсус саккизинчи боб («мажлис»)ни бағишлаган. Навоий зикр этган бу шоирлар орасида Халил Султон, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Абулқосим Бобир Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо ва бошқалар бор. Улар ҳаммаси ўзлари шеър ёзиш билан бирга шеър аҳлларига ҳомийлик ҳам қилганлар. «Мажмаъул-ахбор», «Гулшани роз», «Ҳақиқатнома», «Садқатнома» каби насихатнома мазмунидаги дostonлар муаллифи Саййид Қосимий Абу Саид Мирзога яқин туриб ижод этган. Халил Султон, Ҳусайн Бойқаро кабилар ўз шеърларидан девон тузганлари маълум.

Шоҳруҳ ва Улуғбек ҳукмронлик қилган даврда, яъни XV асрнинг биринчи ярмида адабий ҳаёт кенг тараққий этди. Бу вақтда Хуросонда ва Мовароуннаҳрда, «Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, Амир Қосим Анвор, Мавлоно Котибий, Хожа Исматило, Мавлоно Бисотий, Мавлоно Яҳъё Себак, Мавлоно Тусий, Бобо Савдойи, Мир Шоҳий, Мавлоно Шарафиддин Али Яздий, Мавлоно Муҳаммад Муаммойи, Хожа Масъуд Қумий каби ўнлаб форсий забон шоирлар шеърятнинг турли жанрларида муваффақият билан ижод этганлар.

Бу даврда Хуросонда, Навоий қайд этишича, ўзбек тилида асар ёзувчи (туркигўй) шоирлардан Мавлоно Лутфий, Мавлоно Атойи, Мавлоно Амирий, Мавлоно Яқиний, Мавлоно Гадойи, Мавлоно Муқимий, Мав-

¹ Бобирнома, Тошкент, 1960, 233-бет.

лоно Латифий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саййид Ҳасан Ардашер, Аҳмадий кабилар яшаб, ажойиб шеър ва дostonлар яратганлар. Кейинги илмий изланишлар шуни кўрсатдики, Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимийлар ҳам Хуросон ҳудудида яшаб, ўзларидан бой адабий мерос қолдирганлар. Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonидан ташқари «Гул ва Наврўз» дostonини яратган. Ҳижрий 812 йилда (милодий 1409 йил) ўзбек тилида номаълум муаллиф томонидан «Юсуф ва Зулайҳо» деган дoston ёзилган бўлиб, ҳозирча бу асар шартли равишда Дурбек деган балхлик шахсга нисбат бериб келинмоқда. Бу адабий жараёнда шоҳлар ҳам, оддий косиб ва ҳунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожидида темурий шаҳзодалардан Бойсунғур Мирзо (Шоҳруҳнинг учинчи ўғли)нинг ўрни катта бўлди. У ўз ташаббуси, ғайрати, ақлу заковати билан Хуросонда фанларнинг барча соҳаларини, шу жумладан, адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга ҳаракат қилган. Унинг саройида бу ишлар қандай йўлга қўйилгани ҳақида Юсуф Амирий «Даҳнома» асарининг кириш қисмида қимматли маълумотларни берган. Шоир у қизиққан фанний йўналишлардан ҳайъат (астрономия), ҳикмат (фалсафа), иқлидус ашколи (ҳандаса), фикҳ (ҳуқуқшунослик), мантиқ, жуфри ҳуруф (ҳарфлар бўйича фикр билдириш, фол очиш), тарих соҳаларида олимлар мунтазам илмий текшириш олиб бораётганларини айтиб, охирида шеърят ва музыкага ҳам катта эътибор берилганини алоҳида таъкидлайди:

Бири ашъор баҳринда сув сочинб,
Бири адвор рудинда сўз очиб.

Бойсунғур Мирзо раҳбарлигида бу даврда улур форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг кўп қўлёзмаларни бир-бирига қиёслаш асосида ишончли илмий матни яратилди. Чунки бу даврга келиб ушбу асар матнида кўп чалкашликлар юз берган эди. Бойсунғур Мирзо шеърни яхши тушунган, ўзи ҳам шеърлар ёзган. Бизга шу пайтгача унинг форсий шеърлари маълум эди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари туфайли унинг ўзбек тилида ҳам шеърлар ёзгани маълум бўлди. Мана, унинг туркий бир қитъаси:

Фурқатинга сориг ўлди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон ўлмасун.
Улмакимдин фикрим онча йўқ турур,
Қўрқарам ўлсам яро қон ўлмасун.

Хуллас, бу фактлар ҳаммаси шуни кўрсатадики, XV асрнинг ўрталарига келиб Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннаҳрда ҳам бу йилларда ўзбек тилидаги адабиёт ўз ривожига янги поғонага кўтарилди. Адабий жараёнда ўзбек ва форсийзабон шоирлар баробар ҳуқуққа эга бўлиб, туркий шеър харидорлари қанча кўп бўлса, форсий шеър талабгорлари ҳам улардан кам эмас эди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари жамъ бўлган эдилар. Академик В. В. Бартольд ёзишича, бу ерда шоирларнинг сардори («Маликул-калом») қилиб Мавлоно Қамол Бадахший тайинланган эди. Улуғбек ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирларга ўзини яқин тутар, унинг шеър ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз қасидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб ўтган. Улуғбек Мовароуннаҳрдаги шоирлар билангина эмас, Хуросондаги форсийзабон ва туркийзабон ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. Масалан, Улуғбек Мавлоно Лутфий шеърларини XV асрнинг гоятда машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган. Улуғбекнинг Лутфий шеърларини Соважий шеърлари билан ёнма-ён қўйганлиги, яъни тирик шоирни яқинда ўтган мумтоз шоир билан тенглаштирилиши Лутфий учун катта шараф эди.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ва номдор ўзбек шоири, шубҳасиз, Саккокий эди. Унинг дилрабо лирик шеърлари билан бир қаторда ўзбек тилида Улуғбек, Арслон Хўжа Тархон, Хўжа Муҳаммад Порсо ҳақидаги қасидалари ҳам бу шеърий жанрнинг ёрқин ютуғи бўлди. Унинг Улуғбек ҳақидаги қасидаларидан бирида олим-шоҳ тўғрисидагина эмас, ўзи ҳақида ҳам сўзлаб:

Фалак йиллар керак айлансаю келтурса илкига
Менингдек шоирни турку сенингдек шоҳи донони!—

деб ёзганида маълум бир тарихий ҳақиқат бор эди, — дейиш мумкин. Лекин биз Саккокий адабий меросига тўла баҳо бера олмаймиз. Чунки унинг бизгача етиб

келган девонидан охирги бир қисми сақланиб қолган, холос.

Бироқ шу пайтгача бу даврда Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган шоирларнинг кўплари бизга номаълум эди. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафонс» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берган. Давлатшоҳ Самарқандий эса «Тазкиратуш-шуаро» асарида кўпроқ ўтмишда ўтган қалам соҳибларига тўхтаган.

1993 йил филология фанлари доктори Эргаш Умаров АҚШда хизмат сафарида бўлиб, у ердан XV асрнинг биринчи ярмида яшаган адабиётшунос олим Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг 1436—1437 йилларда ўзбек тилида ёзилган «Фунунул-балоға» асари қўлёзмасининг фотокопиясини олиб келиши бу давр Мовароуннаҳрдаги адабий ҳаёт ва унинг муаммоларини ўрганишга янги имкониятлар очди.

Шайх Аҳмад Тарозий ўз китобида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бир қаторда йўл-йўлакай шу пайтгача номлари бизга номаълум бўлиб келган бир қанча ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан ҳам мисоллар келтиради. Бунда форсий тилда асар ёзган ва номлари бизга маълум бўлган классик шоирлардан ташқари Имом Зиёвуддин Форсий, Жалол Самарқандий, Хаёлий, Умид Камолий, Мавлоно Сайфиддин, Хожа Ҳасан Муҳаммад, Муҳаммад Ганжавий, Шайх Носир, Азмий, Муҳаммад Асил, Хожа Тоҳириддин, Тоҳир Санжарий, Ғаввос Гунбадий, Мужириддин Бойлақоний, Шайдо, Урбоний, Гулшаний каби ўнлаб янги ижодкорларга дуч келамизки, бу адабиёт тарихчилари олдига уларни ўрганиш бўйича янги масалаларни қўяди.

Бу асарда бизга маълум ўзбек шоирларидан Лutfий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандий билан бир қаторда бизга бутунлай нотаниш Ҳожи Ақча Киндий, Бу Насақ, Ҳотифий, Қутбиддин Саройи, Бу Сиёқа, Жалолий, Шамс Қисорий, Муҳаммад Темур Буғо кабиларнинг номлари бор ва уларнинг шеърий ижодларидан парчалар келтирилган. Масалан, шеърнинг туюқ турига Муҳаммад Темур Буғо деган шоирдан қуйидаги шеър келтирилган:

Гар ҳавоин васли дилбар дори дер,
Йўлда тикмишлар муҳаббат дори дер.

Сен агар чун ошиқи содиқ эсанг,
Бу муҳаббат дорини бир дори дер.

Бу шеърда «дори дер» ибораси турли маъноларда қўлланган ва туюқ жанри талабларига тўла жавоб беради.

Шамс Қисорий деган шоирдан «ал-мақлубул-баъз» шеърини санъатига мисол сифатида қуйидаги гўзал байтни ўқишимиз мумкин:

Чаман ичинда қилур рақс сарв, ҳар дам урар —
Чинор қарсу ўқур андалиб савту ғазал.

Бу байтда «рақс» ва «қарс» сўзлари бир-бирига оҳангдош бўлиб келган. Жалолоий деган ўзбек шоирининг ишқий мазмундаги байти ҳам ғоят ёқимли:

Ул ҳарамни жаннати аъло била арз этсалар,
Жаннати аъло керакмастур, керактур ул ҳарам.

Шеърятда «мутасалсал» деган санъатнинг қўлла-нишига эса Шайх Аҳмад Тарозий ўз ғазалидан бир намуна келтирганки, бу унинг шеърини истейдоди анча баланд бўлганидан дарак беради:

Сендек жамол мулкида йўқ шоҳи муҳташам,
Дардинг манга даводур, они бори қилма кам.
Камдур агарчи жавру жафода назрингиз,
Еткур камола, бўлма муқассар вафода ҳам.
Ҳам ҳур мубталойи гаминг, ҳам малойнка;
Инсу пари чу хоки раҳингдин тутар қасам,
Замдур лабинг қошинда манга кавсаринг баса;
Ғамдур манга беҳишти барин сенсиз, эй санам,
Нам тутти ер юзини кўзум ёшидин тамом,
Чун йиғларам фироқинда ҳар шому субҳидам.
Дам урма, эй Тарозий, агар ул муттакойн ёр
Ўт ёқса бошинг устида, зинҳор урма дам.

«Мутасалсал» санъати қофия бўлиб келган сўзларнинг ёки унинг бир бўлагининг кейинги байт бошланишида такрорланиши, шу йўл билан байтларни ўзаро бир-бири билан боғлашни англатган. Тарозий «кам», «ҳам», «санам», «нам», «субҳидам», «дам» сўзларини шу мақсадда байтлар бошида маҳорат билан қўллаб, ўз ижодий ниятига эриша олган.

Умуман, Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари шу давр ўзбек адабиёти тарихини янада чуқурроқ ўрганишга қимматли материаллар бериши шубҳасиз.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксалиш темурийлардан 1469 йилдан 1506 йил орасида подшоҳлик қилган Султон Ҳусайн Бойқаро ҳамда ўзбек адабиётининг порлоқ қуёши Алишер Навоий номлари билан боғлиқ. Ҳусайн Бойқаро 40 йиллик ҳукмронлиги даврида Хуросонда адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берган. Шоир сифатида «Ҳусайний» тахаллуси билан машҳур бўлган бу зоти шариф ўз ҳукмронлиги давомида Алишер Навоийга ўз саройида муҳрдорлик, бош вазирлик, «муқарраби ҳазрати султоний» мансабларини бериб, унинг давлат арбоби сифатида мамлакатни инсоф ва адолат билан бошқариш, тинчликни сақлаш, кенг миқёсда маданиятнинг ривожланишига ҳомийлик қилишдек ноёб фазилатларидан фойдаланишга интилди. Хуросон шаҳарларида маънавий ҳаётда катта жонланиш юз берди. Шу давр форс-тожик адабиётининг улуг намояниси Абдураҳмон Жомий билан ҳамкорликда Алишер Навоий Ҳирот ва бошқа шаҳарларда маънавият тараққиётига, адабиёт ва санъатнинг, турли фан соҳаларининг ривожига раҳнамолик қилди. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий тимсолида бадий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Навоийнинг «Хамса» ва «Ҳазойинул-маоний» девони, Жомийнинг «Ҳафт авранг» ва шеърий девонлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Ҳусайн Бойқаро ўз «Рисола»сида ўз подшоҳлиги замонида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас. Хусусан у Навоий ҳақида бу асарида шундай деб ёзган:

Эрур сўз мулкининг кишварситони,
 Қаю кишварситон,— хисрав нишони.
 Дема хисравнишонким,— қаҳрамони.
 Эрур гар чин десанг, соҳибқирони.

Мамлакат подшосининг шоир ҳақида шундай юксак фикрларни изҳор этиши уларнинг ўзаро муносабатлари, шоҳнинг шеърият ютуқларига қараши ниҳоятда самимий бўлганидан дарак беради. Бу фикрни, Хуросон подшоси — Ҳусайн Бойқарони кўзда тутган ҳолда орадан кўп вақт ўтмай, Ироқда яшаб ижод этган улуг озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий ҳам ўзининг «Лайли ва Мажнун» достонининг кириш қисмида тўла тасдиқлаган ва шундай деган:

Улмишди Навоийи сухандон
Манзури шаҳаншаҳи Хуросон.

Этиборли томони шундаки, бу даврда фақат шоҳнинг ўзи эмас, унинг ўғиллари ҳам адабиётдан узоқда турмаганлар. Масалан, Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Фариб Мирзо, Кичик Мирзолардан бошқа қатор шаҳзодалар ҳам шеър ёзганлар ва ўз саройларида бошқа шоирлар билан ҳамсуҳбат бўлганлар. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Бадиуззамон Мирзонинг қуйидаги ўзбекча байтини мисол келтирган:

Эй сабо, гар сўрса ҳолим шаммаи ул сарвиноз,
Эврулуб бошига мен саргаштадин еткур ниёз,

Хусайн Бойқаронинг Шоҳ Фариб Мирзо деган ўғли ҳам, Навоий таърифича, ғоятда салоҳиятли шоир бўлган, форсий ва туркийда баравар қалам тебратган. Мана, унинг бир ўзбекча байти:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор?
Қайси бир шамшодқад сарви хиромонимча бор?!

Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонини унга бағишлагани, дoston охирида унга насиҳатлар қилиб, кўпгина ноёб фикрларни билдиргани асоссиз эмас.

«Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, бу даврда Шайхим Суҳайлий, Муҳаммад Солиҳ, Биноий, Саййид Ҳасан Ардашер, Мавлоно Билол, Мавлоно Камоллий, Дарвеш Нозукий, Мавлоно Тархоний, Ҳаримий Қаландар каби ўнлаб шоирлар ҳам форсий, ҳам туркийда ижод қилганлар.

Умуман, олганда, Хуросон ҳудудида, хусусан, Ҳиротда аҳолининг форсийзабон қисми кўпчиликини ташкил этар эди. Шунинг учун бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам яхши ривожланди ҳамда Абдурахмон Жомий, Хусайн Воиз Кошифий, Осафий, Ҳилолий, Биноий, Ҳотифий каби буюк истеъдод эгаларининг асарлари билан бойинди.

Ўзбек адабиёти эса ўз миллий анъаналари негизида ва форс-тожик адабиётининг бой тажрибаларини ижодий ўзлаштириш натижасида жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритди. Бунга хусусан Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойиннул-маоний», «Маҳбубул-қулуб», «Лисонут-тайр», «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луға-

тайн», «Назмул-жавоҳир» каби асарлари ишончли мисол бўла олади.

Бу бой адабий мерсс ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг «Бобирнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Адабиётшуносликда темурийлар билан боғлиқ ўзбек адабиёти тарихи анча кенг ва чуқур ўрганилган. Фактлар шуни кўрсатадики, бу вақтда ўзбек адабиёти айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насрида ўзига хос хуросон услуби пайдо бўлди. Бу адабни услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ҳамда иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаланишдир. Бу ҳол шу ўлкадаги этник шароит таъсирида юзага келган эди².

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги яхши анъаналари кейинчалик бобирийлар томонидан Афғонистон ва Ҳиндистонда, XVIII—XIX асрларда Хоразмда, Қўқон хонлигида ривожлантирилди.

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар даври адабиётимиз ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги улуғвор инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу давр адабиётимизни доим ўрганишимиз ва қадрлашимиз керак.

---

¹ Ҳайитметов А. Ўзбек адабиётида халқчиллик ва халқчил услуб ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. 1993. 1—2-сонлар.

«АНИНГДЕК БИР БАЙТ ҶУҶОНИ МИНГ ЯХШИ БАЙТ АЙТҚОНЧА БОР...»

Амир Темур нозиктаъб инсон, гўзалликни чуқур ҳис этадиган, адабиёт ва санъатнинг қадрига этадиган зот ҳам эди. Унинг бадий адабиётга муносабати шу пайтгача махсус ўрганилмаган. Бунга ойдинлик кириштишда бизга биринчи кўмакдош Алишер Навоийдир. Адабиёт тарихининг буюк билимдони, хусусан, темурийлар тарихини яхши билган Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида бу даврда етишган ва ижод қилган ижодкорларга батафсил тўхтаб ўтган. Навоий тазкирасида XV асрда яшаб ижод қилган мовароуннаҳрлик ва хуросонлик 400 дан ортиқ шоир ҳақида гап борадики, бу муҳим бир фактдир. Мазкур тазкиранинг махсус бир боби — еттинчи мажлиси Навоий темурийлардан чиққан шоирларга бағишлаган. Шу ўринда Навоий биринчи бўлиб Амир Темурга тўхталлади. Навоий Амир Темурни «мулк шажараларининг бўстони ва салотин гавҳарларининг уммони, ҳоқони жаҳонгири соҳибқирон» деб таъриф ва тавсиф қилади ва шундан кейин ёзади:

«Темур Кўрагон» — анораллоҳи бурҳонаҳи, агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдуларким, анингдек бир байт ҷуҷони минг яхши байт айтқонча бор» (Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис, Илмий-танқиллий текст. Т., 1961, 195-бет).

Амир Темур ҳақидаги шу бир жумладан жуда кўп нарсани англаш мумкин. Демак, Амир Темур шеър ёзма-са ҳам, жуда кўп шеърӣ ва насрий асарлардан хабардор бўлган, уларнинг катта қисмини ёд билган. Узро, суҳбатларда, олимлар ва шоирларнинг мажлисларида, дўстлик ва ўртоқлик гурунгларида соҳибқирон, Навоий ибораси билан айтганда, ўз ўрни ва ўз вақтида («ма-

ҳал ва мавқеъда») шеърӣ асарлардан айрим парчаларни, насрий асарлардаги эсланишга лойиқ бўлган эпизод ва сюжетларни, бу асарларнинг қаҳрамонларига оид байтларни маълум бир воқеалар муносабати билан ёддан келтира олган. Навоий буни «ўқубдурлар» дейди. Бундай «ўқишлар» ярим умри сафарда ўтган соҳибқироннинг йўл-йўлакай ўлтиришларида, қўшин билан мулоқотларида, бошқа мамлакатларнинг шоҳлари, элчилари, лашкарбошилари билан қурган анжуманларида ҳам юз берган бўлиши табиий. Шу йўл билан у ўз қўшинининг кўнглини овлаган, уларни руҳлантирган, бошқа мамлакатлардан, ҳатто Европадан келган Қлавихо каби элчилар билан бўлган суҳбатларни беаган бўлиши керак. Яъни соҳибқирон бадий сўз санъатининг кучидан бир умр ўзи учун ҳам, бошқаларга ўз муддаоларини яхши, таъсирли англаштириш учун ҳам фойдаланган. Бу эса унинг шахсиятидаги катта ижобий фазилат бўлиб, замондошларида доим гўзал таассурот қолдирган, унинг нутқини беаган. Ахир, одамларга раҳнамо бўлиш, жангларга чорлашнинг ўзи бўлмаган.

Навоий шу ўринда Темурнинг шундай фазилати билан боғлиқ бир ҳодисани ҳикоя қилади. Баён этилишича, Темурнинг ўғли Мироншоҳ Табризда ҳукмронлик қилар экан, у атрофидаги баъзи кишилар таъсирида ичкиликка, маишатга берилади. Буни эшитган Темур ўғлини йўлдан урганларнинг учаласини ҳам ўлдириб, бошини олиб келишга ҳукм қилади. Шунга кўра Мавлоно Муҳаммад Коҳий ва устод Қутб Нойи Темур юборган кишилар томонидан жавобгарликка тортиб ўлдириладилар. Хожа Абдулқодир эса қочиб, бошқа мамлакатларда ўзини девоналикка солиб, яшириниб юради. Амир Темур Ироққа юриш қилганда баъзилар уни кўриб қоладилар ва бу тўғрида соҳибқиронга хабар берадилар. Темур уни тутиб келтиришни буюради. Ҳукми бажарувчилар уни у-бу деганига қўймай, «судраб тахт илайи (олди)га келтурдилар». Хожа Абдулқодир Қуръонни жуда яхши ёд олган ва қироати ҳам ниҳоятда ўткир бўлиб, Темурни кўриш билан дарҳол баланд овозда Қуръон ўқишга киришади. Шунда Темурнинг газаби юмшаб, кулиб, ҳузуридаги олим ва фозилларга қараб, дарҳол шундай дейди:

Абдол эн бийм чанг бар Мусҳаф зад.

Маъноси:

Қаландар қўрқанидан ёпишди-ку Қуръонга!

Навойий соҳибқироннинг бадиҳа йўлида завқ билан айтиб юборган бу гапни оддий гап бўлмасдан шеърдий йўлда айтилган гап, яъни бир мисра шеър деб баҳо беради ва «бу мисраъни ба вақт ўқуди...», — дейди. Чиндан ҳам бу шеърдий туйғу билан айтилган гап бўлиб, уни арузнинг тахминан ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи садр ва ҳашв вазнига солиб ўқиш мумкин:

Мафъулу мафъоилун мафъоилун¹.

Навойийнинг ёзишича, шундан кейин Темур Хожа Абдулқодирнинг айбини кечириб, «ўз олий мажлисида надим ва мулозим» қилган, кўп йил унга мурувват кўрсатган. Бинобарин, Амир Темурда қаҳр ҳам бўлган, меҳр ҳам. Алишер Навоий шу ўринда Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида ҳам сўзлаб, ундаги кўп фазилатлар, хусусан йиғинларда «пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар» айтиш одати Темурдан ўтганлигини, яъни «маврусий» эканлигини таъкидлайди: «То олам аҳли билгайларким, Султон соҳибқиронгаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дар маҳал воқеъ бўлур — дағи маврусийдурким, нисбатин ул жадди бузургвор (Темур)га тузотур...» (Алишер Навоий. Асарлар, 12-т. 1966, 169-бет).

Биз бу ўринда Навоийнинг фикрларини ривожлантириб, Темурнинг таъсири фақат Султон Ҳусайн Бойқарога эмас, балки ҳамма темурийларга ҳам қайси бир муддатда ўтган, — дейишга мойилмиз. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг шу еттинчи мажлисида шеър ёзиш билан онда-сонда, кайфиятига қараб шуғулланган ва доимий шуғулланган йигирма бир кишининг номини қайд этиб, улар ҳақида маълумотномалар беради. Шеър ёзиш билан гоҳ-гоҳ шуғулланганлар орасида Шоҳруҳ, Абобакр Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо кабилар бор. Шоирликка жиддий киришган ва ўз девонини тузиш даражасига борганлар ораси-

¹ Кейинчалик шу бир мисра шеър асосида бошқа бир шоир махсус рубоий ёзган ва бу рубоийга бир қанча шарҳлар битилган (Қаранг; Валихожа Б. Х. Хожа Аҳрор Валий. Самарқанд, 1992, 50-саҳифа).

да Халил Султон, Султон Аҳмад Мирзо, Шоҳ Фариб Мирзо кабилар бор. Навоий Ҳусайн Бойқаро шеърини таҳлилига эса махсус боб ажратган. Шоирликни ҳавас қилган темурийзодалар орасида кейинчалик ўз отаси— Улуғбекни ўлдирган Абдуллатиф Мирзонинг ҳам номи борлиги диққатни ўзига тортади. Навоий бу падаркушни «савдойи мижоз ва васвасий табъ ва девонавор киши» деб таърифлаб, унинг шеърини истеъдоди ҳақида эса: «Аммо табъи назм эрди», — деб ёзади.

Навоий Амир Темурнинг назм ва насрга яхши муносабатини тўғри ва самимий қайд этган ҳолда бунини идеаллаштирмайди. Тазкиранинг Темурга бағишланган ўрнида уни шоир сифатида эмас, балки унинг шахсига ҳурмат белгиси («ҳайсият») юзасидан тўхтаётганини махсус уқтириб ўтади ва дейди: «Табаррук ҳайсиятидинким, ул ҳазрат (яъни Амир Темур)нинг муборак исми бу мухтасар (яъни «Мажолисун-нафонс» тазкираси)да бўлғай».

Амир Темур шахсини, хусусан, унинг адабнёт аҳлига муносабатини ўрганганда, соҳибқироннинг «Темур тузуклари» номи билан машҳур асарига маълумотларга ҳам мурожаат этиш ўринлидир. Бу асарда Амир Темур ўзининг шу даврдаги ижтимоий табақаларга қандай муносабатда бўлгани ҳақида сўзлар экан, у муҳаддислар, тарих илмининг, диннинг билимдонлари қатори қиссаҳонларни ҳам ўзига яқинлаштиргани, бундан яхши фойдалар кўргани, тажрибаси ошгани ҳақида гапиради:

«Тўққизинчи тоифа — муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар (тарихчилар) ҳамда қиссаҳонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшолар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганлигини булардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб, тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим» («Темур тузуклари», Т. 1991, 66-бет).

Темур ҳузурида Низомий Шомий, Ибн Арабшоҳ, Али Яздий каби тарихчилар бўлган. Унинг даргоҳида қандай қиссаҳонлар бўлгани аниқ маълум эмас. У даврларда тарихий китоблар билан бадий-диний қис-

салар ўртасида муштарак хусусиятлар кўп бўлиб, уларнинг ҳеч бирини бадийятсиз тасаввур этиш қийин эди. Шу маънода бундай асарлар буюк соҳибқиронга фақат билим, маълумот эмас, бадий завқ берганига ҳам шубҳа йўқ. Академик В. В. Бартольд «Тарихи Хоний» асаридаги маълумотларга асосланиб, Темур саройидаги қиссахонларни «уйғур бахшилари» деб атайдди.

Амир Темурнинг тарихчилар, қиссахонларнинг асарлари, ривоятлари, қиссалари билан яқиндан қизиқиши шунчаки завқ ва кайфият иши бўлмай, унинг бутун амалий фаолиятига ҳам дахлдор эди. Масалан, соҳибқирон бу асарида ўзининг Ики-Темур билан бўлган муносабатида Эрон подшоҳлари тарихидан Баҳром Чубин қиссасига суяниб иш тутганлигини ҳикоя қилади:

«...Дашти қипчоққа, Урусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ики-Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, тумон, туғ, алам (байроқ) ва ногора бердим. Уни давлатимга шерик қилиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ер амирларини унга бўйсундирдим. Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида (турли) уйдурма гаплар тарқатиб, «Урусхон улусини талон-тарож қилиб, мол-мулкни ўзиники қилиб олди», — дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин қиссасини эшитиб, тажрибам ошганди. Воқеа бундай бўлган экан:

Хоқон (турк хоқони Шаба кўзда тутилади — А. Ҳ.) уч юз минг қонхўр турк аскарлари билан Ҳўрмуз ибн Нўширвон устига лашкар тортди. Ҳўрмуз эса Нўширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг эроний аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан туқнашиб, уч кечаю, уч кундуз жангу-жадал қилди. Охири хоқонни енгиб, бор ҳақиқатни Ҳўрмузга арз қилди, ўлжа қилиб қўлга киритган бутун мол-мулкни Ҳўрмузнинг ҳузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва гийбатчилар Ҳўрмуз мажлисида унга қарши туҳмат қилиб: «Баҳром мол-мулкнинг катта улушини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди», — дедилар. Ҳўрмуз ҳам хомтамаъ бўлиб, Баҳромнинг хизматларини унутди.

Фаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, у (Баҳром Чўбин)ни гуноҳкор ва хоин деб билибди. Унга аёллар ёпинчиги, кишан ва занжир юборибди. Баҳромнинг бўйнига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, аёллар кийимини кийдиришни буюрибди. Сўнг ҳузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, уни саройда йиғилган барчага кўрсатибди. Саркардалар ва бошқа сипоҳийлар бу ҳолни кўриб, Ҳурмузга таънаю дашномлар ёғдиришибди. Ундан ихлосларни қайтибди. Кейинчалик сипоҳ Баҳром Чубин бошчилигида иттифоқ бўлиб, Ҳурмуз даргоҳига бостириб келибдилар. Уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлакати салтанатининг тахтига Хусрав Парвизни ўтқазибдилар». («Темур тузуклари», 81-бет).

Темур шахсини, унинг маънавий оламини ўрганишда бундай фактларнинг аҳамияти катта.

Амир Темурнинг ўз давридаги шоирларга муносабати ҳақида ҳам бир қанча ривоятлар мавжуд. Улардан бири ўша замоннинг улуғ шоири Ҳофиз Шерозий номи билан боғлиқдир. Ҳикоя қилишларича, Амир Темур 1387 йили Шерозни забт этганда,

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро,—

деб бошланган ғазални ёзган Ҳофиз лақабли шоир шу шаҳарда яшашини билиб қолади. Ҳофиз ўз ғазалининг шу бир байтида Амир Темур бутун умри давомида куч-ғайратини ишга солиб, сбод қилган Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўзи яхши кўрган жонининг бир дона қора холига алмашмоқчи бўлган эди. Бундан дарғазаб бўлган соҳибқирон дарҳол ўша шоирни топиб келишни буюради. Бу вақтда ёши олтмишлардан ошган, устига эски жанда кийган, аҳволи ночор шоирни Темурнинг олдига етказиб келганларида у ширга ўта норозилик оҳангида:

— Мен Самарқанд билан Бухоронинг донғини кўтариш учун қанча мамлакат ва халқларни забт этсаму, сен уларни қандайдир бир маъшуқанинг битта холига туҳфа қилиб юборсанг! Бунга қандай ботиндинг? — дейди.

— Эй соҳибқирон! — дебди бунга жавобан шоир.— Эғнимдаги жандамга қара. Шундай исрофгарчилик мени охири ана шу аҳволга солиб қўйдида!

Шоирнинг бундай ҳаққоний ва таъсирли жавоби

Амир Темурга хуш келиб, у яна беозор уйнга қайтиб кетган экан. Бу албатта, ривоят. Лекин ҳар қандай ривоятда ҳам кичик бир ҳақиқат бўладикун!

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ: «ФУНУНУЛ-БАЛОҒА»¹

Жаҳон маданиятининг марказларидан бири — Ўрта Осиёда ўтмишда фаннинг деярли барча соҳалари бўйича ададсиз ноёб китоблар битилган. Лекин, таассуфки, бизга бу фан обидаларининг бир қисмигина етиб келган, холос. Кўпдан-кўп асарлар эса турли сабаблар билан Европа ва Америкага бориб қолган, улар ҳозир олис мамлакатлардаги қўлёзмалар хазиналарини безаб турибди. Бизнинг вазифамиз эндиликда ўша китобларни, жуда бўлмаганда, уларнинг фотонусхаларини Ватанимизга келтириб ўрганиш ва фанимизни бойитишдир. Истиқлол туфайли бундай гоёт муҳим ишларга энди янги имкониятлар очилмоқда.

XV асрнинг биринчи ярмида Улуғбек ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда фаннинг бир қанча соҳалари ривожланиб, жаҳоншумул ютуқларга эришилгани ва бу кашфиётлар дунё миқёсида тан олингани ҳаммага маълум. Ҳозирги вақтда Улуғбек яратган «Зичи Кўрагоний» асарининг чет эллардаги қўлёзма нусхалари атрофлича ўрганилиб, нашрга тайёрланмоқда.

Кейинги текширишлар шунн кўрсатмоқдаки, бу даврда бадиний адабиёт, адабиётшунослик ҳам ривожланган. Бунга асл қўлёзма нусхаси Англиянинг Бодлеан Қўлёзмалар хазинасида 36-рақам остида сақланган «Фунунул-балоға» асари мисол бўла олади. Бу асар ҳам ўша даврдаги анъанага кўра, арабча номланган: уни ўзбек тилига «Етуклик илмлари» деб таржима қилиш мумкин.

«Фунунул-балоға» ҳижрий 840, милодий 1436—1437 йиллари ёзилган. Муаллифи Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий деган шахсдир. Унинг ўзи ва ҳаёти тўғрисида тарихий манбаларда маълумотлар деярли сақланмаган ёки сақланган бўлса ҳам ҳозирча улар бизга номаълум. Фақат Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» асарида унинг «Тарозий» тахаллуси билан ёзган ва ражаз ҳамда рамал баҳрларига онд шеър-

¹ Ушбу мақола филология фанлари доктори Эргаш Умаров билан ҳамкорликда ёзилган.— А. Ҳ.

ларидан иккита мисол келтиради. Улардан ражазга тегишлиси:

Кўрди кўзум саҳар ҷаман ичида бир паривашеким, юзи гул,
тани суман, зулфи бинафша, қадди сарви сиҳи эрди, лаб
шакар.

• Лола ўзидан ўртаниб, даъвисидин суман тониб, эрди
бишафша бош солиб, сарви чинору қож ҳам бўлди қадин
кўруб дигар.

Рамалга тегишлиси:

Кўзларинг мендин ўлди жону дил,
Сарв қаддингдин бўлди по дар гил.

«Мухтасар»ни нашрга тайёрлаганлар шоир номини «Тарозий» эмас, балки «Тирозий» деб ўқиганлар ва ёзганларки, бу бизнингча, тўғри эмас.

Олимнинг адабий таҳаллусидан маълум бўладики, у Тарсз шаҳри, яъни ҳозирги Жамбул шаҳридан келиб чиққан. Унинг «Фунунул-балоға» асаридан кўрнадики, у Улуғбек давридаги шеър ва илм аҳллари билан яқиндан таниш бўлган.

Муаллиф ўзини асарнинг кириш қисмида «Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий», «Фунунул-балоға» асарини яратувчи — «бу иморатнинг муҳандиси ва бу иморатнинг мударриси» деб таништиради.

Ҳозирча олимнинг қачон туғилгани ҳам, қачон вафот этгани ҳам аниқ эмас.

«Фунунул-балоға» ҳижрий 989, милодий 1581 йили Бухорода настаълиқ хати билан Мир Кулунки ал-Ҳожи деган котиб томонидан кўчирилган. Бу маълумот қўл-ёзма сўнггида қайд этилган. Асарнинг қачон ёзилгани хусусида эса муаллиф унинг кириш қисмида сўз юритган. «Чун бу фикри фарзи айн, балки айни фарз кўрунди, эрса муддати мадид ва аҳди баид бу тааммул бирла авқот кечурдум, — деб ёзади у. — Оқибатул-амр... Расул алайҳис-салот вас-саллам ҳижратиндин саккиз юз қирқ йил ўтиб эрдиким, бу илмға шуруъ этиб, форс ва турк алфозини таркиб айлаб, рисола тартиб қилдуқ, тамом бўлди».

Асарга қандай ном қўйгани ҳақида ҳам муаллиф шу ўринда гапирган: «Отини «Фунунул-балоға» қўйдуқ. Ва баъзи яронлар «Латойифи Тарозий» ҳам дедилар ва таваққун асҳоб завқдин ва арбоб шавқдин ул-дурким, бу дураар шефтасидин ва гавҳар хазиначидин

баҳра ва файз олсалар, риоят этакки бирла айбин ёпио, иноят қалами бирла саҳвин рост қилғайлар ва мусанниф ва қойил ва котиб соҳибин дуойи хайр бирла ёд тутқайлар».

Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий ўз даврининг адабиёт бўйича қомусий билимга эга бўлган алломаси бўлиб, у инсон ҳаётида бадий сўзнинг, шеърнинг ўрнини яхши тушунган. Унинг фикрича, кимнинг кўнгли гап-сўзга ва ширинсўз бўлишга мойил бўлмаса, уни инсон деб аташ қийин: «Нетокким, ҳукамо айтур,... ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилписанд эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур».

Яна шу ўринда муаллиф уламолар фикрига суяниб, одамларнинг гап-сўзлари, яъни нутқи икки хил бўлишини, уларнинг тартибли ёки тартибсиз тузилишига қараб, бири «назм», иккинчиси «наср» деб аталшини уқтиради: «Ва уламо қошинда нутқ икки навъдур: наср ва назм. Ониким, истисвоб бобинда мураттаб кўрдилар, «назм» атадилар ва ониким авроқ масоқинда паришон топдилар, «наср» дедилар».

Ўзининг мазкур фикрини чиройли ифодалаш учун Шайх Аҳмад Тарозий форсий тилда бир қиғъа ҳам ижод қилган:

Назм товус аст дар боғи балоғат жилвагар,

Қ-аз камоли жилван у ақли кулл шайдо шавад.

Наср дар бўстони хотир тўтйи ширин навест:

З-он сабаб таъсири фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(Мазмуни: Балоғат боғида назм товус сингарин шундай жилвалар қиладики, унинг бундай етук жилваларин ҳар қандай ақлни ўзига шайдо этади. Наср эса фикр бўстонида тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлилиқ кўрсатадики, шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Демак, Худойдод Тарозий ўз фикрларини шеър билан ифодалаш қувватига эга шоир ҳам бўлган экан. Шайх Аҳмад Тарозийнинг ёзишича, наср шарафи Қуръон ва пайғамбар ҳадислари орқали тўла асосланган бўлса, донолар назмда ҳам ҳикмат кўп дейишади. Шу маънода, шеър ёзиш ҳар қандай одамнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бинобарин, наср ва назмнинг қоидаларини ўрганиш ҳар бир инсоннинг бурчи, вазифасидир. Бу соҳада фаолият кўрсатувчи фасоҳат ва балоғат кишиларининг вазифаси назм ва наср қоидаларини ҳақида яхши китоблар, етук қўлланмалар яратиб бе-

ришдир. Шайх Аҳмад ёзади: «Бас, маълум бўлдимки, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бошини чиқарур, анга назм ва насрнинг қондасин билмакдин гуриз йўқтур. Ва бундин кечган фусаҳо ва булағо бу маънидин наср ва назмнинг кайфиятида қондалар таркиб этиб, рисолалар тартиб қилиб ва ҳар саноеъ ва дақоёнқим, наср ва назмда воқеаъ этсин, (то) тафаккур дарёсинда ғаввос айлади, то маони лўлўсин нутқ тори бирла баҳр қаъридин авроқ соҳилиға келтургай, балогат шакаристонин анвои саноеъ бирла мажаллий қилди, то нотика тўтиси царвариш топқай ва фасохат гулистонин алвон бадоеъ бирла тазйин этти, то тил булбули офиз қафаси ичинда навоға келтургай...».

Шундан келиб чиқиб, Шайх Аҳмад Тарозий ҳам ўзидан олдин ўтган олимларнинг назм ва наср ҳақидаги ишларини давом эттириб, ўз олдиға бир асар ёзишни мақсад қилиб қўйган: «Ҳамма мажмуи арбоби ақл ва асҳоби нақл эътибори бирла инсоннинг шарафи бўлур, барчасини филмаҳал зикр этибтурлар ва бу заиф ҳам тилар эрдиким, аларнинг тавринда рисолае таълиф қилса».

Лекин Шайх Аҳмад Тарозийнинг асари олдинги олимларнинг ёзганларидан фарқ қилиши, яхшироқ бўлиши керак эди. Гап шундаки, хоҳ Ажамда бўлсин, хоҳ Арабда ва хоҳ Урта Осиёда, ундан олдин Шарқ поэтикаси билан шуғулланган ва китоб битган кишилар, одатда унинг бир соҳасини танлаб олиб, шу хусусда ёзганлар. Масалан, Насриддин Тусий (1201—1274) «Меъёр ул-ашъор» асарида аруз билан боғлиқ вазн масалаларинигина таҳлил этган бўлса, Рашиди Ватвот (XII аср) «Ҳадоёнқ ус-сеҳр» асарини шеърий санъатлар талқинига бағишлаган. Баъзи олимлар қофия ва радиф масалаларини ўрганган. XV асрнинг иккинчи ярмида ҳам аҳвол шундай эди.

Шайх Аҳмад Тарозий эса поэтика масалаларининг ҳаммасини бир китобда ёритмоқчи ва изоҳламоқчи бўлади. Бунинг учун катта куч ва билим керак эди. Аммо Шайх Аҳмад Тарозий ўз фикрида қатъий эди. Бу ҳақда у асарининг кириш қисмида қуйидагиларни маълум қилади: «Аммо кўп киши бу тариқада неча таълиф қилибтурлар ва лекин ҳеч кимарса назмнинг тамом фунунин берарда жамъ қилмайтур. Ва яна бу сабабдин рағбат ҳавоси ғолиб бўлуб, ҳавас дилбари кўнгул пардасидин бу тариқа юз кўргуздиким, нусха қаламға келтурсаким, наср ва назмнинг жамъ қавонид ва ақсо-

мига муштамил бўлса, то ҳар ким балоғатқа мойил ва фасоҳатқа қобил эрур, фойда олса».

Шайх Аҳмад асарни ёзишга жасорат билан киришар экан, тадқиқотни ўз даврининг шоҳи ва алломаси Улуғбекка бағишлашга қарор қилади ва уни «...салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, фаросат сипеҳрининг моҳи, каёсат мулкшининг шоҳи, шаҳаншоҳи аъзами шаҳриёри аълам, соҳиб ус-сайфул қалам, маъдани лутфу карам, молики риқоби умам, фармондеҳи турк, араб ва ажам, мағисид-дин вад-даврон Амир Улуғбек Кўрагон», — деб таъриф ва тавсиф қилади.

Шайх Аҳмад Тарозий асарни беш қисмга бўлади. Биринчи қисм шеър турлари шарҳига бағишланган бўлиб, «Аввалги фанда шеърнинг ақсомин ва анвоин шарҳ қилур» деб аталади. Иккинчи қисм қофия ва радиф қоидалари изоҳига оид бўлиб, «Иккинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин баён айлар» деб аталади. Учинчи қисмда сўз ва бадийлик ҳамда шеърини санъат ҳақида гап боради ва «Учинчи, фанда сўз ва анинг бадоеъин ва саноеъин зикр этар», деб аталади. Тўртинчи қисмда вазн масаласи кўрилади ва «Тўртинчи фанда шеърнинг тақтеъ ва авзонин тақрир қилур» деб аталади. Бешинчи қисм муаммо асосларини баён этишга қаратилган. Лекин нима учундир ушбу қўлёзмада асар вазн ҳақидаги боб билан тугаган. Муаммо қисми йўқ.

«Фунунул-балоға» асари 139 варақдан иборат бўлиб, қофия ва радиф ҳақидаги боб энг кичик қисмини (26-в.—40-в.), вазн хусусидаги боб эса энг катта бўлакни (76-в.—139-в) ташкил этади.

Асарнинг биринчи бобида Шайх Аҳмад шеърнинг ўн тури — қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фардга тўхталган ва тавсиф этган. Шу бобнинг кириш қисмида муаллиф шеър турларининг мазмуни ва услубига қараб, яна бир неча хилга бўлинишини қуйидагича таърифлайди: «...ва бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қойсида агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳис-салот вас-салламини васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулафойи рошидинни таъриф қилсалар, маноқиб ва манқабат дерлар. Агар салотин ё умаро ё вузарони

ўқсалар, мадҳ ва мидҳат ва тамаддуҳ ўқурлар. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазл қилсалар, мутойиба дерлар».

Шайх Аҳмад яна давом этиб ёзади: «Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсин ё назм, фотиҳа ўқурлар ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва маноқиб ва мадҳ ва сабаби таълиф бўлғай». Шу тарзда шеърда матлаъ, мақтаъ, садр, ажз, зарб, ҳашв, аруз, ридф, ибтидо тушунчалари ҳам шарҳлаб ўтилган.

Шеър турларига таъриф бериш билан бирга уларнинг неча хилга бўлинишига ҳам тўхталиб, муаллиф буларнинг ҳаммасига форсча ва ўзбекча шеърлардан, турли шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтиради. Бунда форс-тожик шоирларидан Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Қамол Хўжандий, озарбайжон шоирларидан Низомий, Ҳоқоний, туркий шоирлардан Отойи, Лутфий, Саккокий кабиларнинг ижодидан ўнлаб шеърний мисоллар олинган. Муаллиф қасида таърифига тўхталар экан, унда ҳусни матлаъ, бароати истиҳлол, ҳусни тахаллус, ҳусни талаб, ҳусн ул-мақтаъ, игроқ каби сўз ўйинлари қўлланиши, байтлар сони 20 дан ошмаслиги уқтирилади. Рубойининг бир неча хиллари, таржеънинг эса беш тури борлиги мисоллар билан кўрсатилади. Шайх Аҳмад Тарозий фард ҳақида эса: «Фард икки мисраъ бўлур. Аввалғи мисранда қофия бўлмас», — деб ёзади ва бунга ўз ижодидан қуйидаги мисолни келтиради:

Бордур умидимки, саъд этгайлар эмди толеъим:
Баски ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.

Бу қитъанинг мазмунини ҳасби ҳол йўналишида тушунсак, шоирнинг ҳаёти жуда ҳам хурсандчилик билан кечмаган кўринади.

Асарнинг қофия ва радиф қисмига киришида Шайх Аҳмад Тарозий қофия ва унинг ўрни ҳақида қуйидаги гўзал фикрларни билдиради: «Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъбға қофия илмин билмак муҳимдир, зероки, таъбнинг натижаси шеърдур ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эмас, магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни ҳайма (чодир)ға нисбат қилибтурлар ва қофияни стун-

га. Ўрни хайма стун бирла барпойдур ва қофия фанида уламо кўп ихтилот (қоришиқли фикрлар билдириш) қилибтурлар».

Шайх Аҳмад Тарозийнинг қофия ҳақидаги бу фикрлари бугун ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотмаган. Учинчи бобнинг мазмуни ҳақида у шундай дейди: «Билгилким, ҳар саноат ва анвон балоғатким, фусаҳо ва булаҳо аросинда муътабардур, мажмуини жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла тазйин қилгон арабий ва форсий назм ва наср сўзлариндин назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Қаломи мажид»тин ва расул а. с. ҳадисидин нақл қилдуқ». Шайх Аҳмад Тарозий бу бобда юзга яқин бадий санъат турини таҳлил ва тавсиф қилган. Бешинчи боб, айтиб ўтганимиздек, вазн масалаларига оид бўлиб, муаллиф ўз асарида бу масалани тўғри ёритиш учун жуда кўп адабиёт кўрганини айтади: «Бу ҳавастин («бу заиф») кўп нусхаларни мутолаа қилди. Нетокким «Арузи Қиснос» ва «Арузи Андалус»ни ва «Меъёр ул-ашъор» ва бу тариқа нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослик қилдуқ...». Шу қисмининг якунида эса шу муносабат билан бажарилган ишга якун ясаб, «Шуаро аросинда» қанча машҳур вазн эрди», «биз они баён қилдуқ ва бу қирқ баҳрким, мунда битидук, асл била шуъбаси мажмуъ уч юз олтмиш олти вазн бўлур», — деб ёзади.

Шайх Аҳмад Тарозийнинг бу асари нисбатан содда ва равон эски ўзбек тилида битилган бўлиб, шу тилдаги илк илмий рисола намунасидир. Бу рисолада шу вақтгача номлари бизга номаълум бўлиб келган бир қанча шоирларнинг шеърларидан мисоллар мавжуд. Жумладан, Қутбиддин Сароий ёзади:

Йипор янглиғ сочинким тун яроди,
Ёруғлуқ жумла оламдин яроди.
Ҳазимат бўлди эрса Рум шоҳи,
Хабар англади Ҳиндистон сипоҳи.
Тўлуб ҳинду черики кўкка, ерга,
Тузуб бу гунбади ҳазрода нерга.

Худди шундай мазмундаги ёқимли байтлар Жалалий, Шамс Қисорий, Абу Сиёқа, Мавлоно Шариф, Ҳотифий шеърларидан ҳам келтирилган.

Бу асар ёрдамида энди «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи масаласини ҳам ҳал этишимиз мумкин.

Қўлёманинг 110-варағида «Гул ва Наврўз»дан қуйидаги машҳур байтлар келтирилиб, уларнинг Мавлоно Ҳайдар, яъни Ҳайдар Хоразмийга тегишли экани айтилган:

Ушул кунларки, вақтим эрди дарҳам,
Бузулгон бу кўнгулда минг туман ғам.
Паришонлик била ҳолим мушавваш,
Тириклик номулойим, умр нохуш.
На бир маҳрамким, ул ҳамроз бўлғай,
На бир ҳамдамки, ул дамсоз бўлғай.

Бу фикрни «Мухтасар»да Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам тасдиқлаб, бу асар ҳақида гап борганда: «Мавлоно Абдул Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз»и, деб ўтган эди.

Умуман, Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий қаламига мансуб «Фунунул-балоға» асарининг топилиши маданий ҳаётимизда катта воқеадир. Бу асар Шайх Аҳмад Тарозий ўз даврининг аллома олимларидан бўлганини кўрсатади. Адабиётимиз тарихи яна бир буюк асар билан бойиди. Биз эса бу ноёб илмий қўлланмани атрофлича ўрганишимиз ва унинг матнини изоҳлар билан тез орада нашрга тайёрлашимиз ҳамда кенг халқ оmmasига етказишимиз зарур.

НАҚШБАНДИЯ НАВОИЙ ТАЛҚИНИДА

Тасаввуф оламида янги бир сулук — нақшбандияга асос солган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ислом мамлакатларида энг машҳур шахслардан биридир. Унинг ихлосмандларидан бўлмиш Мавлоно Жалолиддин Холидийдан: «Кейинги машойихлардан қайси бирининг йўл-йўриғи Хожа Баҳоуддинникига яқин?» — деб сўраганларида, у: «Ўтмишда бир минг икки юз йил давомида ўтган машойихлардан бирортасига Тангри Таоло томонидан ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбандга иноят этилган валийлик (валоят) зуҳурининг аломатлари насиб бўлмаган», — деб жавоб бериши ҳам бежиз бўлмаган.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг исми Муҳаммад ибн Бурҳониддин ал-Бухорий бўлиб, 1318 йили Бухоро яқинидаги ҳозирги Қасри Орифон қишлоғида¹ туғилган. «Нақшбанд» унинг тахаллуси бўлиб, ёшлигида ўқиш-

¹ Манбаларда «Ғиждувон», «Ҳиндувон» шаклида ҳам келади.

ўрганиш билан бир қаторда наққошликни эгаллаган ҳамда ўз касбида маҳоратга эришиб, довруқ қозонган. Баҳоуддин Нақшбанд шахсияти турли афсона ва ривоятларга тўлиб-тошган, уларнинг қайси бири ҳақиқатга кўпроқ яқинлигини аниқлаш қийин. Масалан, Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Маноқиб қодирия» асарида ёзилишича, XII асрда яшаб ўтган ва «қодирия» сулукининг асосчиси Абдулқодир Гилоний икки аср олдин Баҳоуддин Нақшбанддек бир улуғ одамнинг дунёга келишини башорат қилган эмиш»².

Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида Абулхалил Муҳаммад Боқир бинни Муҳаммад Алининг «Мақомоти Нақшбандия», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий» Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат», Шаҳобиддин бинни Амир Ҳамзанинг «Мақолоти Амир Саййид Кулол», Салоҳиддин бинни Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул-толибин ва уъдатус-соликин» каби ўнлаб асарларда маълумотлар учрайди.

XX асрда Ўзбекистонда Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимотига илк бор И. Мўминов ва В. Зоҳидов тўхталиб ўтганлар. Масалан, И. Мўминов «Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари» асарида Нақшбанд ўз суфийлик таълимотини Саъдий Шерозий, Юсуф Ҳамдоний, Абдухолиқ Гиждувоний асарларидан унумли фойдаланган ва уларга асосланган ҳолда яратди, деб ёзади.

Олим Нақшбанднинг таркидунёчиликдан чекиниб, дунёвий, ҳаётий масалаларга ижобий қарагани ва кенг ўрин берганини исботлашга ҳаракат қилган эди.

Кейинги вақтда, хусусан Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини Ўзбекистон жамоатчилиги кенг нишонлашга қарор қилгани муносабати билан бу улуғ мутафаккир шахсияти ва таълимотини ўрганишга қизиқиш кучаймоқда. Маҳкам Ахсикентийнинг «Сирли олам» ойномасида (1992 йил, 12-сон) берилган «Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар» мақоласида «Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти, хусусан унинг «мутасаввуфлик валийлик фаолияти, таълимотига хос хусусиятлар Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат», Шаҳобиддин б. Амир Ҳамзанинг «Мақолоти Амир Саййид Кулол», Салоҳид-

² Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Ғавсул-Аъзам, Тошкент, 1992, 53-бет.

дин б. Муборак ал-Бухорийнинг «Мақолоти Баҳоуддин Нақшбанд» асарларидаги маълумотлар асосида ёритилган. Лекин бошқа бир қатор муаллифларда бўлгани каби, бу мақолада ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги «Насойимул-муҳаббат»да келтирилган маълумотлар ва билдирилган фикрлар Навоийга нисбат берилдики, бу тўғри эмас. Ахир, «Насойимул-муҳаббат», Навоий асар муқаддимасида ўзи таъкидлаб ўтганидек, Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» асари таржимаси-ку! Бу таржима 1495—1496 йилларда амалга оширилган. «Насойимул-муҳаббат»нинг Хожа Баҳоуддин Нақшбандга тегишли қисмини Жомий асарининг шу бўлагига қиёслаш бу фикр исботи учун етарли. Навоий Жомийнинг Нақшбанд ҳақидаги сўзларини, сўнгги беш-олти жумлани ҳисобга олмаганда тўла ва аниқ, кўп ҳолларда сўзма-сўз таржима қилиб берган. Шунинг учун Маҳкам Ахсикентий мақоласида «Алишер Навоий ёзадики...», «Алишер Навоий ёзишича», деган жумлалар ҳақиқатдан йироқдир. Жомий ёзганини, Навоий эса ҳурмат юзасидан уларни ўзбек тилига таржима қилганини бу ўринда таъкидлаб ўтишга тўғри келади.

Шу ўринда Навоийнинг ўзи ҳам Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисида ёзганми, деган савол туғилади. Ёзган. Баҳоуддин Нақшбанд мавзун Навоийни бир умр қизиқтирган. Ахир у 70-йилларда пири ва устози Абдураҳмон Жомий раҳбарлигида нақшбандия тариқини қабул қилган эди. Навоийнинг Нақшбанд ҳақидаги биринчи асари унинг «Бадоеъул-бидоя» девонига кирган ва тахминан йигитлик йилларида ёзилган махсус қитъаси бўлиб, «Десанг, хилватим анжуман бўлмасун» деган мисра билан бошланади ва:

Бу оҳанг ила бўлғасен Нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат сенга!—

деган матлаъ билан тугалланади. Қитъа Навоий нақшбандия сулукига кирган йиллари ёзилган. Нақшбанд Навоий орзу қилган бир шахс бўлиб, унинг бу хил қитъалари бошқа девонларида ҳам учраб туради.

Лекин Навоийнинг Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг тариқати ҳақидаги энг муҳим асари «Ҳайратул-аброр» дostonидаги унга бағишланган бобидир. Бу боб қасида шаклида бўлиб, Навоийнинг ажойиб аллома ҳақидаги энг ноёб фикрларини ўз ичига қамраб олгандир.

Навойй «Ҳайратул-аброр»даги Ҳожа Баҳоуддин билан боғлиқ бобга шундай сарлавҳа қўйган: «Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд қуддуса сирриҳу мадҳидаким, сунъ наққоши ҳикмат хомаси била рўзгор саҳифасида анинг вужуди нақшин исломий тарҳ этти ва сурати иршоди била куфр аҳли кўнгли варақидин хитойи ва фаранги нақши кетти ва Ҳожа Убайдуллоҳ салламаҳумуллоҳға ниёз арзиким, ул ҳазратқа халафи мутлақ, балки халифани барҳақ дурур». Сарлавҳадан шу нарса англашиладики, бу боб, шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, Ҳожа Баҳоуддинга мадҳиядир. «Сунъ наққоши, яъни худо, — дейди шоир, — Нақшбанднинг вужудини ҳикмат қалами билан исломий лойиҳа асосида шундай яраттики, натижада унинг кўрсатмалари туфайли, ислом динида бўлмаган хитойлар ҳам, фаранг (овруполи)лар ҳам унга тан берди. Бу ўринда Ҳожа Убайдуллоҳ (Аҳрор)ни ҳам эслаб ўтиш ўринли. Чунки бугунги кунда Нақшбанд ўрнидаги ҳақиқий ўринбосар у кишидур». Чиндан ҳам Нақшбанд сулукини элга ёйиш ва ҳаётга татбиқ этишда Ҳожа Аҳрорнинг роли жуда катта бўлган эди.

Навоййнинг Нақшбанд ҳақидаги мақтовлари қуруқ мақтовлар бўлмай, улардан Нақшбанднинг ким бўлгани ҳақида жуда кўп нарсани тушуниб олса бўлади. Бундаги:

Айлади авроқ мунаққаш баса,
Нақш рақам айлади дилкаш баса,—

байтидан шу нарса англашиладики, Нақшбанд ўз ҳаёти давомида (у ҳижрий ҳисоб билан 73 йил яшаб, 1389 йилда вафот этган) жуда кўп варақларни нақшлаган, яъни кўп ажойиб асарлар ёзган ва шу билан бир қаторда нарсаларга, иморатларга аллақанча нақшлар ҳам ясаган.

Собит анинг кўнгли аро нақши жуд,
Маҳв ўлуб ул саҳфада нақши вужуд,—

деган байтда Навойй Нақшбанд улуг наққош бўлса ҳам, лекин унинг кўнглини саҳоват («жуд») нақши эгаллаган ва безаган эди, дейди. Бинобарин, Баҳоуддин Нақшбанд ўз замондошлари орасида буюк наққош сифатида танилган бўлса ҳам, лекин бошқа ҳамма наққошлардан ўзининг маънавий дунёси билан ажралиб турган. Наққошлик энг оғир санъатлардан бири бўлиб, у бу санъатнинг барча меҳнат-машаққатлари

(«ранжу ано»)ни ўз ҳаётида, ўз вужудида синаб кўрган ва бундан у охир-оқибатда доим битта мақсад — фанони, «фано нақши»га эришишни кўзлаган:

Жонга чекиб ранжу ано нақшини,
Сизмоқ учун анда фано нақшини,
Жони чу ул нақш макони бўлуб,
Нақшдин ўзга бори фоний бўлуб.
Турфа буким нақшга кўз солмайин,
Жоннда жуз нақши бақо қолмайин.

Навоий изоҳича, Нақшбанд ўзининг сўфийлик орзу-умидларига, яъни Оллоҳ дийдорига восил бўлиш, у билан қўшилиш, ўзлигини йўқотиб, фоний бўлиб, у дунёда боқийликка («нақши бақо»га) эришиш орқали етишмоқчи бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд таржимаи ҳолни, фаолиятини ёритган бошқа муаллифлар ўз асарларида кўпроқ унинг устозлари билан бўлган муносабатларини, мўъжизаларини, ҳар балони дафъ эта олиш хусусиятларини тавсифлашга эътибор берганлар. Уларнинг баъзилари Нақшбанднинг наққош бўлгани ҳақида умуман ҳеч нарса демайдилар. Навоий эса улардан фарқли ўлароқ унинг наққошлик касбини кўпроқ ёритишга, унинг фаолиятида шу касби катта аҳамиятга эга бўлганини кўрсатишга ҳаракат қилган. Навоий «Насойимул-муҳаббат» асарининг муқаддимасида суфийлардан аксарияти касб-ҳунар эгалари бўлгани, пешона тер тўкиб тирикчилик ўтказгани ҳақида ёзган. Бу гап Нақшбандга ҳам тегишли бўлиб, ўша жойда Навоий Нақшбанднинг хусусан «Қимхо нақшини боғламоққа машҳур»лигини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Нақшбанд ҳақидаги Навоий қасидаси бошланишидаги 15 байтнинг шу масала билан боғлиқ яна бир хусусияти бор. Шу 15 байтда Навоий «нақш» сўзини 26 марта, у билан боғлиқ «наққош», «нақшбанд», «нақшбин» сўзларини ҳам бир неча марта қўллаган. Бу ҳам Навоийнинг Нақшбандни шу касби учун гоятда эъзозлаганини, унинг мутасаввифлигини касбидан ажратиб қараш мумкин эмаслигини кўрсатади. Нақшбанд фаолияти ва таълимотига баҳо беришда, ўйлаймизки, бу принципиал аҳамиятга эга.

Лекин Навоий ўз мадҳиясида Нақшбанднинг машҳур гапларидан «Анжуманда хилват туз» мазмунидаги ҳикматига тўхталган ҳолда бошқалари ҳақида сўз

юритмайди. Афтидан шоир Нақшбанд ҳақидаги қитъа-
асида ёзган гапларини такрорлагиси келмаган.

Навоий шундан сўнг яширин талмех шеърӣ санъ-
ати воситасида Хожа Аҳрор шахсини улуғлаб ёзади:

Улки, бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ неким, муршиди офоқ эрур.

Навоий уни дунё миқёсидаги одамларга йўл кўр-
сатувчи улуғ бир муршид, ҳатто шоҳлар ҳам унинг
хизматиға тайёр («Юз қўюбон қуллуғиға шоҳлар») дер
экан, у билан мулоқотда бўлган гадолар ҳам ўзларини
маънавий жиҳатдан шоҳ деб ҳис этишини таъкидла-
ши диққатға сазовор.

Хожа Аҳрорни буюк қилиб кўрсатадиган сифатлари
эса унинг ширин, сермаъно, сирли суҳбатлари, одам-
лардан ўзини олиб қочмай, доим улар билан бирга бў-
лиши, оддий каноф матодан тикилган тўн кийиб юрса
ҳам, лекин бу тўннинг кўк астари сержило юлдузлар
билан салобат тўккан осмон атласидан қолишмаслиги-
дир. Бу тўннинг ҳар бир ипи фақр йўлида, тасаввуф
йўлида юзлаб муршидларни бир-бириға боғлаб туради.

Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг мазмуни унинг
бутун Шарқ оламиға ёйилиб, машҳур бўлиб кетган, те-
зис характеридаги қуйидаги тўртта лўндагина жумла-
дадир: 1. Анжуманда хилват тутиш; 2. Ватан бўйлаб
сафар қилиш; 3. Қадамни қараб босиш; 4. Ҳеч бир дам
ҳушни йўқотмаслик. Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст
ба кор» («Дил ёр билан бўлсин, қўл эса ишда») деган
ҳикмати ҳам кенг шуҳрат тутган.

Хожа Аҳрор ҳам одамларни фаол мулоқотға, дўст-
ликка, бирликка, меҳр-оқибатға чақириб, доим бир ер-
да турмай сафарға; ўз ватанини томоша қилиш, билиш,
севишға чорлаб, ҳар қадамни ўйлаб, билиб босишға,
ножўя ҳаракатлардан узоқ туришға даъват этиб ва
ниҳоят ҳар бир дақиқани ҳушёрлик, билимдонлик, зук-
колик билан ўтказишға ташвиқ этиб, ўрта аср мутаас-
сиблигига қарши чиққан, ўз даври кишилари тафак-
кури, руҳида катта жонланиш уйғотган, жамият ҳаёти-
ға ҳаётбахш, янги бир шабадаларни олиб кирган эди.
Унинг бу доно фикрлари ўша даврдаги подшоҳларни
ҳам ўйлатиб қўйган. Чунки Хожа Аҳрор бу масалада
уларға махсус хат (руқъа)лар ёзган ва уларнинг яхши
жавобларини ҳам олган эди. Шунинг учун Навоий бу

ҳақда гап борганда, ўзининг ушбу мадҳиясида шундай деган эди:

Руқъалари етса не шаҳ қошига,
Иш ани қўймоғлиқ ўлуб бошига.
Англаб ани бош уза тожи яқин,
Ҳар сўзи ул тож уза дурри самин.

Хожа Аҳрор суҳбатларида катта ҳақиқатлар ҳақида гап борар, уларда шоҳу гадо баробар қатнашар, бу эса нақшбандия сулукининг демократик хусусиятларга бой эканидан дарак берар эди. Унинг устози Нақшбанд ўз сулуки ҳақида гапирганда «бизнинг тариқимиз суҳбатдур», «...агар жамеъ бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда кўп хайру баракат», — деб бежиз айтмаган. («Насойимул-муҳаббат»).

Навоий бу мадҳиясида Хожа Аҳрорнинг суфийлик билангина банд бўлмай, маълум бир вақтлар тижорат ишлари билан ҳам шуғуланганини, шу йўл билан кўп саёҳат қилганини, кўп мамлакатлар кўрганганини, лекин бирон бошқа мамлакатда узоқ туриб қолмаганини, ўз элининг чинакам ватанпарвари бўлганини ҳам хабар қилади:

Гарчи тижорат бўлуб оинлари,
Бўлмади бир мулкда таскинлари.

Хожа Аҳрор ҳақида бундай маълумот бошқа манбаларда учрамайди. Бу эса Навоий мадҳиясининг қимматини янада оширади.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий ўзи ҳам Хожа Аҳрор каби Шарқ цивилизацияси тарихида катта ўрин тутган ватандошимиз Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг фаол издошларидан бири бўлиб, уни ўрганишга ўз ҳиссасини қўшган. Шу билан бирга, Навоий ушбу буюк зот ҳаёти ва фаолиятини, таълимоти тарихини ёритишда масалага бирмунча янгича ёндашган. Бунда у кўпроқ тарихийлик мавқеида туриб, тарихий конкрет мулоҳаза юритган. афсона ва ривоятлар таъсирига кўп-да берилмаган. Бунга улуг шоирнинг кўриб ўтганимиз — «Ҳайратул-аброр»даги мадҳияси яққол мисол бўла олади. Биз нақшбандия тарихини яхши билиш учун Жомий, Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий каби алломаларнинг бу масалага оид асарларини яна ҳам чуқурроқ ўрганишимиз ва синчиклаб мутолаа қилишимиз зарур.

«ХАМСА»ДА ИСЛОМ НУРИ

Алишер Навоий ижодиётининг шаклланиши ва ривожланишида энг муҳим роль ўйнаган омиллардан бири Ислом ва унинг асосини ташкил этган «Қуръон» ҳамда Муҳаммад пайғамбар ҳадисларидир. Лекин навоийшуносликда бу масала жуда кам ўрганилган. Улуғ шоир асарларининг юзага келишида уларнинг ғоявий йўналишига ҳам, бадииятига ҳам ислом дини ва унинг мазкур китоблари адабий анъаналар, халқ оғзаки ижоди, умуминсоний қадриятлар қаторида шундай беқиёс даражада катта таъсир кўрсатдики, унинг ўрнини бошқа бирон нарса билан алмаштириш қийин. Бунини Алишер Навоийнинг «Хамса»си мисолида яққол кўриш мумкин. Маълумки, исломда ҳар бир иш меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошланади. Навоий «Хамса»си ҳам «Бисмиллоҳир-раҳмонир раҳим» — деган мисра ва унинг шарҳи билан бошланиб, шоирга шундай улуғ асарни ёзиб тугатишни насиб этган Тангрига шукр қилиш билан якунланган:

Узот Тангри шукри навосиға тил.
Наво ортуғ истар эсанг, шукр қил!¹

Бу билан Навоий ўзидан олдин «Хамса» яратган ва хамсачиликка асос солган Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий анъаналарига тўла садоқат кўрсатди. Чунки Навоийдан олдин форсий тилда яратилган хамсалар ҳам ислом руҳида ёзилган, исломий эътиқод, унинг қонун-қоидаларини, қарашларини ва кўрсатмаларини сўзсиз тан олиш билан бирга табнат ва жамият, инсон ва хулқ-ахлоқ, фан ва маданият муаммоларини шу руҳда, бадий юксак тарзда талқин этишга бағишланган эди. Ислом дини дунёдаги энг илғор, инсонларга меҳр ва шафқат улашувчи дин бўлиб, шу сабабли у ер юзига жуда тез тарқалди. Урта Осиё халқлари ҳам уни эрта — VII—VIII асрлардаёқ қабул қилиб, унинг ғоялари билан яшай бошладилар. Бу ердаги фан ва маданият, адабиёт ва санъат тараққиёти ҳам ҳамма даврларда, шу жумладан, XV асрда унинг ғоя ва ақидалари билан чамбарчас боғланган эди.

Навоий ҳам исломга ўз даврининг бирдан-бир ягона ва одамларга ҳақ йўлни кўрсатувчи, халқларга тинчлик, омонлик, хавфсизлик бағишловчи, бахт келти-

¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 852-бет.

рувчи, гўзаллик ва муҳаббатга чорловчи мафкура сифатида қаради, тушунди, изоҳлади ва унга амал қилди. Шу жиҳатдан унинг «Хамса»нинг биринчи дostonидаги иккинчи мақолотнинг насрий сарлавҳасида «Ислом» сўзининг арабча ҳарфлар билан ёзилишидаги имлоси (مَحْمُود) га тўхталиб, қуйидаги таъриф ва тавсифларни битиши бежиз эмас:

«Ислом бобидаким, «алиф»лари амният боғининг сарвлари дурур ва «син»и саодат қасрининг кунгираси ва «лом»и латофат гулчеҳрасининг сунбули зулфи ва «мим»и муҳаббат машъалининг нури...»² (таъкид бизники — А. Ҳ.).

Исломда, албатта, биринчи масала Оллоҳга муносабат, унинг якка-ягоналигини, дунёда унга тенг келадиган, унга шерик бўла оладиган мавжудот йўқлигини, унинг оламни яратувчиси, ҳаракатга келтириб турувчиси ва, хоҳласа, уни йўқ қилиб юборувчиси эканини, яъни мислсиз куч-қудратга эга эканини. Оламда бор нарсалар ҳаммаси унинг ҳукмида эканини тан олишдир. Навоий ўз «Хамса»сини, яъни унинг биринчи дostonи «Ҳайратул-аброр»ни ёзишга киришар экан, аввало шу плоҳиёт масалаларига муносабатини баён этади. Шу жиҳатдан бу дostonнинг «Ул холиқ ҳамди-ким...» деб бошланган боби ва ундан кейин келган тўртта муножот боблари шоир фалсафий ва ахлоқий дунёқарашини белгилашда беқиёс аҳамиятга эга. Бу ўринларда Навоий худонинг танҳолигини («ваҳдат») ва улуғворлигини, ер ва осмонни, улардаги заррадан тортиб қуёшгача бўлган нарсаларни бир ўзи яратганлигини, яратиш билангина чекланмай, оламда мавжуд моддий ва маънавий кучлар ўртасида ўзаро зиддият ва кураш юзага келтириб, борлиққа ранг-баранглик, ўзига хос маъно ва гўзаллик бағишлаганини шеърини тил ва бадий бўёқлар билан гоят жонли, образли ифода-лашга интилади. Навоийча, Худо — «вожиби биззот»-дир, яъни унинг борлигига, буюклигига, куч-қудратига шубҳа қилиш мумкин эмас. Шунинг учун биринчи ҳамд унга қаратилмоғи керак. Шу сабабли дунёдаги ҳар бир зарра («заррот») унинг шаънига ҳамд айтиб, яъни ҳомидлик қилиб турар экан, бу — ўринлидир:

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 7-том, Тошкент, 1991. 110-саҳифа. «Ҳайратул-аброр» дostonи бўйича бундан кейин асосан шу нашрга суянамиз, саҳифалар рақами эса шеърини кўчириб олишда қавс ичида кўрсатилади; — А. Ҳ.

Ҳамд ангаким вожиби биззот эрур;
Ҳомид анинг зотиға заррот эрур (15-бет).

Навоний тасавурида, Худо дунё (даҳр)нинг ҳам яратувчиси, ҳам бошқарувчиси бўлиш билан бирга ҳар бир заррадан тортиб қуёшгача, ҳар бир тирик жисмдан тортиб руҳгача бўлган мавжудот ҳолидан хабардор, уларнинг ҳар бирининг фаолиятини йўлга солувчи, текшириб, ҳисобга олиб турувчи, гўзаллаштирувчи ҳамдир. Масалан, жисм осмонини, яъни моддий борлиқ (жисм)ни сайргоҳ (масир)га айлантирган, инсонлардаги, жонзотлар оламидаги руҳ қуёшига ёруғлик бахш этган ким? Худо! Феруза осмонни баланд қилиб ясаган-чи? Ундаги юлдузларни қуёш атрофига тўплаб гулдаста ясаган-чи? У ҳам Худо:

Жисм сипеҳрини масир этгучи;
Руҳ қуёшини мунир этгучи.
Гулшани ферузани чеккан баланд;
Гулларидин меҳрни гулдаста банд (15-бет).

Бу мисраларни битган Навоний Худонинг куч-қудрат ва бутун борлиқ, ундаги Қуёшдан тортиб энг майда зарраларгача ҳаммаси буни яхши билиши, доим ўз яратганидан миннатдор бўлиши керак ва ҳаётда ҳам шундайдир, — деб ёзади. «Қуръони карим»да бу ҳақда шундай дейилади:

«Оллоҳ ҳамма нарсага қодирдир. Осмонлар ва ернинг яратилишида ҳамда кеча ва кундузнинг алмашиниб туришида ақл эгалари учун (бир яратувчи ва бошқариб тургувчи зот мавжуд эканлигига) оят-аломатлар борлиги шубҳасиздир (9). Улар турганда ҳам, ўтирганда ҳам, ётганда ҳам Оллоҳни эслайдилар...»³.

Навоний Худони ана шу сифатлари билан нард тахтасида маҳорат билан нард ўйнаётган нардбоига қиёслайди. Бу ўринда унинг тахтаси олам саҳни, унинг суякдан ясалган икки тоши — ой ва қуёш. Худонинг иродаси билан дунёда бўлаётган барча яхши ва ёмон ишларни шу нард ўйинига ўхшатиш мумкин:

Даҳрда ҳар нақши савобу қусур —
Борчаси бу нарддин айлаб зухур (16-бет).

³ Қуръони карим, Тошкент, 1992, 3-бет. Ғаржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Биз бундан кейин «Қуръон»нинг шу нашрига суянамиз ва саҳифа рақамлари иқтибос—матнлар сўнгида қавс ичида кўрсатилади.— А. Ҳ.

Навоий бу ердаги илоҳиятга доир барча фикр-мулоҳазаларида биринчи манба сифатида аввало «Қуръон»га суянган ва шундан келиб чиққан. «Қуръон»да Оллоҳнинг куч-қудрати, чексиз ҳоқимияти ҳақида шундай гаплар бор: «Оллоҳ ҳар нарсага қодирдир» (18-бет). «Шубҳасиз, сен (Оллоҳ) қудрат ва ҳикмат соҳибаси» (16-бет). «...ер ва осмонлардаги нарсалар у зот [Оллоҳ]га тегишлидирки, ҳаммаси унга буйсунади» (15-бет). «[У] еру осмонларни пайдо қилгувчидир» (15-бет). «Еру осмонлар ёлғиз Оллоҳнинг мулки эканини ва сизлар учун Оллоҳдан ўзга бирон дўст ё ёрдам берувчи йўқ эканини билмадингизми» (15-бет). «Ўрмалаган нарса борки, барчаси у зотнинг қўл остидадир» (151-бет). «Қуръон»дан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бинобарин, Оллоҳ дунёни ҳам, одамларни ҳам қандай хоҳласа шундай яратган. Оллоҳ хоҳлаган кишига у дунёда жаннатни ато қилур, хоҳлаган одамнинг гуноҳидан ўтур (яъни мағфират этур). Қуръонда бу ҳақда шундай дейилади: «Бу (яъни ваъда қилинган мағфират ва жаннат) Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, уни ўзи хоҳлаган кишиларга ато этур. Оллоҳ улуғ фазлу марҳамат соҳибидир. 22. На ерга ва на ўзларингизга бирон мусибат етмас, — магар (етса), Биз уни пайдо қилишимиздан илгари Китобда («Лавҳул-Маҳфуз»да битилган) бўлур» (420-бет.).

Демак, ҳамма нарса олдиндан қадар ҳукми бўйича Оллоҳ томонидан тақдир этилиб, унинг яширин китоби — «Лавҳул-Маҳфуз»да битиб қўйилган бўлиб, Оллоҳдан изнсиз бандасига тикан ҳам кирмайди («Бирон барг шохидан узилиб тушмас, — магар у билур» (90-бет). Шу билан бирга дунёни, ҳаётни, одамларни, гуруҳларни, халқларни яратганда уларнинг ўзаро муносабатларини, тақдирини Оллоҳ бир хил қилиб эмас, турлича, мураккаб қилиб яратганки, бунинг сири Оллоҳнинг ўзигагина маълум. Инсон бунинг сирлари ва сабабларини охиригача билиши мумкин эмас. Чунки Худонинг иродаси шундай бўлган. Буни Навоий ошиқ-маъшуқлар мисолида «Ҳайратул-аброр»нинг ушбу бобида шундай изоҳлайди: Худо дунёни, одамни яратганда улар қаторида ақлни яратган. Шу билан бирга, мувозанатни сақлаб туриш учун унинг зиддига ишқни ҳам пайдо қилган. Ақл чироғи қанчалик равшан ёнишга интилмасин ишқ ели уни ўчиришга ҳаракат этади («Лек ўчуруб ишқ

елидин ани...»). Айни вақтда Оллоҳ ҳусн қуёшини яратган. Лекин бу ҳусн қуёшига интилган ошиқларнинг аҳволи аянчли: вафодорлиги эвазига кўзёши тўккани-тўккан:

Кимга вафодин берибон чошни,
Бир нафас олмай кўзидин ёшни (17-бет).

Бинобарин, бутун оламдаги мавжудот ва унда юз берган яхши ва ёмон, катта ва кичик воқеа ва ҳодисала^н Худонинг ҳукми билан силсила тарзида содир бўлиб, улуғ бир қонуният асосида бир-бири билан боғланиб, ер («кураи хок») ва осмон («афлок») шу негизда ҳаракатда ва яшашда давом этади. Навоий ўзининг бу фикрларига шундай якун ясайди:

Дойираи жуз бу сифат тузмайин,
Силсилани бир-биридан узмайин,
Бир-бирига бўйла тузуб марҳала,
Силсилага боғланибон силсила,
Айлади сокин кураи хокни,
Сойир этиб даврай афлокни (18-бет)

«Ҳамд» бобидан кейин мазкур дostonда тўрт муножот келади. Навоий бу муножотларда бевосита Оллоҳга мурожаат қилиб, дунёнинг, ҳаётнинг яратилиши билан боғлиқ ўз фикрларини янада чуқурлаштиради ва конкретлаштиради. Биринчи муножотда Навоий бутун борлиқни яратган Худонинг абадийлигини, яъни олам яралмасдан бурун ҳам, кейин ҳам, бундан сўнг ҳам доим бўлгани ва бўлишини, унинг на бошланиши, на охири йўқлигини, иккинчи хил қилиб айтганда, ҳамма нарсанинг боши ҳам, ўртаси («мобайн») ҳам, охири ҳам унинг ўзи эканини уқтиришга ҳаракат қилади:

Эй санга мабдаъда абаддек азал,
Зоти қадимнинг абадий ламъазал.
Не бўлуб аввалда бидоят санга,
Не қилиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг;
Барчага холиқ, бориға айн ўзунг (19-бет).

«Қуръон»да Худонинг абадийлиги ҳақида «У тирик ва абадий турғувчидир» (36-бет), — дейилган.

Навоий изоҳлашича, моддий дунёнинггина эмас, маънавий ҳаётнинг юзага келиши ҳам Оллоҳ билан боғлиқ бўлган. Худо чексиз қудратли бўлиши билан бирга беҳад гўзал бўлиб, лекин у ёлғиз, унинг гўзал-

лигини томоша қиладиган, завқланадиган ва фахрланадиган ўзидан бошқа бирон зот қадимда йўқ эди:

Сен эдинг у бас яна мавжуд йўқ;
Жилва қилиб ўзунга ўз ҳуснунг—ўқ...
Нозир ўзунг эрдинг манзур ўзунг.
Ишқинга хуш, ҳуснунга мағрур ўзунг.
Бирлик эдию адади йўқ эди.
Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди (20-бет).

Оллоҳнинг гўзаллиги, «Ал-исро сураси»да унинг беқиёс поклиги («пок зотдир») билан изоҳланади. Навоий Оллоҳнинг гўзаллиги ҳақида «Хамса» достонларининг Муҳаммад пайғамбарнинг меърожга чиқшини тасвирлашга бағишланган бобларида тўхталиб, у пайғамбари билан кўришган пайтда жилва қилгани («Чу қилди жилва шодурвони ваҳдат» («Фарҳод ва Ширин»), «Жилва қилди аён ҳарими висол» («Сабъан сайёр») ҳақида гап боради. «Садди Искандарий»да эса шу ўринда бу тўғрида гап борганда «жилва» ҳақида эмас, балки худонинг «васл хуршедидин» пайғамбарнинг кўзи («айн») ёришгани, яъни у ўзидан нур таратгани ҳақида сўзланган:

Еруб васл хуршедидин айн анга,
Муайян бўлуб қоби қавсайн анга⁴.

Илоҳиёт фанида айрим олимлар Худо нурдан иборат деб ҳисоблайдилар. Навоий бу ўринда Худонинг гўзаллиги ҳақида гап борганда шу фикрга яқинлашган.

Навоий фикрича, Оллоҳ оламдаги бор нарсаларнинг ҳаммасини (шу жумладан қуёш, ой, юлдузлар, дарё ва денгизлар, тоғлар ва ҳоказо!) уларда ўз ҳуснини акс эттириш, шу кўзгуларда ўз ҳуснини томоша қилиш учун яратди:

Жилваи ҳуснунгга чу йўқ эрди ҳад;
Кўзгу керак бўлди анга беадад (19-бет).

Оллоҳ яратган нарсалар ичида энг ажойиб-ғаройиби, «кўзгулик»ка лойиғи инсон бўлиб, шоир фикрича, Оллоҳ ҳамма нарсани шу инсон учун вужудга келтирган:

Мунча ғаройибки, мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.

⁴ Алишер Навоий. Хамса. 1960, 628-бет.

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
- Лек боридин гараз инсон эди.
Турфа каломингга доғи комил ул;
Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул (21-бет).

Инсонларга нисбатан меҳри дарё бўлган Оллоҳ тўққиз осмонни баланд ва ер юзини кенг қилиб яратар экан, кўкни юлдузлар билан безаган, ерни эса бири-биридан қимматбаҳо конлар, ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар олами билан тўлдирган. Лекин шу жараёнда у инсоннинг мартабасини ҳамма нарсадан устун қилиб яратган. Навоий бу ҳақда учинчи муножотда ёзади:

Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафеъ,
Ҳам куран хокни ёйдинг васеъ.
Гар фалакиёгу аносир дурур,
Борча самин қадр жавоҳир дурур.
Конию ҳайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг (25—26-бетлар).

Навоийнинг бу байтларини «Қуръон»даги қуйидаги самимий ва гўзал сатрлар билан таққослаб кўрсак, бундаги ўзаро улуғвор яқинлик яққол кўзга ташланади. Оллоҳ Таоло бандаларига мурожаат қилиб уларга ўз меҳрибонлиги ҳақида шундай дейди:

«6. Ахир улар [бандалар] устларидаги осмонни — Биз уни қандай бино қилиб, [юлдузлар билан] безаб қўйганимизни ва унинг тешик-ёриқлари ҳам йўқ эканлигини кўрмадиларми?!

7. Ерни эса ёйиқ-кенг қилдик ва унда тоғларни ўрнатиб қўйдик ҳамда унда [ўсимлик, мевалардан] ҳар турли гўзал жуфтларни ундириб-ўстирдик. 8. [Парвардигорга] қайтгувчи ҳар бир бандага кўргазма ва эслатма — ибрат бўлсин учун [мана шундай қилдик]. 9—10. Биз осмондан баракотли сув — ёмғир ёғдириб, унинг ёрдамида боғ-роғларни ва ўриб олингувчи дондунларни ҳамда терилган [мевали] новдалари бўлган баланд хурмоларни ундириб-ўстирдик. 11. Бандаларга ризқ бўлсин учун [мана шундай] қилдик» (394—395-бетлар).

Бу қиёслашлардан чиқариладиган биринчи хулоса шуки, Навоий эпик шеъриятида инсон ва борлиқ мавзудаги муҳокама ва мулоҳазаларнинг кенг ва чуқурлиги инсон фойдасига экани аввало «Қуръон» билан боғлиқ. Агар Навоий бу муқаддас китобдаги фикрий

юксакликларни чуқур эгалламаганда, унинг шеърятти-даги чуқур фалсафийлик ва инсонга хайрхоҳлик бу даражада баланд бўлиши, шубҳасиз, қийин эди.

Шу муножотлар мисолида қиёслашларни яна давом эттирамиз. Осмон ва ерни олти кунда («Қуръони карим», 104-бет) яратган Оллоҳ шундай зотки, одамлар учун «Ердаги барча нарсани яратди» (9-бет). Оллоҳ: «Мен Ерда [Одамни] халифа қилмоқчиман», — дейди (9-бет). Инсоннинг буюклиги ҳақида «Қуръон»да яна шундай дейилади: «Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб кофирлардан бўлди» (9-бет).

Одамга шундай меҳрли ва кечиримли бўлган Оллоҳ айни вақтда қаҳрли ҳам бўлиб, унинг истаги билан чирой очган Ерни, хоҳласа, қисқа бир муддатда вайронага айлантириб қўйиши ҳам мумкин («...Бизнинг фармонимиз келиб, Биз уни гўё куни кеча обод бўлмагандек, вайронага айлантириб қўюрмиз». «Қуръони карим» 139-бет). Лекин шундай катта кучга эга бўлган Оллоҳ Оламни, ундаги барча нарсаларни ва уларнинг ҳаракатларини шундай олий тартиб-қоида билан, бир-бирига, мувофиқ қилиб, ўзаро қаттиқ боғлаб яратганки, бу фақат унинг қўлидан келиши мумкин, ҳолос. Бу ҳақда ушбу муқаддас китобнинг бир неча ерида гапирилади. «Қуръон»нинг «Бақара сураси»да ўқиймиз:

«Албатта, осмонлар ва ернинг яратилишида, кеча ва кундузнинг алмашиб туришида, денгизда одамларга керакли нарсаларни олиб юрган кемаларнинг [сузишида] ...шамолларнинг йўналтирилишида, осмон ва ер орасидаги итоатгўй булутда — [булутларнинг ҳаммасида] ақлли кишилар учун оят-аломатлар бордир» (20-бет).

«Иброҳим сураси»да бу ҳақда шундай жумлалар мавжуд: «Яна дарёларни ҳам сизларга бўйинсундирди. 33. У доимо айланиб турувчи қуёш ва ойни ҳам сизлар учун бўйинсундирди (яъни сизлар яхши яшашингиз учун тартиб-интизомга солиб қўйди). Яна кеча ва кундузни сизлар учун бўйинсундирди. 34. Шунингдек, сизларга барча сўраган нарсаларингиздан ато этди» (177-бет).

«Раҳмон сураси»даги: «Қуёш ҳам, ой ҳам аниқ ҳисоб-ўлчов билан [жорий бўлур]», — деган жумладаги фикр ҳам мазкур фикрларнинг мантиқий давоми-

дир. «Ҳижр сураси»даги 85-оятда: «Биз осмонлар ва ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги нарсаларни фақат ҳақ қонун-қоида билан яратдик», — дейилса, «Наҳл сураси»да: «У [Худо] осмонлар ва ерни ҳақ [қонун] билан яратди», — дейилган (183, 184-бетлар).

Бу хил теран фикрлар Шарқ алломалари, шу жумладан, Навоий учун ҳам катта маънавий озиқ бўлиб, шоир борлиқ ва ундаги ички қонуният ҳақида мулоҳаза юритганда бу манбага суянган, ундан илҳомланган. Навоий оламнинг борлиғи, ундаги қатрадан тортиб океангача, заррадан бошлаб қуёшгача бўлган нарсаларнинг худонинг иродаси билан ўзаро боғланган, ўзаро пайвандлиги ва бир-биринга мувофиқ ҳолда ҳаракатда эканлигини шундай тасвирлайди:

Қатрагача қулзуми заҳҳордин,
Заррагача шамсаи заркордин,
Они мунга, муни анга банд этиб,
Бир-бирига борчани пайванд этиб,
Воситалар бўлди аён тў-батў,
Бир-бирига боғланибон мў-бамў,—
То тикилиб ушбу бийик боргоҳ,
Бўлди муҳайё бу улуғ коргоҳ (26-бет).

Бу жаҳоннинг ажабтовур қурилгани ва унда мавжуд ўзаро улуғ гармонияга мадҳиядир. Бу каби мисоллар шуни кўрсатадики, Исломининг асосий ҳужжати бўлмиш «Қуръон» илмий талқинларга асосланган бўлиб, Навоий ижодининг, хусусан унинг «Хамса»сидаги фалсафий мулоҳазаларнинг ҳар томонлама фаний ва жиддий характер касб эгаллашига олиб келди.

«Қуръон»нинг «Тоҳа сураси»да Мусо пайғамбар Фиръавнга Оллоҳнинг инсонларга меҳри, ғамхўрлиги ҳақида шундай дейди: «...У зот [Худо] ерни сизлар учун бешик — қароргоҳ қилиб қўйди ва унда йўллар пайдо қилди ҳамда осмондан сув [ёмғир, қор] ёғдирди. Бас Биз у [сув] ёрдамида турли наботот навларини ундириб чиқардик. 54. Сизлар [улардан] энглар, чорволарингни боқинглар. Албатта, бунда ақл эгалари учун оят-ибратлар бордир» (224-бет). Бу сатрларда қанча ҳалимлик, ширин мазмун бор! Лекин бутун «Қуръон» давомида бундай яхши, юмшоқ насиҳатлар билан бир қаторда, агар улар Худога қарши борсалар, ислом қондаларига риоя қилмасалар, куфр йўлида туриб олсалар, уларни қаттиқ жазолар кутиши ҳақидаги огоҳлантириш гаплари ёнма-ён боради.

Бу айниқса қиёмат тасвири мисолида «Ҳаж сураси» ва «Абасо сураси»да яққол кўзга ташланади:

«1. Эй инсонлар, Парвардигорингиздан қўрқингиз! Зеро [қиёмат] соати [олдидаги] зилзила улуг — даҳшатли нарсалар. 2. Уни кўрар кунингизда эмизаётган [оналар] эмизиб турган [боласини] унутар ва барча ҳомиладор [аёллар] ўз ҳомиласини ташлаб юборур; одамларни маст-аласт ҳолда кўрурсиз, ҳолбуки, улар ўзлари маст эмаслар, лекин Оллоҳнинг азоби қаттиқдир» (237-бет).

«Бас кофир бўлган кимсалар учун ўтдан бўлган кийимлар бичилди, [энди] уларнинг бошларидан қайноқ сув қуюлиб, 20. У [сув] билан уларнинг ичларидаги нарсалар ҳам, терилари ҳам эритиб юборилур. 21. Улар учун темир гурзилар бордир. 22. Ҳар қачон улар [дўзах] ғам-азобидан [қочиб] чиқмоқчи бўлсалар, [гурзилар билан] яна унга қайтарилурлар ва [уларга]: «Ўт азобини тотиб кўрингиз», дейилур (239-бет).

«Абасо сураси»да олдин инсон ҳаётининг гўзал дамлари, тирик вақтидаги Худо берган яхши, тўқ ҳаёти гапириб турилиб, бунинг орқасидан инсон ўлгандан кейин келадиган, қиёмат кунда бўладиган воқеалар тасвирланади:

«Биз [осмондан] сув-ёмғир қуйдирдик. 26. Сўнгра ерни [ғиёҳлар билан] ёрдик. 27—28—29—30—31—32. Сўнг Биз унда дон-дунни, узум ва кўкларни, зайтун ва хурмоларни, қуюқ дарахтзор боғларни, мева-чевау, ўт-ўланларни сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаат бўлсин деб ундириб-ўстириб қўйдик-ку! 33. Бас, қачон [қулоқларни] қар қилгувчи [даҳшатли қичқириқ] келганда [яъни сур иккинчи марта чалиниб, барча халойиққа қайтадан жон ато этилганда ҳар бир инсон ўзи билан ўзи бўлиб қолур] 34—35—36. У кунда киши ўз оға-инисидан ҳам, онасию ва отасидан ҳам, хотинию бола-чақасидан ҳам қочур! 37. [Чунки] улардан ҳар бир киши учун у Кунда ўзига етарли ташвиш бўлур! 38—39. У Кунда [мўминларнинг] юзлари ёруғ, қулгувчи ва хуррам бўлур. 40. Ва у Кунда [кофирларнинг] юзлари устида чанг-ғубор бўлиб, 41. У юзларни қаролик қоплаб олур» (486-бет).

Муҳаммадга «Қуръон» нозил бўла бошлаган даврларда, ислом дини тарафдорлари Мадина шаҳрига кўчиб боргунга қадар, хусусан Бадр жангига қадар (624 йил, март), хусусан Макка аҳлининг кўпчилик

қисми ҳали исломни қабул қилмаган, кофирлик ҳолатида эдилар. Бу ўриндаги куфр аҳлига оид гаплар биринчи навбатда уларга тегишли эди.

Қиёмат кунининг тасвири «Ҳайратул-аброр»даги учинчи муножотда Қуръондаги, айниқса айтиб ўтилган суралардаги фикрлар ўзининг бутун пафоси билан акс этган, — дейиш мумкин:

Не кун ўшул оҳу надомат кун
Оҳу надомат не, қиёмат кун.
Аввалу охир эди зору асир,
Ҳар бир ўз аҳволига тортиб нафир,
Бу чекиб ўз дарди учун вой-вой;
Йиғлаб ул ўз меҳнатига ҳой-ҳой...

Қизга ано боқмай, ўғулга ато;
Борчасининг оғзида воҳасрато!
Ҳар сори журм аҳли гуруҳо-гуруҳ,
Юкланибон журмлари кўҳ-кўҳ.
Ҳар бири бир ҳайъати ҳойил била,
Боғланиб ағлолу салосил била (27-бет).

Бундан шу хулоса чиқадики, диний масалалар ва мавзулар билан боғлиқ қайси нарсани баён қилмасин, бутун «Хамса» давомида Навоий биринчи навбатда «Қуръон» оятларига асосланган ҳолда қалам тебратган ва уларни шу негизда бадий талқин этган.

Ислом динининг эзгу хусусиятларидан яна бири — у мазлумларни, бева-бечораларни ҳимоя қиладиган дин эканлигидир. Бу фикрни тасдиқлаб «Қуръон»нинг ўзбек тилига ўгирган исломшунос А. Мансур ʻезади: «Маълумки, пайғамбар алайҳиссаломга иймон келтириб, итоат этган кишиларнинг кўпчилиги камбағал-бечоралар эди. Улар кечаю-кундуз сидқидилдан Оллоҳга ибодат қилар эдилар. Бунини кўрган Макка зодагонлари пайғамбар алайҳис-саломга: «Агар мана шу ялангоёқларни ҳузурингдан ҳайдаганингда бизлар сенга эргашар эдик, — дейишади. Шунда пайғамбарнинг кўнгиллари бўлинмаслиги учун юқоридаги: «Бас, уларни ҳайдаб, золимлардан бўлиб қолманг!» — деган калималар билан тугалланган оят нозил бўлади» (90-бет).

Навоий тўртинчи муножотда Оллоҳнинг карам дунёсининг кенглигини васф этиб, ундан барча билиб ва билмасдан гуноҳ қилган кишиларнинг гуноҳини авф этишни илтижо қилар экан, у улуғ инсонпарвар сифатида айниқса «муҳтожлар»нинг, «асир ва гадо»ларнинг гуноҳидан ўтиб, уларга кўпроқ шафоат кўрса-

тишини алоҳида таъкидлайди. Шоир бу ўринда дастурхонни тўқларга эмас, очларга, тўнни тўни борларга эмас, яланғочларга бериш ўринли эканлигини, уларни ноумид ҳолда қолдирмасликни шоирона назокат билан баён қилади. Шоир фикрича, ёмғирнинг ҳам денгизга эмас, ташна экинлар устига ёғгани маъқул:

Бир неча муҳтожу асиру гадо,
Юзлари силлий гунаҳдин қаро,
Қайтса хони ниямингдин сенинг,
Ҳошо, лутфу карамингдин сенинг,
Хон анга ёйғилки, эрур муштаҳи,
Тўқ эмас, ар еса бўлур мумтали.
Ўтса қуруб қолгон экиндин булут,
Баҳр уза ё асради ё ёғди тут.
Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
Авли анга тўнки яланғоч эрур (31—32-бетлар).

Хуллас, «Хамса»даги, хусусан «Ҳайратул-аброр»даги мадҳ ва муножот боблари улуғ шоирнинг ҳаётдаги энг юксак тушунча ва эътиқодлари билан боғланган бўлиб, уларда Навоий Худонинг борлигига, мислсиз куч-қудратига, Ер ва осмонни, бутун табиат олами, инсонни бир ўзи яратганига, унинг ўзига хос меҳрига ва қаҳрига, Инсон зотига раҳм-шафқати чексизлигига самимият билан иймон келтиради ва чин ислом кишиси сифатида унинг олдида ўз итоаткорлигини намойиш қилади. Шоир Худодан унинг тобе бандаси сифатида фақат бир нарсани — аввало уни ҳақиқий одам қилиб, шу йўл билан уни ўзининг ҳарамига маҳрам қилишни илтимос қилади. Чунки Худонинг ҳарамидagi ҳақиқий ганж — бу одамзоддир. Бошқа ҳеч бир нарса унга лойиқ маҳрам бўла олмайди. Навоийга ана шу ганжнинг бир бўлаги бўлишдан ортиқ бахт йўқ. Навоий Худога мурожаат этиб дейди:

Ераб, ўшул ганжки, маҳрам анга,
Кимса эмастур,— магар одам анга.
Айла, Навоийни бурун одамий,
Ким бўла олмай бу ҳарам маҳрами (22-бет).

Худонинг биринчи сифати унинг меҳрибонлигини ва раҳмлилигидир. Дунёда гуноҳ қилмаган инсон йўқ. Лекин Худонинг карамии жўш ўрганда бандаларнинг ҳамма гуноҳларидан кечиши ҳеч гап эмас. Шундай экан, умрини «наво бирла», яъни шеър, ижод, куй чалиш билан ўтказган кишилар унинг олдида ҳурматга сазовор бўлганда, бундай шарафдан Навоий ҳам маҳрум бўлиб қолмаслигини яратгандан илтижо қилади.

Навой у дунёда, қиёмат-қойим бўлганда ҳур ҳам,
жаннат ҳам керак эмас, унга Худонинг ўзи, унинг дий-
дори насиб бўлса бас:

Ераб, урарда караминг баҳри жўш,
Чексалар ул хайл фиғону хурўш,
Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг раҳм ҳам имкони йўқ.
Чун чекибон лутф саропардасин,
Кечсанг алар кардау нокардасин,
Бўлса наво бирла бори муҳтарам,
Айлама маҳрум Навойини ҳам.
Эрмас анга ҳур ила жаннат ҳавас,
Сен анга бўлғилки, анга ўшбу бас (32-бет)

«Хамса»нинг бошқа ҳамма дostonлари ҳам Худо-
нинг мадҳи ва унга муножот билан бошланган бўлиб,
уларнинг ҳаммасида Навой ўзининг илоҳиёт билан
боғлиқ мазкур ғояларини гоҳ такрорласа, гоҳ чуқур-
лаштирган. Бу билан Навой «Қуръон» руҳини ўзбек
адабиётига ҳар қачонгидан ҳам теранроқ олиб кир-
ган. Бу ғоялар шоир дostonларига башарий қиммат
бағишлаб, уларни умуминсоний қадриятларнинг аж-
ралмас бўлаги бўлиб қолишига хизмат қилган.

* * *

Навой «Хамса»нинг ҳар бир дostonида Оллоҳ
мадҳидан сўнг, одатда Муҳаммад алайҳис-салом (бун-
дан кейин — а. с.)нинг мақтови — наът келади. «Ҳай-
ратул-аброр»да бундай наътлар бешта бўлиб, улар-
нинг ҳар бири пайғамбаримиз ҳаётидан ислом олами
учун муҳим маълумотларни беради ёки шоир ўзининг
бу улуғ зот таржимаи ҳолининг ёки фаолиятининг ай-
рим масалалари ва нуқталарига тўхталади.

Навой «Ҳайратул-аброр»да пайғамбар а. с. га
беш наът бағишлаш билан унга ўзининг катта ҳурма-
тини кўрсатди. Лекин Навой, юқорида айтганимиз-
дек, бу беш наътда ўз олдига Муҳаммад а. с. таржи-
маи ҳолини ёритишни вазифа қилиб қўймаган. Би-
ринчи наътда Навой Муҳаммаднинг ўзи ҳамма пай-
ғамбарлардан кейин туғилган бўлса ҳам, лекин унинг
руҳи, нури Одам Атодан ҳам илгари, ҳали бу дунё
ҳам, у дунё ҳам пайдо бўлмасдан вужудга келганини
айтади. Навой унинг руҳига мурожаат этиб дейди:

Эй қилибон ламъан нурунг зуҳур,
Андаки не соя бор эрди, не нур.

Нурунга тоб икки жаҳондин бурун,
Ҳар не йўқ андин бурун, андин бурун (33-бет).

Шу маънода Навоийча, ҳамма қатори Муҳаммад а. с. Одам Атонинг авлоди бўлмай, аксинча, Одам Ато унинг ўғли эканини изоҳламоқчи ва уқтирмоқчи бўлади:

Бўлди санга Одами сабҳатнамо,
Аввал ўғул, сўнгра гар ўлса ато (33-бет).

Шу йўналишда Навоий Муҳаммад а. с. ни улуғлаб, арабча «Аҳмад» (احمد) (пайғамбар исмининг бошқача кўриниши) ва «Муҳаммад» (محمد) сўзларининг маъноси кенглигини, бу сўзларда «Одам» (آدم) сўзидаги ҳарфлар ҳам тўла жойлашиб кетганини ҳарф ва сўз ўйинлари орқали тушунтиришга интилади:

Ўзга далил истаса табъи сақим,
Басдурур «Одам»да «алиф» (ا), «долу» (د), «ним» (ن)
Барчаси «Аҳмад»да топиб иззу шон,
Ўғлида уч ҳарф атодин нишон (33-бет).

Бу ўринда Навоий руҳнинг қадимийлиги ва ўлмаслиги, жисмдан ажралган ҳолда мустақил яшай олиши назариясига амал қилиб, ўзининг Муҳаммад а. с. билан боғлиқ ғояларини ёритмоқда. Рабғузий ҳам бу масалага тўхталиб, қизиқ бир ҳодисани ҳикоя қилади. Кунларнинг бирида Муҳаммад а. с. Жаброилдан: «Сен каттамисан ё менми?» («Ё ахий Жабраил, сенму ёшга улуғсен, ё менму?») — деб сўраган. Шунда у:

— Ё Расулиллоҳ мана кенду ёшимни тажриба қилмишим йўқ, аммо бир юлдуз бор, «Нашрдамуқ» отлиғ. Ўтуз минг йилда бир туғар. Анинг ўтуз минг йили туғганин кўрубман», — деб жавоб беради.

Бунга Муҳаммад а. с.:

— Менинг ёшим сендин улуғ эрмиш анинг учунким, қамуғ [ҳамма] дин бурунроқ манинг нурумни Мавло таоло яратти»⁵, — деб жавоб берган.

Маълум бўладики, Навоий руҳнинг ўлмаслиги, қадимийлиги борасида Пайғамбар фикрларини давом эттирган ва ривожлантирган.

Иккинчи наътда пайғамбар а. с. нинг шахси улуғланган:

⁵ Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. Тошкент, 1991, 102-бет.

Инсу малак жонию жононаси;
Икки жаҳон гавҳари якдонаси (35-бет).

Шоир фикрича, олам гулшани бино бўлиб, ўз тарихида бундай тоза гулни кўрмаган. У ёшлигиданоқ ақлда ҳам, гап-сўзда ҳам (яъни фасоҳатда), кўриши жиҳатидан ҳам мислсиз етук ва гўзал бўлган:

Сурат аро тифл, вале ақли кул,
Қавлунг аро ғайри яли лам-якул (35-бет).

Муҳаммад а. с.нинг биринчи улуғ хизмати куфр тожига шикаст етказиб, араблар орасидаги, хусусан Маккадаги бутларнинг, бутпарастликнинг мавқеини халқ орасида пасайтира бошлагани, ҳақиқий дин — исломга қувват бериб, Ўзи ва Лот каби машҳур бутларга эътиборни сўндириши бўлган:

Куфр битик тоғига солиб шикаст,
Ерга бўлуб паст буту бутпараст.
Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,
Ўзи ила Лотқа узлат бўлуб (35-бет).

Бу қисмда Навоий тасвирлашича, қирқ ёшга киргунга қадар Муҳаммад а. с. етимлик туфайли, айниқса ислом йўлида жуда кўп жабру жафоларни чеккан. У кўп пайғамбарлар сингари қўй, эчки ҳам боққан, яъни чўпонлик («шубонлиқ») ҳам қилган, Арабистон, Шом, Византия йўлларида ойлаб сафар азобларини чекиб, тижорат ишлари билан ҳам машғул бўлган. Бу сафарларнинг баъзилари Абу Толиб топшириғи билан, кейинчилари катта савдогар — Хадичанинг кўрсатмаси билан бўлган. Лекин доим у бу сафарлардан ўз вазифасини яхши бажариб қайтган. Навоий иккинчи наътда ёзади:

Кўз тутуб эл нафъу басорат анга,
Уммат этиб суду тижорат анга...
Чун шубонлиқ этиб ўз пешасин,
Жадй ватан айлаб асад бешасин (36-бет).

Лекин Муҳаммад а. с. қанча қийналмасин, унга одамлар билан, хусусан янги дин душманлари билан гаплашиш қанча қийин бўлмасин, қанча заҳар ютмасин, бу заҳар-заққумларнинг оғзидаги таъминини «ширу шакар» деб қабул қилган. Баъзан йиғлаш керак бўлган ўринларда бу ҳолни кулги («шакарханда») билан ўтказган. Унинг бошига душманлари осмондаги

юлдузларча («анжумдек») кўп тош отса ҳам, ҳамма ҳужумларни у табассум билан енгган. Ўрни келганда у ширин сўзлар ва дуолар билан адашган кишиларни тўғри йўлга солишга интилган:

Заҳри жафо кўп эзилиб жомига,
Ширу шакар таъми бериб комига.
Неча ачиг йиғлағудек иш етиб,
Лутфи шакарханда била дафъ этиб.
Шоми нифоқ аҳли бу айлаб ситез,
Бошига анжумдек этиб сангрез.
Ул қилибон субҳ киби нўшханд,
Хайр дуоси била деб элга панд (37-бет).

Учинчи наът: «Ул нубувват қуёшининг сонсизлигининг пояси, балки қуёш бўлмоқ анинг сояси ва беш бармоғига қалам тутмай, ақолими сабъани яккалама қилғони, балки жамеъ милал авроқиға насх қалами чеккони» — деган сарлавҳа билан бошланади. Улуғ шоир «нубувват қуёшининг соясизлиги» деганда Муҳаммад а. с. шахсини қуёшга тенглаштириб, қуёшнинг сояси бўлмагандек, унинг ҳам сояси йўқ демоқчи. Лекин унинг сояси бўлмаса ҳам бутун дунёдаги нарсаларга сояи қадрли бор, — дейди шоир:

Соя агар бўлмади шахсингга ёр,
Сояи қадрингда дурур ҳар не бор (38 бет).

Навоий фикрича, бутун тарихда ўтган пайғамбарларнинг барчасини унинг қуёшидан зиё олувчи соя дейиш мумкин:

Соя сифат келди санга анбиъ,
Яъни зрурлар қуёшингдин зиё (38-бет).

Бу наътда Навоий Муҳаммад а. с. нинг ўқиш-ёзишни билмагани масаласига тўхталади. Маълумки, Муҳаммад а. с. мактабда ўқимаган, унинг хат-саводи йўқ эди. Навоий бу масалага тўхталиб, бу мутлақо Пайғамбарнинг камчилиги эмаслигини таъкидлайди ва у гарчи қўлида қалам тутмаган бўлса ҳам, бутун дунёни ўз шахси, исломий ғоялари байроғи остига бирлаштира олди, Арабдан тортиб Ажамгача бўлган халқлар унга бош эгди, — дейди:

Итса қалам, қайда ғам ўлди санга,
Чунки жаҳон якқалам ўлди санга,
Хаттингга бош қўйди Ажам то Араб;
Тутмасанг илгингда қалам,—не ажаб! (39-бет).

Шу қисмда яна пайғамбар шаънига айтилган кўп маъноли қуйидаги байт ҳам бор:

Бўлмади гар хома бошин ёрмоғинг,
Ёрди қамар хомасини бормоғинг (38-бет).

Бунда шоир пайғамбарга мурожаат қилиб, сен хат ёзиш учун қамиш қаламнинг бошини ёрмаган бўлсанг ҳам, лекин сенинг ақл-заковатинг, буюклигинг бармоқларнинг ишорати билан осмондаги ойни иккига бўлиб юбора олди, — демоқчи. Бунинг маъноси ва тарихи шундайки, ўтмишда ким ўзини пайғамбар деб эълон қилган бўлса, у бир мўъжиза ҳам кўрсатган. Муҳаммад а. с. нинг энг катта мўъжизаси шахсан унинг номига Оллоҳ таолодан «Қуръон» тушганлигидир. Лекин унинг замондошларидан баъзилари ундан бошқа мўъжизаларни ҳам талаб қилар эдилар. Масалан, кунларнинг бирида Муҳаммад а. с. нинг ашаддий душманларидан бўлган Абу Жаҳл бир яҳудий билан бирга тунда кетаётиб, Муҳаммадни учратиб қолади ва ҳар донмигидек унга тегажоқлик қилиб: «Менга бир мўъжиза кўрсат! — дейди. Муҳаммад унга қандай мўъжиза кўрсатай? — деган маънода: «Не тилаурсен? — дейди. Абу Жаҳл унга: — Ой [ни] ёрғил, кўрайин! — дейди. Унинг бундай дейишига сабаб у Муҳаммадни пайғамбар деб тан олмас, унинг ҳамма ишларини эса жодугарлик деб ҳисоблар эди. Шу мазмунда у Муҳаммадга: — Сенинг жоду [сеҳр]-гарлигинг осмонга ўтмайди! — дейди. Шунда «Расул алайҳис-салом бармоқи бирла ишорат қилди. Эrsa, ой ёрилди. Ёримн ўрнида турди, яна бир ёримн ироқроқ бориб турди». Бундан ҳайратга тушган Абу Жаҳл: — Ё Муҳаммад, бу ой яна қовушсин! — дейди. Муҳаммад ойга қовушиш ҳақида ишора қилади. Ойнинг икки бўлаги яна бирлашади. Шунда Муҳаммадга Абу Жаҳл: — Эмдига тегн ер юзинда жоду эрдинг, эмди кўкка [ҳам] жодуларинг асар қилди, — дейди, лекин барибир мусулмонликка нймон келтирмайди⁶. Бу воқеа «Қуръон»нинг «Қамар сураси»да ҳам ўз ифодасини топган. Унда пайғамбарга ишонмаган Қурайш кофирлари қораланган. Навойнинг бу воқеага ишора

⁶ Бу тарихий ҳодиса ҳақидаги ҳикоя билан Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асарнда тапшириш мумкин. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб, 36-бет.

қилувчи байтининг мазмуни тўртинчи наътда қуйидаги шаклда яна такрорланган:

Дема, илик, тифеки бир бормоғи,
Ойни ики бўлди ишорат чоғи.
Тонг эмас ар ул кафи мўъжизнамой,
Қилғач ишорат, ики айрилса ой (42-бет).

Бу наътда пайғамбарнинг бошқа мўъжизалари ҳақида ҳам гап боради. Масалан, бир вақт Муҳаммад а. с. ва унинг ҳамфиكري Абу Бакр Сиддиқ душман таъқибига учраб, Макка яқинидаги бир ғорга беркинганлар. Уларнинг орқасидан келаётган душман бу ғорнинг оғзига ўргамчи ип тортганини кўриб, орқасига қайтиб кетади. Бу воқеа «Қуръон»нинг «Тавба сураси»да яхши акс этган ва тасвирланган (Қуръони карим, 127-бет). Навоий бу ҳодисани эслатиб ёзади:

Хасмидин ўлғонда анга парда ғор,
Оғзида ўргамчи бўлуб пардадор (42-бет).

Бу қисмда пайғамбарнинг бир умр унга садоқат кўрсатиб, исломни қабул қилиш билан чекланмай, бу дин учун, Муҳаммад учун жонини фидо қилган, Арабистонда илк марта ислом давлатини тузишда Пайғамбарга ёрдам берган биринчи халифалардан Абу Бакр (572—634), шижоатли лашкарбоши Умар ибн Хаттоб (644-йилда ўлдирилган), «Қуръон»ни китоб ҳолига келтириб, биринчи марта кўчиртирган Усмон ибн Аффон (656-йилда ўлдирилган), Али ибн Абу Талиб (661-йилда ўлдирилган) ҳақида уларнинг баъзиларининг исмлари айтилмаган ҳолда ҳурмат билан илиқ гаплар айтилади. Масалан, ислом оламида «Қуръон»нинг нақадар буюк аҳамиятга эга эканини ортиқча сўзлаб ўлтиришга ҳожат йўқ. Навоий Усмоннинг «Қуръон» билан боғлиқ ишларини мўъжизаларнинг мўъжизаси («Йўқ анга мўъжиза андин ғариб») деб баҳолаган:

Буки «Қаломуллоҳ» ангадур насиб,
Ким йўқ анга мўъжиза андин ғариб...
Сунбулидек борча паришон эди,
Жомеъ анга жомеъи «Қуръон» эди (43-бет).

Муҳаммад а. с. билан боғлиқ мўъжизалар орасида унинг меърожга — Худонинг олдига чиққани ва у билан кўришгани ғоят машҳур ва қизиқарлидир. Бу ҳақда «Қуръон»да қисқа қилиб икки жойда — «Ва-н-

Нажм» ва «Ал-Исро» сураларида гапирилган холос (Қуръони карим, 195 ва 404—405-бетлар).

Меърож воқеаси Илоҳиёт фанида ўтмишда турли фикрлар уйғотган ва ҳар хил талқинларга сабабчи бўлган. Баъзилар бунга ишонса, баъзилар унга ишонмаган. Уни туш деб изоҳловчилар ҳам бўлган. Рабғузий ўзи бу ҳодисага ишонган ҳолда бу тўғридаги қарама-қарши фикрларни ўз асарида анча тўла қайд этишга ҳаракат қилган. Жумладан, бу ҳақда «Қиссаси Рабғузий»да шундай фикрлар бор:

«Аммо бидъат ва ҳаводорлари меърожга мункар бўлуб, яна ўз орада мухталиф бўлдилар. Қиъбийлар, бухорийлар айдилар: «Уйқуда эрди». Бобилийлар айдилар: «Байтул-муқаддас»га теги эрдилар». Андин ортуқроқ йўқ эрди мунтаҳий. Хамавийлар айдилар: «Меърож бор эрди. Ул кеча олам халқи уч юз йил ўзию қолдилар». Ибоҳотийлар аиди: «Меърож Муҳаммаднинг кўнглида эрди»⁷.

Бешинчи наът Меърож кечаси таърифига бағишланган бўлиб, Навоий бу ҳодисанинг рўй берганига, Пайғамбарнинг худонинг олдига Жабраил олиб келган Буроқ исмли отда юлдузлар оралаб, тунда сайр қилиб борганига заррача бўлса ҳам шак келтирмайди. Бу сайрни шоир шавқ-завқ билан тасвирлаган. Бу афсонавий от шундай тез юрар эканки, ер билан осмоннинг ораси унинг учун бир қадам экан:

Ердин ўлуб кўккача бир гом анга (45-бет)

Шоир таърифича, бу сафар давомида пайғамбар одам сифатида бутун оғирлигини, ўзлигини йўқотган, томонлар олти жиҳат—(шарқ, ғарб, шимол, жануб, юқори, паст) ва унсурлар (ер, сув, шамол, ўт) тушунчаси ҳам унга бегона бўлуб қолган эди:

Олти жиҳат қайдидин ихрож ўлуб,
Тўрт гуҳар тарки анга тож ўлуб,
Йўқлуғ аёғи била солиб қадам,
Андаки йўлу қадам ўлуб адам.
Ўзлугидин нақшу намудор йўқ,
Нақшу намудоридин осор йўқ (47-бет).

Навоийнинг бу тасвири кoinотда инсон ўз вазн оғирлигини йўқотади, — деган ҳозирги илмий тушунчага анча яқин, — дейиш мумкин.

⁷ Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Уша асар, 160—161-бетлар.

Пайғамбар Оллоҳ Таоло билан учрашар экан, ундан фақат ва фақат бир нарсанигина, у ҳам бўлса, умматларининг гуноҳини кечиришни сўраган:

Ҳақ тилидин умматин истаб тамои;
Ҳақдин ўлуб борча муродиға ком (47-бет).

«Хамса»даги қолган дostonларга ёзилган меърож туни тасвирлари ҳам шу йўналишда бўлиб, бу фикр «Лайли ва Мажнун»да қуйидагича баён этилган:

Уммат ёзугун тилаб тамоиий;
Топиб тилагонни улча коми⁸.

Бу меърожномаларнинг бештасида ҳам Муҳаммад а. с. нинг Худонинг олдиға чиқиб тушиши жуда қисқа бир муддатда юз бергани таъкидланиб, бу ҳақда «Фарҳод ва Ширин»да «Кўз очқунча келиб юмғунча бориб», — дейилса, «Лайли ва Мажнун»да: «Бориб келури бўлуб икки гом», «Садди Искандарий»да: «Ки боштин-оёқ бор эмиш бир замон», — дейилади. Бошқа манбаларда ҳам бу фаройиб сафарнинг оз вақтда амалга ошгани айтилади. Рабғузий эса Пайғамбарнинг меърождан қайтгунча ётган «ўрун-тўшаги совумайин иссиғ эрди»⁹, — деб ёзади.

Ўмуман, Навоий «Хамса»сидаги ўз наътлари билан ислomни тарғиб этишға ва ислomшуносликка катта ҳисса қўшди. Бу эса унинг ижоди, дунёқараши ва шахси ислom ва ислom дунёси билан чамбарчас боғлиқ эканини кўрсатувчи ёрқин далиллардан биридир.

* * *

«Хамса»даги ҳамд, муножот ва наътлардан кейинги энг муҳим боблар «Ҳайратул-аброр»даги «Ҳайрат» номи билан аталган боблардир. «Ҳайрат»лар уч бобдан ташкил топган. Олдинги бобларда улуғ шоир Оллоҳ ва табиат, Оллоҳ ва кишилиқ жамияти, Оллоҳ ва инсон масалаларини, наътларда Оллоҳнинг элчиси — Муҳаммад пайғамбар тарихини, шахсини ёритган бўлса, бу «Ҳайрат»ларда махсус инсон, унинг пайдо бўлиши, бутун борлиқда тутган ўрни масаласиға тўхталади.

⁸ Алишер Навоий. Хамса, 347-бет.

⁹ Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. 161-бет.

«Қуръон»даги «Инсон сураси»да қайд этилишича, Худо инсонни оталик ва оналик сувлари аралашган бўлган «бир нуфтадан» яратган (476-бет). «Ҳижр сураси»да эса бу ҳақда: «Биз [Худо] инсонни — [Одамнинг асли] қора ботқоқдан бўлиб, [одам] сурати берилгач, қуритилган лойдан яратганмиз», — дейилади (181-бет). «Қуръон»нинг «Раҳмон сураси»да: «У зот [Оллоҳ] инсонни (яъни Одам алайҳис-саломни) сопол каби қуриган қора лойдан яратди», — деб уқтирилган (410-бет). «Қуръон»да Оллоҳ инсонларга қарата «Нуҳ сураси»да: «Ҳолбуки у зот [Худо] сизларни босқичма-босқич яратди-ку!» деб таъкидланади (463-бет). «Таквир сураси»да эса: «Жонлар [қайтадан баданларга] жуфтланганида», — деган ибора бор (487-бет). Бунда жоннинг бадандан ташқари ҳолатда яшай олишига ишора бор. Яъни инсон эволюциясида инсоннинг лойдан, сувдан яратилган баданлик, жисмлик ва бу жиёмнинг жон билан қўшилган даврлари бўлган. Бу икки босқични ташкил этган.

Бу маълумотлардан шу нарса аён бўладики, Навоий ўзининг инсон ва унинг дунёга келиш тарихи бўйича асосан «Қуръон»га суянган, шу асосда фикр юритган ва бу масалани шу руҳда ҳал этган. Биринчи «Ҳайрат»да Навоий аввал кўнгул пайдо бўлганини ёзади. Бу ўрinda «кўнгул» руҳ, жон маъносини билдирган. Кўнгул азалият қаъридан чиқиб, тонг пайтида борлиқ олами («вужуд субҳи»)га қадам қўяр экан, дунёнинг ниҳоятда гўзал қилиб яратилганини кўради. «Кўнгул»ни шоир баъзан «хожа» деб атайдди. Чунки уни Худо азалда маълум даражада озод, эркин, ўзинча эрка қилиб яратган. Шунинг учун у ўз ихтиёри билан кўзики очиб, оламга назар ташлар экан, тонг елидан яйраб хабарлар тинглаб («Жон топибон тонг ели пайғомидин»), борлиқнинг шабадаларни унинг димоғини қитиқлай бошлайди («Эсти димоғига насими вужуд»). Табиат шундай кўркем ва қувончлики, кўриб тўймайсан. Ҳаво тоза. Боғларда гуллар очилган, кўкатларнинг ранги зумрадга ўхшайди. Ҳовузлардаги сувлар эса шиша рангида. Ариқлардаги сувлардан руҳ озиқ олади. Бу боғ эмас, худди жаннатнинг ўзи. Сарвларнинг тагида товуслар хиромон. Шабада эса Исонинг нафасини ҳаммага етказиб, ўликларни тирилтирмоқчидай:

Қилгали амвотни ихё насим,
Фош этиб анфоси Масиҳо насим (80-бет).

Табнат, борлиқ шунчалик бой ва ранг-баранг эдики, кўнгул буларнинг ҳаммасини айланиб, кўриб, фикри бу кўрганларининг учини топишга қийналарди. Унинг мақсади бирон нарсани танлаш, унга қўниш ва шу жойда яшаб қолиш эди. Сайр этган сари ҳайратига ҳайрат қўшиларди. Шунда хушxabар етказувчи фаришталар уни дунёни, ундаги нарсаларни янада яхшироқ кўришга даъват этадилар. Унинг кўзига ташланган барча жонли ва жонсиз нарсалар эса барчалари ўз аҳволидан, турмушидан рози ва тинмай ўз яратганига шукр қилиш билан бахтиёр эдилар:

Фохтадин қумрию булбулгача,
Балки шажар яфроғидин гулгача —
Барчаси қайюмига зокир эди,
Ҳар бир анинг шукрига шокир эди (81-бет).

Навоний биринчи ҳайратнинг сарлавҳасида Қуръоннинг «Аъло сураси»дан: «Сабби-ҳисма раббикалаъло» — («Эй Муҳаммад), энг олий зот бўлмиш Парвардигорингизнинг номини (ҳар қандай айб-нуқсондан) покланг!» — деган оятни келтирган эди (492-бет). Кўринадики, бу ҳайрат ўша фикрни асослаш билан яқунланган.

Иккинчи ҳайрат. Ер юзида ўз истагини топа олмаган кўнгул қуши, тун кириб, фаришталар олами — осмонга саёҳат қилади. Осмонда ҳам минг хил сиру синоат. Тун оғушида юлдузлар ҳам, сайёралар ҳам бири-бирдан чиройли, ҳаракатда. Уларнинг ҳаммасини кўриш, хатти-ҳаракатларини кузатиш завқли. Навоний тунги осмонни тасвирлаб ёзади:

«Осмон гўё бу масхарабоз [тақдир] учун бир чодир эди. Юлдузлар эса унинг Қумуш тан қўғирчоқлари эди. Сомон йўли ўзининг чўзиқ кўриниши билан осмонга чиқиш учун унга гўё бир йўл белгиси эди. Фалак айвонида кўзга ташланган чизиқлар хат эмас, осмон қоронғилигининг йўл кўрсатувчисидир. Осмон боғига шу қадар зийнат берилганки, ҳар бир юлдуз бир гул бўлиб, қуёш ҳам рашк этарди» (Насрий баён мақола муаллифиники — А. Ҳ.).

Кўнгил тобора баланд кўтарилиб, тўққиз осмондаги барча манзиллардан ўтади, ой, Аторуд, (Меркурий), Зуҳра (Венера), Қуёш, Миррих (Марс), Муштарий (Юпитер), Зуҳал (Сатурн) билан учрашади, уларнинг ҳар бири ўз вазифасини маҳорат билан адо этаётганининг гувоҳи бўлади. Масалан, Аторуднинг қош-

лари фусунгар, кўзлари танноз бўлиб, бири ишва кўрсатса, иккинчиси ноз қилар, у ҳам маҳбуба, ҳам муסיқачи, ҳам соқий, ҳам ашулачи эди. Унга қойил қолмасликнинг иложи йўқ эди. Осмондаги бор жисмларнинг ҳаммаси ҳам доим, айниқса тунлари бедор туриб, Худони эслар ва унинг мадҳини кўкларга кўтарарди. Чунки иккинчи ҳайратнинг сарлавҳасида Навоий айтиб ўтганидек, тунги ибодатнинг ўрни бошқача. «Қуръони карим»нинг «Муззаммил» сурасида, бу ҳақда чиндан ҳам шундай дейилган: «Вазкурисма раббика ва табаттал илайҳи табтила» — «Албатта, кечаси [ибодат учун бедор бўлиб] туриш [тун уйқу—ором вақти бўлгани сабабли] жуда оғир юкдир ва [лекин у пайтда кундузги безовталиклар бўлмагани учун] энг тўғридир» (468—469-бетлар).

Кўнгил қуши бу ерда ҳам ором топмай, ўйлаган орзусига эриша олмай, ҳамма нарсани жипслашган ҳолда кўриб, ҳайратга чўмади, ўзининг эса ёлғизлигидан қайғуриб, афсус қилиб беҳуд бўлади:

Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга...
Қим бори зокир эди, ул гунгу лол,
Борчаси мажмуу ул ошуфта ҳол.
Қилди яна ҳайрати беҳад ани,
Ҳуш заволи била беҳуд ани... (88-бет).

Оламини саёҳат қилиш жараёнида кўнгул фаришталар оламидан чиқиб, ажойиб бир шаҳарга дуч келади. Тўғрироғи, бу шаҳар эмас, ажойиб бир вужуд—инсон вужуди бўлиб, унинг ташқи ва ички тузилиши мукаммал бир шаҳарнинг тузилишига ўхшарди. Навоий буни тасвирлаб дейди:

«Яратувчи [Худо]нинг қўли унинг лойини ясаганда, унинг шаклини алоҳида бир лутф билан яратган эди. Унинг вужудини икки стуннинг устига ўрнатти, унинг ичига жуда кўп қизиқ нарсаларни беркитти. Унинг гавда тузилишига тартиб бераётганда, уни тўрт жавҳар [ўт, сув, ер, ҳаво]ни бир-бирига қўшиб яратди... Бу тўрт бир-бирига зид нарсалар ўзаро шундай тенглашдиларки, буларнинг ҳаммасининг қўшилганидан бир бутунлик юзага келди»¹⁰.

Бу бир бутун вужуд шаҳар қиёфасида бўлиб, унинг ўз масжиди, бозори, маҳаллалари, кўча, боғ, майхо-

¹⁰ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Насрий баён. Тошкент, 1974, 31-бет.

налари бор эди. Сувлари жаннат сувидек мулойим, туфроғи гул бўлиб, анбар исини берар эди. Бу гўё шаҳар — мамлакат бўлиб, ўртасида тахт, тепа қисмида қаср ҳам бор. Қасрнинг эшиги очилиб-ёпилиб тураркан, ундан дур ва гавҳарлар сочилади. Бунда Навоий одамнинг боши ва оғзини кўзда тутати. Бу эшик табақасидаги тишларни шоир дурларга ўхшатади. Ейиш, ичишга тегишли бўлган ҳар нарсалар бир йўл билан бориб, улар ҳазм бўлгандан сўнг чиқиб кетадиган йўллари ҳам бор. Шоҳ [ақл] тахтда ўлтуриб, ҳамма нарсадан хабардор. Чунки унинг ҳамма нарсадан хабардор қилиб турадиган ёрдамчилари ҳам бор. Улар ўзларига белгиланган жойда ўлтириб, ҳамма нарсани кўриб, кузатиб, эшитиб, сезиб ўлтирадилар. Булар кўз, қулоқ, димоғ, бурун ва ҳоказо.

Кўнгил бу манзарани кўриб, қалби билан сезиб, чуқур тафаккурга берилади. Боқийлик шамъи унинг кўзини ёритиб, у ўзини ўша мамлакат, ўша шаҳар, ўша вужуд ичида эканини англади ва у ердан чиқиб кетишни истамади. Уша ердан ўзига макон қилди. Уша мамлакат, ўша юрт ҳам, у юртгина эмас, бутун жаҳон ҳам шундан бошлаб унга бўйсунди. «Ҳадис»да «Ўзини билган Худони ҳам билади», — деган гап бўлиб, бу ўринда ўша гап юзага чиқади.

Навоий бу — учинчи ҳайрат сарлавҳасида «Қуръон»дан: «Фазкуруни азкуркум» иборасини келтиради. Бу ибора оятда: «Фазкуруни азкуркум вашкуру ли валло такфурун» — «Бас; Мени [Худони] эслангиз, мен ҳам сизларни эслайман ва менга шукр қилингиз ва мени инкор қилмангиз!» шаклида ифодаланган (19-бет).

Яъни инсонни ҳам Худо шундай буюк ва гўзал қилиб яратган. «Қуръон»да ҳам бу тўғрида махсус қайдлар бор. Масалан, «Ваттийн сураси»да бу ҳақда шундай жумла бор: «Дарҳақиқат, биз инсонни энг гўзал шаклу-шамойилда яратдик» (512-бет). Тасаввуф адабиётида одамни «олам ичидаги олам» деганларидек, Навоий ҳам бу «ҳайрат» бобларида инсоннинг улуғворлигини мажозий усуллар билан тасвирлаган ва мадҳ этган. Навоийча, инсоннинг ҳаётдаги энг буюк вазифаларидан бири ўзининг улуғлигини тушуниш ва уни шундай улуғ қилиб яратганга доимо шукр қилишдир.

* * *

«Ҳайратул-аброр» «Хамса»нинг програм қисми-дир, десак хато бўлмайди. Навоийнинг ислом руҳи билан суғорилган фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-тарбиявий қарашлари «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» дostonларида бадний шаклларда, турли ва ранг-баранг қаҳрамонларнинг образлари орқали ифодаланган бўлса, бу масалалар «Ҳайратул-аброр»да очиқ-равшан, китобхонга бевосита мурожаат қилиш орқали ифодаланган.

«Ҳайратул-аброр»нинг асосий мазмунини ундаги йигирма мақолот ташкил этган бўлиб, бу бобларда энди улуғ шоир ўзининг шеърий истеъдодини тўла ишга солган ҳолда ҳар мақолотда инсоннинг Худо олдидаги, жамият олдидаги бурчини, вазифаларини тушунтиришга ҳаракат қилади ва уни бу вазифаларни мумкин қадар тўла ва ҳалол бажаришга даъват этмоқчи бўлади. Бунда ҳам шоирнинг суянган тоғи аввало «Қуръон» ва ҳадислар бўлиб, улар бадний адабиёт ва инсоният яратган маънавий хазиналар, халқ оғзаки ижоди, шеърият сеҳри билан қўшилиб, буюк бир шеърий пандноманинг яратилишига олиб келган.

Биринчи мақолот имон шарҳига бағишланган бўлиб, Навоий фикрича, инсоннинг инсонлиги аввало унинг имони бор-йўқлигида. Имонсиз кишини инсон деб аташ ҳам, мусулмон деб ҳисоблаш ҳам мумкин эмас.

Имон нима? Қандай одамларни яхши одамлар, имонли кишилар деб ҳисоблаш мумкин? Бу тўғрида «Қуръон»нинг «Бақара сураси»да шундай дейилади: «...Оллоҳга, охират кунига, фаришталарга, китобларга¹¹, пайғамбарларга иймон келтирган, ўзи яхши кўриб туриб молини қариндош-уруғларига, етим-есирларга, мискин-бечораларга, йўловчи-мусофирларга, тиланчи-гадоларга ва қулларни озод қилиш йўлида берадиган, намозни тўқис адо қилиб, закотни берадиган киши ва аҳдлашганларида аҳдларига вафо қилгувчилар ва хусусан оғир-енгил кунларда ва жангу жадал пайтида сабр-тоқат қилгувчилар яхши кишилардир. Ана ўшалар чин иймонли кишилардир ва ўшалар асл тақводордирлар» (21-бет).

¹¹ «Китобларга» дейилганда муқаддас китоблардан «Қуръон», «Таврот», «Инжил», «Забур» каби китоблар кўзда тутилмоқда — А. Ҳ.

Мазкур мақолотда Навоий «Қуръон»даги ана шу фикрларнинг шарҳини беришга, имонни, мусулмонликни ўзича шарҳлашга киришади. Навоий мақолотнинг сарлавҳасида махсус таъкидлаб ўтишича, Оллоҳга, фаришталарга, китобларга, пайғамбарларга, охиратга ва тақдирнинг олдиндан белгилаб қўйган яхши-ёмон («Хайру шар») ишларига оғизда имон келтириб қўя қолишининг ўзи одамнинг ҳақиқий имон эгаси бўлди, дейиш учун етарли эмас. Инсон бу гапларнинг маъносини яхши чақиши, сўнг ишонч ва эътиқод билан бу айтилганларнинг орқасидан келувчи бошқа ишларни ҳам амалга ошириши керак. Яъни у муҳтожларга эҳсон қилиб туриши, қулларга озодлик бериб, намозни тўла-тўкис ўқиши, закот бериши, аҳдига вафо қилиши, ҳар қандай вазиятда сабрли бўлиши лозим. Навоий ёзишича, пайғамбар а. с. ҳақиқий инсонда уч хусусият бўлиши даркор деган эканлар: сабр, шукр, ҳаё:

Бас ани инсон атағил бериё,
Ким ишидур сабр ила шукру ҳаё.
Бўйла буюрди набийи Ҳошимий,
Ким бу уч имоннинг эрур лозими (101-бет).

Маълум бўладики, Муҳаммад а. с. мусулмончиликнинг қоидаларини яна уч фазилат билан бойитган. Асос эътибори билан эса Навоий ислом динининг қонун-қоидаларини шаръий олтига бўлади ва бу қоидалар исломни олти томон (ғарб, шарқ, шимол, жануб, юқори ва қуйи) дан мустаҳкам қўрғондек ҳимоя қилиб туради! — дейди:

Олти дурур шаръда гўё адад,
Ҳар неки мўминга керак муътақад.
Айласа бу олти била ихтисор,
Олти жиҳатдин анга бўлғай ҳисор (101-бет).

Шундан кейин Навоий шаръийнинг олти қондасидан биринчисини изоҳлашга киришади. Имоннинг биринчи талаби Худони таниш, билишдир.

Олтидан аввалғики мақсуд эрур,
Билмас эрур ҳақиқи, мавжуд эрур (102-бет).

Оламда ҳамма нарсани яратувчи, азалдан мавжуд ва ҳеч йўқ бўлмайдиган, ҳамма нарса йўқ бўлса ҳам, унинг ўзи қоладиган, барча нарсадан огоҳ, икки жаҳоннинг эгаси — бу Худодир. Шунинг учун яхшилар биринчи бўлиб Худога иймон келтиришлари фарз ва қарзидир.

Иймоннинг иккинчи талаби малойик — фаришталарга олий даражада ҳурматда бўлишдир. Чунки улар Худонинг буйруғини бажарувчилар бўлиб, ниҳоятда пок ва озод, ёлғиз яшовчи, қушдек учиб юрувчи мавжудотлар. Улар овқат емайдилар. Шунинг учун уларнинг оғирлиги ҳам йўқ:

Поку мужаррад борининг жавҳари:
Туфроғу сув, елу ўтдин бари (103-бет).

Шундай олий мавжудотлардан яна бири, яъни иймон келтиришга лойиқ нарса — бу муқаддас илоҳий китоблар бўлиб, улардаги ҳар бир сўзни Худонинг сўзи деб билиш, маъносини чақиш зарур:

Тенгри сўзи бил бариси бегумон (103-бет).

Навоий таъкидлашича, бу китобларнинг ҳар бир варағида Худонинг гаплари акс этган бўлиши билан бирга, дунёдаги барча ҳақ гапларни, ҳақиқатларни ҳам аввало шу китоблардан қидириш керак. Улар ҳеч шубҳасиз шу китоблардадир:

Ҳақ сўзи ҳар жузви варақ то варақ:
Борча ҳақойиқ, балким борча ҳақ (104-бет).

Иймон келтириладиган гапларнинг тўртинчиси пайғамбарлар («русул») бўлиб, уларнинг ҳар бири бир соф гавҳардир. Уларнинг ҳаммалари кишиларга тўғри йўлни кўрсатишга ҳаракат қилганлар, Худонинг кўрсатмаси билан иш тутганлар, зарур вақтда бир мўъжиза кўрсатганлар:

Бил яна тўртинчи русул маъшари.
Ҳар бири бир баҳри сафо гавҳари.
Борчаси ҳақ амр ила наҳйин тузуб,
Элга бори ҳақ йўлини кўргузуб.
Ҳужжат агар истаса ҳар тийра зот,
Ҳар бирисн кўргузубон мўъжизот (104-бет).

Бинобарин, Мусо бўладими, Исо бўладими ёки Муҳаммад а. с. бўладими — уларнинг ҳаммалари табаррук зотлардир. Умуман, пайғамбарлар кўп бўлиб, Навоий уларни уч қисмга бўлади. Навоий фикрича, уларнинг ичида энг каттаси ва фасихатлиси Муҳаммад а. с. дир. Бошқа пайғамбарлар куфр қоронғилигини машъал бўлиб ёритган бўлса, Муҳаммад а. с. қуёш бўлиб ёритган:

Куфр қаронғусида ҳар мурсале
Дини била ёрутубон машъале.
Қилғоч анинг шаръи қуёши зуҳур,
Қолмайин ул машъалалар ичра нур (105-бет).

Бешинчидан, қиёмат-қойим бўлишига ҳам ишониш, ҳар бир инсон ўша кунни Худо олдида ўз қилмишлари учун жавоб беришини, бунда Худо билан бандалар орасида ҳисоб-китоб бўлишини кўзда тутиб яшаши, охир-оқибатда пушаймон еб қолмаслиги ёки қилмишлари учун мисли кўрилмаган жазоларга дучор бўлмаслиги керак:

Тўғри тарозуға бўлур икки бош,
Бир сори гавҳар, яна бир сори тош.
Кўпрук уза халқ ҳаросон бўлур,
Бирга қатиқ, бирига осон бўлур.
Дузах уги дардиға йўқ ишиҳо,
Халқ ҳалокига бўлур аждаҳо,—
Етти боши гунбади даввордек,
Етти оғиз ҳар бириси фордек... (106-бет).

Иймон келтириладиган нарсаларнинг олтинчиси бироз мунозарали бўлиб, Навоий бунинг борлиги, мавжудлигига шубҳа қилмайди. Бу қадар, яъни инсонларнинг тақдири олдиндан Худо томонидан белгилаб, ёзиб қўйилганлиги масаласидир. Бу ҳақда «Қуръон»нинг «Ҳадид сураси»да шундай дейилган: «Оллоҳ улуғ фазлу марҳамат соҳибидир. 22. На ерга ва на ўзларингизга бирон мусибат етмас, магар [етса] Биз уни пайдо қилишимиздан илгари Китобда [Лавҳул—маҳфузда битилган] бўлур. Албатта, бу Оллоҳга осондур» (420-бет).

Маълум бўлишича, Оллоҳнинг «Лавҳул-маҳфуз» номли китоби бўлиб, унда ҳамма бўладиган ишлар олдиндан битиб қўйилган. «Раъд сураси»да: «Ҳар бир вақт учун [муносиб] китоб — ҳукм бордур. 39. Оллоҳ ўзи хоҳлаган нарсани [яъни ҳукмни] ўчирур ва [ўзи хоҳлаган ҳукмни] устивор қилур. Асл Китоб [яъни нарсаларнинг билими] унинг даргоҳидадир», — дейилганда ҳам ўша китоб кўзда тугилади (173-бет).

Навоий шарҳи бўйича, бир умр инсон яхши амаллар қилиб дўзахга тушиб қолиши мумкин, аксинча, доим одамларга ёмонлик қилиб, жаннатга сазовор бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу — Худонинг иши.

Борчаси ҳақ илмида маълум эди,
«Лавҳан-маҳфуз»да марқум эди.

Не етибон яхши амалдин беҳишт.
Не солибон дўзах аро феъли эишт.
Улки қилиб тенгрига минг йил сужуд
- Бўлса шақийи азалий,— қайда суд? (107-бет).

Умуман олганда, бу олти омил Навоийча, Ислом динининг маънавий асосини ташкил этади. Кишилар буни яхши билишлари, унга амал қилишлари, ҳеч қачон умидсизликка берилмасликлари, ниятни тўғри тутишлари, яхшилиқни, ўз истакларининг рўёбга чиқшини («машият») Худодан тилашлари даркор:

Махлас иши барчага ниятдурур,
Топмоқ ани лек машиятдурур (108-бет).

«Ҳайратул-аброр»нинг биринчи мақоласида ислом динининг иймон билан боғлиқ ички қонун-қоидалари баён қилинган бўлса, иккинчи мақоласида исломнинг ташқи тузилиши, ташқи шарт-шароитлари тавсифлаб берилган. Бу шарт-шароитлар асосан бешта бўлиб, улар ислом динининг таянчлари (рукнлари)дир. Улардан биричиси калимаи шаҳодат, яъни Худонинг энг буюклигини ва Худодан бошқа худо йўқлигини, шу билан бирга Муҳаммад унинг элчиси эканини сўзсиз тан олиш, калима келтириш, тасбеҳ ўгиришидир.

Иккинчиси намоз ўқиш («адои салот») бўлиб, ҳар бир мусулмон кунига ювиниш, тозаланиш билан боғлиқ тартибларга, намозни адо этиш қоидаларини адо этиш қоидаларига амал қилган ҳолда беш маҳал бу талабни бажариши керак.

Учинчи шарт ишлаб топган бойлигидан маълум бир қисмини ҳар бир мусулмон закот тарзида «Қуръон»да белгилаб қўйилган миқдорда (баъзи манбаларда, масалан, «Ғиёсул-луғат»да даромаднинг қирқдан бир қисми! — А. Ҳ.) Худо йўлига деб масжидга ёки муҳтож кишиларга бериши лозим.

Тўртинчи шарт йилда бир рўза тутиш билан боғлиқ бўлиб, бунда одамга бир қадар машаққатлар юзланса ҳам, лекин фойдаси кўп. Киши аъзосида бирор хасталик бўлса, бундай одам рўза тутиши шарт эмас («Соғири аъзога ҳалал етмамак»). Лекин рўза тутган одамлар учун рўза («савм») сирли бир илоҳий хазина («Махзани асрори илоҳий»)дир.

Бешинчи шарт маълум бир имконият туғилганда Каъба («байтул-ҳарам»)ни тавоф этиш, унинг ҳам узоқ йўллари босиб ўтиш, чўл, саҳро қийинчиликлари-

га чндаш билан боғлиқ машаққатларини бўйнига олишдир. Кимки бунинг урдасидан чиқса, Навоийча, у одам катта саодатга эришган ва кўп илоҳий сирларни кафш этган бўлади:

Мунча саодатқа этиб сарфароз,
Кимсани бу йўлда фанову ниёз.
Фони ўлуб кимки ниёз айлади,
Тенгри ани қошифи роз айлади (118-бет).

Навоий иймон шарҳи билан боғлиқ мақолатда иймони бутун одам сифатида машҳур мутасаввуф Боязид Бистомий ҳаётидан бир ҳикоя келтирган бўлса, иккинчи мақолат сўнггида кўп азиятлар чекиш ҳисобига ҳаж сафарини адо этган ва Каъбанинг буюк ҳурматига сазовор бўлган сўфийлар — Иброҳим Адҳам ва Робия ҳақидаги ҳикояни келтирган.

* * *

«Ҳайратул-аброр»да диний-фалсафий масалалар талқинидан сўнг Навоий ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалар талқинига киришади. Ижтимоий масалалар орасида энг муҳим масала XV асрда Хуросонда ҳам адолат масаласи эди. Бу борада «Қуръон»да деярли ҳар қадамда махсус буйруқ ва қайдлар мавжуд. «Нақл сураси»да бу ҳақда шундай жумлалар бор: «Албатта, Оллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюрур ҳамда бузуқлик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур. У зот шояд ибрат-эслатма оларсизлар. деб сизларга панд-насиҳат қилур» (791-бет). «Ҳужурот сураси»да: «Мудом адолат қилинглари! Зеро, Оллоҳ адолат қилгувчиларни суюр», — дейилган (391-бет). «Ол-и Имрон сураси»да эса икки жойда: «Оллоҳ зулм қилгувчиларни севмайди» (41-бет). «Оллоҳ золим кимсаларни севмайди», — дейилган (48-бет). «Қуръон» бошидан охирига қадар шу руҳдадир¹².

Навоий ўз достонида адолат масаласини қаламга олар экан, бу масала биринчи навбатда мамлакат подшосига ва унинг амалдорларига бориб тақалар эди. Шунинг учун Навоий учинчи мақолатни «Султонлар бобида» деб, мамлакатда адолат уларнинг феълу атворидан бошланишини, подшоҳ одил бўлса, эл-юрт обод бўлишини, у «зулм боғида май ичиб», маишатга

¹² Қуръони карим, 74, 77, 78-бетлар.

берилса, бунинг акси юз беришини таъкидлайди. Навоий фикрича, подшоҳ бўлиш кишига халқ ва мамлакат олдида катта масъулият юклайди. Шундай экан, у подшоҳлик Оллоҳнинг иродаси билан қўлга тегишини тушуниши, бинсбарин, «Қуръон» кўрсатмаларига қараб иш тутиши, биринчи галда зулмга йўл қўймай, адолат билан мамлакатни бошқариши керак. Бу ҳақда «Қуръон»да «Яъмуру бил-адл»—«Адолат билан амрингни юргиз!»— дейилган. Шундан келиб чиқиб бу ўринда Навоий золим подшоҳларни қаттиқ танқид қилади. Унинг ўз амалдорлари билан тун бўйи майшат қилиб, эрталабки намозга ҳам тура олмай қолишларини шоир муросасозлик билан фош этар экан, шоҳга мурожаат этиб дейди:

Ҳақ сени адл этгали султон этиб;
Зулм ила сен халқни вайрон этиб (128-бет).

«Қуръон»нинг «Фуссилат сураси»да: «Ким бирон яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур. Парвардигорингиз бандаларига зулм қилгувчи эмасдир», — дейилган. (356-бет). Шундан келиб чиқиб Навоий золим подшоҳга қарата дейди:

Зулмунг эмас эрди халойиққа кам,
Ким қиладурсен ани ўзулгга ҳам (125-бет).

Кўринадик, адолат масаласида Навоий «Қуръон» кўрсатмаларига изчил амал қилган ва бу ғоялар талқинида шу асосда ўз даврининг улуғ инсонпарвари сифатида намоён бўлган.

«Ҳайратул-аброр»да ахлоқий масалаларни ёришиш ва бадний изоҳлашга кенг ўрин берилган. Бунга саховат, карам, адаб, қаноат, вафо, ишқ, ростгўйлик ҳақидаги олимлар, давлат ишларини олиб борувчи қалам эгалари, «саҳобдек нафъ расонлар», яъни одамгарчилиги юксак кишилар тўғрисидаги мақолатлар яққол мисол бўла олади. Бу масалалар шарҳида ҳам Навоий дин йўлидан заррача бўлса-да чекинмаган, аксинча, «Қуръон» ва пайғамбар ҳадисларидан илҳомланиб, бу мавзуларга ёндашган. Бунинг биз айтишга мазкур дostonнинг карам ва саховат ҳақидаги бешинчи мақолатда очиқ кўришимиз мумкин.

«Қуръон»да кишилар бир-бирларига меҳрибон ва саховатли бўлишлари, қийин пайтларда бир-бирига ёрдам бериб, ўзида борини аямасликлари, бахиллик ин-

сондаги энг ёмон хусусият эканлиги ҳақида жуда кўп гапирилган. «Қуръон»да таъкидланишича, давлатни, бойликни, неъматларни кишига Худо беради. Шундай экан, у қизғанчиқ бўлмаслиги, борини бошқалар билан баҳам кўриши лозим. Бу ҳақда «Нисо сураси»да шундай дейилади:

«Ота-онангизга ҳамда қариндош-уруғ, етим ва мискинларга, қариндош қўшни ва бегона қўшнига, ёнингиздаги ҳамроҳингизга, йўловчи мусофирга ва қўлларингиздаги қулларингизга яхшилик қилинглари! Албатта Оллоҳ ўзлари бахиллик қиладиган ва ўзга одамларни ҳам бахилликка чақирадиган ҳамда Оллоҳ фазлу карамидан берган неъматларни яширадиган мутақаббир ва мақтанчоқ бўлган кимсаларни севмайди. Биз бундай кофирлар учун хор қилгувчи азобни тайёрлаб қўйганмиз. 38. Яна молларини одамлар кўрсин, деб эҳсон қиладиган, ўзлари эса на Оллоҳга ва на охираг кунига иймон келтирадиган кимсаларни ҳам (Оллоҳ севмайди)», (59-бет).

«Қасос сураси»да бу фикр: «Оллоҳ сенга эҳсон қилгани каби сен ҳам [Оллоҳнинг бандаларига] инфоқ—эҳсон қил», шаклида баён этилган (283-бет). «Раҳмон сураси»да ўқиймиз: «Эҳсон-яхшиликнинг жазо-зи — мукофоти фақат яхшиликдир» (412-бет). «Ҳадид сураси»да бу фикр сал бошқачароқ қилиб такрорланган: «7. [Эй инсонлар], Оллоҳга ва унинг пайғамбарлари (Муҳаммад а. с.)га иймон келтиринглари ҳамда у зот сизларни халифа қилиб қўйган нарсалардан (яъни вақтинча қўлларингизда турган, эрта бир кун сизлар истасангиз-истамасангиз ўзгаларнинг қўлларига ўтиб кетадиган, Оллоҳ берган мол-давлатдан) инфоқ—эҳсон қилинглари! Бас, сизлардан иймон келтирган ва инфоқ—эҳсон қилган зотлар учун катта ажр—мукофот бордир» (419-бет).

Навоний ҳам «Хамса»га кирган барча дostonларида, хусусан, «Ҳайратул-аброр»да эҳсонни жамиятни иқтисодий ва маънавий жиҳатдан тартибга, бир мезонга, ўзаро иттифоқликка келтириб турадиган энг муҳим омиллардан бири деб ҳисоблаган ва унинг талқинига кенг ўрин берган. «Қуръон»да Оллоҳ ҳамма ерда бевосита ўз бандаларига мурожаат этиб, ўз фикрларини баён этгани каби, панднома мазмунидаги асарларнинг муаллифларига, шу жумладан, Навоний ҳам бевосита ўз китобхоналарига мурожаат қилиб, одамларга яхшилик қилиш, сахийлик кўрсатиш пайти келганда сахий

бўлишни, зинҳор бахиллик («бухл») қилмасликни мас-лаҳат беради. Одамда бундай имконият ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Навоийча, шундай танглик этиш вақти келган экан, буни қўлдан чиқармаслик даркор. Навоий сахийлик («сахо») шундай бир нафис гавҳарки («жавҳари асру нафис»), уни бошда кўтариб, тож каби кийиб юриш, уни ҳеч хор қилишга йўл қўймаслик керак дейди:

Жуду саховат чоғи бухл этмагил:
Шукр замони доғи бухл этмагил.
Бухл эрур борча сифатдин хасис.
Лек сахо жавҳари асру нафис:
Гарчи саховат санга ойин эрур,
Бошинга бу дур била тазйин эрур.
Бу дури серобни хор айлама,
Бухл ҳисобида шумор айлама (145-бет).

Шу билан бирга, улуғ шоир ном чиқариш учун хайр-эҳсон қилишни қатъиян қоралайди, бундай сахийлик («жуд») ақл ҳисобидан узоқ бўлиб, бундай сахийликка нисбатан бахиллик («бухл») — бойликни сақлаш афзалроқ, — деган ғояни илгари суради. Бундай кишини у одамгарчиликдан чиққан жинни («мажнун»)га, маст одамга қиёслайди:

Сочмоқ овуч бирла гуҳар от учун,
Нақд этак бирла мубоҳат учун —
Ақл ҳисобидин эрур бас йироқ.
Бухл бу жудунгдин эрур яхшироқ.
Бўлди бу иш маст ила мажнун иши.
Маст ила мажнун нега бўлғай киши? (145-бет).

Айни вақтда Навоий инсонларни топганларини яхшилик билан еб-ичишга, хўрсандчилик билан умр ўтказишга даъват этиш билан бирга моддий бойликларни, хусусан озиқ-овқатларни исроф қилмасликка ундайди. «Қуръон»нинг «Аъроф сураси»да бу тўғрида: «Одам болалари, ҳар бир сажда чоғида зийнатланингиз (яъни тоза либосда бўлингиз) ҳамда [хоҳлаганингизча] еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар. Зотан, у (Худо) исроф қилгувчи кимсаларни севмас», — дейилган (102-бет). Бу ҳақда «Қахф сураси»да ҳам шунга яқин гап айтилган (208-бет). Навоий «Аъроф сураси»даги гапнинг «еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар» деган қисмини иқтибос тарзида келтириб, бу ҳақда шундай деб ёзади

Чун деди тенгрики, «кулу вашрабу»,
Енида дедикн: «вало тусрифу» (146-бет).

Навоий бу гапларни ўз достонида янада ривожлан-
тирган ва ўз давридаги ижтимоий ҳаёт ҳодисалари-
дан келиб чиқиб бойитган. Навоий даврида (ва ҳамма
вақт) шундай кишилар бўлганки, улар инъом-эҳсонни
очларга эмас, тўқларга берган, отни оти йўқларга эмас,
юзлаб оти борларга тақдим этган, пул («сим»)ни пул-
сизларга эмас, пули, давлати юз йилга етадиганларга
берган ва бу билан ўз фаолиятида «Қуръон» кўрсат-
маларига хилоф ишларни қилган. Навоий буни қатъи-
ян қоралайди:

Ёяр анга супраки, ул оч эмас.
Берур анга тўнки, яланғоч эмас.
От анга тортарки, юз илқиси бор,
Сим анга берурки, юз илғиси бор.
Ҳам йнборур лаъл Бадахшон сари;
Ҳам кетурур зирани Кирмон сари (146-бет).

Навоий бундай кишиларнинг маълум бир гараз би-
лан «хайру эҳсон» қилишларини, уларнинг бундай хат-
ти-ҳаракатлари тагида бировга бир нарса бериб,
бунинг эвазига бошқа бир нарсани ёки кўпроқ нарсани
ундириб олиш нияти борлигини фош қилади:

Олмоқ эрур қасд анга, бермак гараз.
Бу ҳам ул иккидек эрур бир мараз (148-бет).

Ҳақиқий сахий одам, Навоий таъкидлашича, тама-
гирлик қилмайди, бorigа қаноат қилади, ҳатто ўзида
бўлмаса ҳам («ҳоли.. гар табоҳ») йўқлигини бировга
билдирмайди, ўзи емасдан бировга едиради, ўзи кий-
масдан муҳтож одамни кийдиради:

Они сахий англағил, эй ҳушманд,
Ким ани давлат қилибон сарбаланд,
Ҳоли агар яхши дурур, гар табоҳ,
Кимсани этмас тамаи молу жоҳ.
Ҳам неки Ҳақ берса, қаноат қилур.
Ҳам неки амр этмиш, итоат қилур (148-бет).

Бу мисоллар ҳаммаси шуни кўрсатадики, Навоий
ўз фаолиятида бошқа кўп сўз усталари каби «Қуръон»
ва «Ҳадис»ларга яқин туриб, унга суяниш орқали ўз
ижодида энг юксак чўққиларга кўтарила олади ва
унинг битган шеърий сатрлари чуқур ҳаётий мазмун ва

ғузаллик касб этади. Буни «Ҳайратул-аброр»даги бошқа масалалар бўйича ҳам намоёиш этиш мумкин.

Навоий асарларининг, айниқса «Ҳайратул-аброр» достонининг диний китобларга, айниқса «Қуръон»га яқинлиги яна шундаки, «Қуръон» ҳам моҳият-эътибори билан одамларга, халқларга тўғри йўлни кўрсатувчи панд-насиҳат китобидир. «Қуръон»нинг ўзида ҳам бу тўғрида «Ол-и Имрон сураси»да шундай дейилган: «Бу [«Қуръон»] одамлар учун тўғри йўлни баён қилгувчи ва тақво эгалари учун ҳидоят ва панд-насиҳатдир» (47-бет). Бу фикр «Қуръон»да бошқа ўринларда ҳам таъкидлаб айтилган. «Қуръон»даги панд-насиҳат услубидан Навоий каби сўз усталари маҳорат билан фойдаланганлар. Масалан, «Қуръон»нинг «Аҳқоф сураси»да ота-онани ҳурмат қилиш тўғрисида: «Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик», — дейилади (377-бет). Бу ҳақда «Анкабут сураси»да қуйидаги фикрлар мавжуд: «Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик (яъни ота-она хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, хоҳ мусулмон, хоҳ кофир бўлсин, уларга яхшилик қилиш фарзанднинг бурчидир...)» (285—286-бетлар).

Навоий ўз достонида ота-онани эъзозлаш тўғрисида қуйидаги байтларни яратар экан, у худди «Қуръон»даги гапларни шеър ипига тизгандай:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға,
Икки жаҳонингга тиларсан фазо,
Хосил эт ушбу икисидин ризо.
Тун-кунунга айлагали нур фоиш.
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.
Сўзларидин чекма қалам ташқари.
Хатларидин қўйма кадам ташқари.
Бўлсун адаб бирла бои ҳизматинг,
Хам қил адаб «дол»и киби қоматинг.
Сўнгра раҳмнинг силасин карз бил.
Раҳм ўшул тоифага фарз бил (160-бет).

«Ал-Исро сураси»да ота-она олдида фарзанд ўзини қандай тутиши кераклиги тўғрисида шундай дейилган: «Парвардигорингиз ёлғиз ўзига ибодат қилишингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг [ота-онангизнинг] бирови ёки хар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг [сўзларини] қайтарма! Уларга [доимо] яхши сўз айт! 24. Улар учун меҳрибонлик билан, хорлик қанотини паст тут — хок-

сор бўл ва: «Парвардигорим, мени [улар] гўдаклик чоғимда тарбиялаб — ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин»,— деб [ҳақларига дуо қил!] (197-бет).

Мазкур Навоий сатрларида инсон руҳияти чуқур таҳлил этилган «Қуръон»даги бу фикрлар ҳам ўзининг нозик ифодасини топган («Бўлсун адоб бирла борн хизматинг»).

«Қуръон»да маълум бир воқеалар баёни муносабатин билан бир қанча масал ва ҳикоялар келтирилган бўлиб, «Қаҳф сураси»да, масалан, «Асҳобул-Қаҳф» қиссаси, Мусо ва Хизр қиссалари, шоҳ Зулқарнайн ҳақидаги ҳикоялар берилиши диққатга сазовордир. Бинобарин, «Қуръон» ислом оламининг бадний хазиналаридан бири ҳамдир. Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг Абдурахмон Жомийга оид бобида «Асхоби Қаҳф» ҳикоясини эслайди. «Садди Искандарий» дostonи эса «Қуръон»дан ҳам ўрни олган образ асосига қурилгани билан ҳам қимматлидир. Бу дostonда «Қуръон»да тасвирланган яъжуж, маъжуж деб аталмиш ёвуз махлуқлар воқеасига махсус боб бағишлангани янада эътиборга лойиқ.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий «Хамса»си унинг ижодида, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутар экан, бу асарнинг улуғворлиги кўп жиҳатдан Ислом нури билан суғорилганида, унда олға сурилган ғояларнинг умумбашарийлигида ва умрбоқийлигида, бадиятининг энг соф анъаналар билан боғланганида ва юксаклигида ҳамдир.

«ХАМСА» ВА ЖАҲОН АДАБИЕТИ

«Хамса» Алишер Навоий ижодининг энг катта ютуғи бўлиши билан бирга, унинг юзага келиши фақат ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, жаҳон адабиёти тарихида ҳам буюк воқеадир. Бу эпопея тимсолида биз дostonчилик соҳасида ўзбек халқига хос бўлган буюк шеърний қобилиятни кўрамиз. Маълумки, ўтмиш ўзбек халқ оғзаки ижоди биринчи навбатда дostonчиликнинг тараққий этгани, ўзбек халқ дostonларининг ранг-баранглиги билан характерланади. Айтишларича, халқ шоирлари ўтмишда қирқлаб дostonни ёд билганлар, куйлаганлар. Назаримизда, Навоий шу халқ оғзаки ижоди намуналаридан ўз даври гомерларидан жуда ҳам узоқ турмаган. Масалан, Навоий «Хамса»нинг тўртинчи дostonидаги бир бобни ўзбек эртақларига хос

«кириш сўз» билан бошлар экан, бу ҳеч тасодифий эмас:

Бору йўқ-чун дуоки билди,— деди,
Деди: «Бир бор эди-ю, бир йўқ эди...».

Бу Навоийнинг ўзбек халқ оғзаки ижодига яқинлигига, «Хамса»ни яратиш жараёнида шу чашмадан ҳам тўйиб-тўйиб сипқарганига ёрқин бир мисолдир.

Умуман, Навоий «Хамса»си, ҳеч шубҳасиз, ёзма адабиётга мансуб ҳодиса. Эпопеянинг яратилишига халқ оғзаки ижодига нисбатан ёзма адабиётнинг, ёзма манбаларнинг таъсири кўпроқ бўлган. Адиб Аҳмад - Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарлари ҳақида, «Китоби Дада Қўрқут», «Латофатнома» ва бошқа ёзма ёд-горликлар тўғрисида қимматли фикрлар билдирган Навоий фақат ўзбек адабиёти ютуқларини эмас, барча туркий халқлар адабиётларини ҳам яхши билар эди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonида Аланқуво ҳақидаги афсонани эслаши шоирнинг мўғуллар ва Олтой халқлари орасидаги афсонаю ҳикоятлардан ҳам бохабарлигини кўрсатади.

Бироқ «Хамса»дек асарнинг юзага келиши учун Навоийнинг ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётларини билиши, миллий адабий анъаналар билангина иш кўриши етарли эмас эди. Академик Н. И. Конрад Навоийнинг ўзбек адабиёти асосчиси эканини ҳисобга олган ҳолда, уни катта дунёга мансуб бир зот, деб баҳолаган эди. Навоий «Хамса»ни ёзишга тайёргарлик кўриш ва уни ёзиш жараёнида айниқса форс, тожик ва озарбайжон адабиётларидаги эпик анъаналарни, бу адабиётларнинг Абулқосим Фирдавсий, Санойи Ғазнавий, Шайх Саъдий, Фаридиддин Аттор, Ориф Ардабили, Ҳожу Қирмоний, Ашраф каби намояндalари асарларини чуқур мутолаа қилди. Бунда улуғ дostonчи шоирлардан Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига Навоий алоҳида ўрин берди. Чунки шоирга дostonчиликда улар яратган анъаналар, улар қўллаган усул ва йўллар ғоят хуш келар эди.

Навоий бу икки хамсанавис асарларида ҳаёт, борлиқ, улардаги ранг-баранглик бошқаларнинг асарларидагига қараганда анча кенг ва чуқур ифодаланганлигини кўрди. Навоий улуғ устодларнинг «Хамса»ларини ўқиб тўймас, мутолаа қилиб чарчамас эди. Бу ҳолатни

шоир «Хамса»да образли тарзда қуйидагича тасвирлади:

Чу машғул бўлдум тамошасиға,
Утуб водию тоғу дарёсиға.
Еримчуқ кўруб сайр тарк этмадим,
Ери қолмадиким, анга етмадим.
Қаю гўшаким, нозир ўлдум даме,
Назарға эди жилвагар оламе.

Янги «Хамса» яратиш ғояси Навоийнинг улуғ замондоши Абдураҳмон Жомий томонидан ҳам қўллаб-қувватланган. У ҳам Навоийдан сал бурун форсий тилда «Хамса» яратишга киришган эди. Озарбайжонда Низомий Ганжавий, Ҳиндистонда Хусрав Деҳлавий, Хурсонда Абдураҳмон Жомий томонидан яратилган «Хамса»лар мазкур жанрнинг, бу жанр билан боғлиқ анъаналарнинг халқаро моҳияти, умуминсоний мазмунидан далолат беради.

Туркий халқларнинг вакили бўлган Алишер Навоийнинг XV асрда хамсачиликка қўл уриши, хамсачи шоирлар сафига қўшилиши жанрнинг янада тараққий этишига хизмат қилди. Айни вақтда, дoston учун хамса жанрини танлаши Навоийнинг бу соҳадаги юксак интилишларидан дарак берарди. Чиндан ҳам, «Хамса» танланган мавзу ҳамда образларнинг кенг ва чуқур ишланишига имконият туғдиради. Навоий дostonларидаги баъзи сюжет ва образларнинг анъанавийлиги бу дostonларнинг ҳар жиҳатдан оригинал бўлишига монъелик қилмади. Чунки хамсачиликда баъзи сюжет ва образларни салафлардан олиш, ривожлантириш одат тусига кирган, бундан Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва бошқаларнинг асарлари ҳам холи эмас эди.

«Хамса» жанри, аввало, ғоявий-бадий жиҳатдан ранг-баранг йўналишларга бойлиги билан ажралиб туради. Навоий «Хамса»си ҳам беш дostonдан ташкил топган бўлиб, унда хилма-хил ҳаётий ва адабий муаммолар, адабий услублар таҳлили кўзга ташланади. Бунда тарих замонавийлик билан, қаҳрамонлик ғоялари ишқий ғоялар билан, панд-насиҳат фалсафа билан ёнма-ён ёки узвий талқин этилади. Навоий биринчи дostonи «Ҳайрат ул-аброр»да ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва ахлоқий масалалари юзасидан фикр юритиб, гоҳ-гоҳ тарихга мурожаат қилса, иккинчи дostonи — «Фарҳод ва Ширин» да бош қаҳрамони Фарҳодни аввал эртақларга хос, қаҳрамонлик дostonлари услубида,

Сўнг ишқий-романтик йўналишда, дoston охирида эса ижтимоий муаммолар фонида тасвирлайди. Фарҳод образида қаҳрамонлик, ҳунарни севиш, меҳнатсеварлик, билимга чанқоқлик, санъатга шайдолик хусусиятлари ошқинлик хусусиятлари билан бирга тажассум топган. Учинчи дoston сюжетига Лайли ва Мажнун ҳақидаги араб ривоятлари асос қилиб олинган. «Сабъан сайёр» дostonида етти иқлим доирасида турли ҳикоят ва саргузаштлар баён этилади. Сўнгги — бешинчи дostonнинг бош қаҳрамони македониялик Искандар дунёни кезади. Инсоният учун муҳим турли масалаларни у бир мамлакат ва бир халқ доирасида эмас, жаҳон миқёсида ҳал қилади. Дунё адабиётида, фикримизча, ҳамсadan мураккаброқ ва кенгроқ бошқа бирор жанрни топиш қийин. Шунинг учун Навоий дostonларининг бирида маснавийни мақтаб:

Вусъатида юз ўлса маъракагир,
Кўргузур санъатин бори бир-бир,—

деб ёзар экан, буни аввало «Хамса»га тегишли деб тушуниш керак.

Мазмуни чуқурлиги, мавзу ва образларининг салмоқдорлиги, шаклан ранг-баранглиги билан Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий «Хамса»лари, шу жумладан, Навоий «Хамса»си ҳам тез китобхонлар қалбидан ўрин олди, бошқа мамлакатларга ҳам тарқала бошлади. Масалан, Навоий «Хамса»ни ёзиб бўлиши биланок бошқа халқлар томонидан ҳам тан олинганини шундай ифодалаган эди:

Не атрокким, ҳам ажам, ҳам араб,
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб.

«Хамса» географияси ҳам кенг ва қизиқарли: Мовароуннаҳр, Хуросон, Чин (Хитой), Қашмир, Хўтан, Мўғулистон, Ҳиндистон, Цейлон (Сарандиб), Яман, Ҳабашистон, Миср, Арабистон, Шом, Эрон, Мағриб, Фаранг (Европа), Рум (Византия), Юнон, Рус, Қавказ, Дашти Қипчоқ ва ҳоказо. «Хамса» қаҳрамонлари дунёнинг турли қисмларида яшасалар ҳам бир-бирлари билан яқиндан муносабатда бўладилар,, бир-бирларини севадилар, дунё масалаларини ечадилар. Масалан, хитойлик Фарҳод арман гўзали Ширинни севади. Эронлик Баҳром Хитой мамлакатидан Дилоромга уйланади. Мисрлик Саъд шаҳрисабзлик париваш

ишқида ҳамма бойлигидан кечиб Мовароуннаҳрга йўл олади ва ҳоказо. Навоий инсонпарварлик, муҳаббат масалаларини кенг кўламда, жаҳон миқёсида ҳал қилади.

Ижтимоий, фалсафий, ахлоқий ва бошқа муҳим масалаларнинг ана шундай кенг ҳал этилиши Навоий «Хамса»сини барча халқлар, элатлар учун доимо керакли ва фойдали хазинага айлантирди.

Маълумки, Навоий ўз даврининг улуғ шоиригина бўлиб қолмай, буюк давлат арбоби ҳам эди. Бу «Хамса»га ҳам ижобий таъсирини кўрсатмай қолмади. Масалан, «Садди Искандарий» достонининг охириги бобларидан бирида Навоий Қирвон навоҳисиде улуғ сад — девор қурилишини тасвирлайди. Қирвонга яқин тоғ орасиде яъжуж-маъжуж деган махлуқлар бўлиб, улар вақти-вақти билан Қирвонга босиб келар, одамларни еб, талаб кетар, уларга қарши ҳеч ким ҳеч нарса қила олмасди. Искандар бу махлуқларга қарши девор қуриш керак, дейди ва ишга ўзи раҳбарлик қилади. Девор қурилишида бутун дунё халқлари қатнашадилар. Шу девор туфайли, халқларнинг ҳамкорлиги туфайли одамлар катта бир балодан қутуладилар. Девор қурилиши масаласини Навоий достонда халқаро муаммо сифатида қўяди. Навоий фикрича, дунё халқлари бирлашсалар, уларга доно кишилар раҳбарлик қилса, халқлар ҳар қандай тўсиқни, ҳар қандай хавф ва балони енгишлари мумкин. Мазкур муаммони бу хилда ҳал этиш, масалага бу хилда қараш бизнинг кунларимизда ҳам катта донишмандликдан, юксак инсонпарварликдан дарак беради.

«Хамса»да севги ва инсонпарварлик ғоялари изчил ифодаланеди. Навоий фикрича, муҳаббат одамларни бирлаштиради. Қалбини мусаффо қилади, инсонни ҳақиқий инсон даражасига кўтаради. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонлари бутунисича шу мавзуларга бағишланган. Академик Н. И. Конрад бу достонларни Европа Ренессансининг шу мавзудаги энг яхши асарлари билан таққослаган эди. Академик В. М. Жирмунский эса Фарҳод образиде Ренессанс даврининг идеалини кўрган. Н. И. Конрад, В. М. Жирмунский, Е. Э. Бертельс ва бошқалар Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонини французларнинг «Тристан ва Изолда» асари билан, В. Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта» трагедияси билан қиёслаган эдилар. Бундай ўхшашликларнинг сабабларини қиди-

риб, Е. Э. Бертельс: «Инсон билан боғлиқ ҳеч нарса унга бегона эмас эди», деб ёзган эди. Навоий бу икки достонида ҳақиқий ошиқ-маъшуқларнинг ички дард ва ҳасратларини, уларнинг юксак ва эзгу интилишларини, адолатсиз ҳаётдан норозиликларини мисли йўқ шеърини пафос ва маҳорат билан тасвирлаб берди. Бу дostonлардаги қаҳрамонларнинг фожиалари тўқима одамларнинг, фантастик қаҳрамонларнинг китобий фожиалари бўлмай, Навоий яшаган давр фожиаси, бутун инсоният фожиаси, қолаверса, Навоийнинг ўзининг фожиаси эди. Шунинг учун Навоий, масалан, «Лайли ва Мажнун» достонини «Йиғлай-йиғлай тугаттим охир» дер экан, бунинг замирида катта ижтимоий маъно бор эди.

Навоий ва жаҳон адабиёти мавзуи адабиётшунослик фанимизда нисбатан янги соҳа бўлиб, бу соҳада бугунгача саноқлигина ишлар амалга оширилган. Биз бу ўринда мазкур масаланинг баъзи жиҳатларигагина тўхталдик. Бизнингча, бу масала энг жиддий, келажакда порлоқ масалалардан бири бўлиб, янгидан-янги тадқиқотчиларини кутмоқда.

«ШОҲНОМА» ТАЛҚИНЛАРИ ТАРИХИДАН

Темурийлар даврида энг кенг тарқалган ва дунё адабиётининг шоҳ асарларидан бири Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони бўлиб, шоир уни X асрнинг 70-йилларида ёзишга киришган ва 993—94 йилларда тугаллаган эди. Достонни яратишга шоир ўз умрининг ўттиз йилини бағишлаган бўлиб, бу асарнинг қандай юзага келганлиги, шоир тирик вақтида бу асар ўз қадрини топмагани, шоир ҳаётининг эса аянчли тугагани ҳақида кўпгина ривоятлар мавжуд.

Лекин шоир вафотидан (1020—1030 йиллар орасида) кейин «Шоҳнома»нинг доврўғи ой сайин, йил сайин орта борди. Узоқ Боласоғунда (Қорахонийлар давлати ҳудудида) яшаб ижод қилган Юсуф Хос Ҳожиб 1069—1070 йилларда унинг вазни (мутақориб)да «Қутадғу билиг» достонини яратган ва эронийлар бу асарни туркий «Шоҳнома» сифатида қабул қилган эдилар.

Фирдавсий достони форсий тилда ёзилган бўлса ҳам, лекин ўзбек китобхонлари, хусусан шоир ва адиблари унга доим яқиндан муносабат билдирдилар.

Ўни ўқиш, ўрганиш, унинг образларидан фойдаланиш адабий ҳаётда секин-аста умумий қоидага айланди. «Шоҳнома» қаҳрамонларидаги паҳлавонлик, жанговарлик, адолатпарварлик, инсонпарварлик, маърифатпарварлик хусусиятлари ўзбек шоирлари асарларида Олтин Ўрда, Хуросон, Мовароуннаҳрдаги ҳукмдорларга нисбат берилди бошлади. Бу эса ерли ҳукмдорларга ҳам хуш келар, ўзларини «Шоҳнома» қаҳрамонлари даражасида тасаввур этишдан завқланар эдилар.

Масалан, Хоразмий (XIV аср) «Муҳаббатнома»да Олтин Ўрда хони Муҳаммад Хўжабекни мадҳ этар экан, уни афсонавий Жамшидга қиёслади. Чунки унинг даврида кишилар ғам-андуҳ, касаллик, қариллик, ўлим нима — билмаганлар, хурсандчиликда ҳаёт кечирганлар:

Муҳаммад Хўжабек — Жамшиди Соний,
Жаҳоннинг орзуси, халқ хони.

Халқ шундай подшоҳларни орзу қилиши табиий. Муҳаммад Хўжабекнинг саҳийлиги тўғрисида гап борганда эса, шоир уни «Шоҳнома»нинг бошқа бир қаҳрамони, катта хазиналар эгаси — Фаридунга ўхшатади, ҳатто ундан юқори қўяди. Чунки Хўжабек ўз бойликларини камбағал, қашшоқ, «мискин»ларга беришга тайёр турган:

Фаридун Ганжини мискинга берур.

Хоразмий Хўжабекнинг жанговарлик сифатлари билан «Шоҳнома»даги паҳлавон Рустамдан кам эмаслигини, жанг вақтида қўлида қилич билан душманга дадил ташланиши ва унинг сафларини ёриб ўтишини таъкидлайди:

Агар десам сени Рустам,— ярарсан,
Қиличнинг бирла сафларни ёрарсен.

«Таашшуқнома» муаллифи Саййид Аҳмад ҳам Хуросон подшоси Шоҳруҳ шахсини улуғлашда «Шоҳнома» тимсолларига мурожаат этган ва улардан яхши фойдалана олган:

Шаҳаншоҳи жаҳон, Доройн аъзам,
Фаридун сийрату Жамшид мақдам;
Сулаймон талъату Қайхусрав иршод,
Скандар шавкату Нўширвон дод.

Ўзбек шоирларининг ўз ижодларида бу хил бадий усуллардан тез-тез фойдаланиб туришлари уларнинг тасвирларига ёрқинлик бағишлаган ва уларнинг ғоя ва ниятларини чуқурроқ ифодалаб берган. Айни вақтда бу усул кўринишлари уларнинг улуғ Фирдавсий адабий маҳоратига тан беришлари белгиси ҳам эди. Бу хил мисолларни ўзбек дунёвий адабиётидангина эмас, кейинги давр шоирлари ижодларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Шарқ адабиётида бошқаларнинг асарларидан қаҳрамонлар номларини ўз асарида турли мақсадларда эслаш, эслатиш талмеҳ деб аталган. Аммо талмеҳнинг яширин хили ҳам бўлган. Яширин талмеҳда бошқа асар қаҳрамонларининг қилиғи, ишлари эсланган ҳолда исми айтилмайди. Масалан, «Ҳайратул-аброр» достонида Алишер Навоий юқори даражадаги саҳий одам қандай бўлиши кераклиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, бундай зот дарёнинг ёнида туриб, ундан бир томчи сув тамаъ қилмайди, бир одам ярадор бўлиб инграб ётган бўлса, ўзига олиб қўйган марҳамни ҳам ундан аямайди, — дейди:

Баҳрга етса, тиламас шабнаме;
Заҳми кўрса, аямас марҳаме.

Бизнингча, бу ўринда Навоий «Заҳми кўрса, аямас марҳаме» деганда «Шоҳнома»даги эрон шоҳи Кайковусни кўзда тутган. Суҳроб қаттиқ ярадор бўлиб, ўлим тўшагида ётганда отаси Рустам Кайковус олдига дори сўраб боради, лекин Кайковус бермайди. Бу — Суҳробнинг ўлимига сабаб бўлади. Рустам Кайковусга узоқ йиллар садоқат билан хизмат қилган эди. Навоий саҳийликни улуғлаш билан бирга қизғанчиқликни маълум даражада Фирдавсий асаридаги тимсол орқали қораламоқда.

Навоий бир умр «Шоҳнома»ни ўқиган, ўрганган; ундаги маҳорат сирларини эгаллашга интилган. Масалан, Навоийнинг йигитлик йилларида Саййид Ҳасан Ардашерга 1464—1465 йилларда йўллаган шеърӣ мактубида Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си бўйича юритган мулоҳазалари ғоят қизиқарли. Навоий шу даврдан бошлабоқ буюк хамсанавислардан Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий билан бир қаторда Фирдавсийни дostonчиликнинг энг улуғ намояндаси деб ҳисоблаган. Навоий фикрича, Фирдавсийнинг дostonчиликда кимлигини «Шоҳнома»даги Рустам об-

разиеқ ёрқин кўрсатиб турибди. Бутун ҳаёти, куч ва ғайратини халқ ва Ватан ишига сарф этган паҳлавон Рустам образини ниҳоятда ёрқин ва мукамал ишлаш билан Фирдавсийнинг ўзи ҳам шеърини ижод соҳасида ажойиб жасорат кўрсатган! — дейди Навоий ва уни «гурд» — қаҳрамон деб атайдди:

Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур,
Ки гар келса Рустам жавобин берур.

Навоийнинг бу мактубдаги талқинига кўра, жаҳон адабиёти тарихида қаҳрамонлик дostonлари яратишда Фирдавсийга тенг келадиган шоир йўқ. Бунга ҳамма иқрор. Янги «Шоҳнома» яратмоқчи бўлган кўп шоирлар ҳам охир-оқибатда унга тан берганлар. Бунга Фирдавсий аввало ўттиз йил тинимсиз меҳнат қилиш орқали эришган эди. Бу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларини Навоий катта самимият ва ҳурмат билан очиқ ва равшан ифодалаган:

Рақам қилди фархунда «Шаҳномае»,
Ки синди жавобида ҳар хомеа.
Мусаллам дурур зоҳиран ул иши,
Ки маъразага келмайдурур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж,
«Ки си сол бурдам ба «Шаҳнома» ранж».

Охирги мисрада Навоий бошқа шоирдан шеърини иқтибос келтириш (тазмин) санъатини қўллаган бўлиб, ўз фикрини Фирдавсийнинг ўз сўзлари билан далиллаган. (Мисра таржимаси: «Ўттиз йил ранж чектим «Шоҳнома» устида!»).

Навоий мактубида ва унинг «Садди Искандарий» дostonига Фирдавсий — Н. воий ижодий муносабатларига оид яна бир муҳим гап бор. Юқорида айтганимиздек, бу мактубда Навоий Фирдавсийни «гурд» — «қаҳрамон» деб атаган. 1484—1485 йилларда Навоий ўз «Хамса»сининг бешинчи дostonи — «Садди Искандарий» устида ишлар экан, маълум муддат ўзини беҳол сезади. Чунки олдинги тўрт дostonни шоир қисқа муддат (1483—1484 йиллар) ичида ёзган, бу эса уни анча чарчатган эди. Шоир ўзининг бу аҳволини оёқ остида қолган чумоли («мўр»)нинг аҳволига қийёслайдди:

Не кўнглунда қувват, не жисмингда зўр,
Нечукким оёғ остида қолса мўр.

Шоирда «Хамса»ни ёзиб тугаллай олмаслик хавфи туғилади. Шунда ғойибдан ҳотифнинг нидоси келиб,
76

уни бўшашмасликка («сустой» масликка»), ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, ўзининг улуғ мақсадини амалга оширишга даъват этади. Ҳотиф Навоий ўз «Хамса»сини охирига етказиш билан ўз халқи, ватани учун жуда катта вазифани амалга оширишини, бу хизмати туфайли у халқ дилдан қаҳрамон сифатида ўрин олажагини башорат қилади:

— Кн бу мулк аро қаҳрамон бўлгасен.
Улус ичра соҳибқирон бўлгасен.

Бизнинг фикримизча, Навоийни «Хамса»ни ёзиб тугатишдек бир ишга даъват этган ва илҳомлантирган хотиф Абулқосим Фирдавсийнинг руҳи эди. Навоий Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган хатида Фирдавсийнинг «гурд» (қаҳрамон) деб атаган бўлса, бу ўринда хотиф ҳам Навоийни Фирдавсий каби қаҳрамон бўлишга ундайди. Бу эса Навоий ҳаётида катта ижобий натижа бериб, унинг «Хамса»си тез ниҳоясига етган. Бинобарин, «Хамса»ни яратиш жараёнида Навоийга Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий билан бир қаторда Фирдавсий ҳам устозлик қилган, руҳан мадаккор бўлган. Мен хусусан «Садди Искандарий» дostonи маълум даражада Фирдавсий «Шоҳнома»сига ҳам жавоб сифатида ёзилган деб ҳисоблайман.

Умуман, ўтмишда Фирдавсий «Шоҳнома»си қадимиятни ва адабий маҳорат сирларини ўрганишда, бадиийлик чўққиларини белгилашда шоирлар учун ҳам, адабиёт олимлари учун ҳам юксак мезон вазифасини бажарган дейиш мумкин. Бунга XV асрнинг биринчи ярмида фаолият кўрсатган, Улуғбекнинг замондоши, катта адабиётшунос олим ва шоир Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фунунул-балоға» номли илмий тадқиқотни ёрқин мисол бўла олади. Бу асарнинг фотокопияси, аввал хабар қилинганидек, ўтган йили профессор Э. Умаров саъй-ҳаракати билан АҚШдан Ўзбекистонга олиб келинди.

«Фунунул-балоға» 1436—1437 йилда ёзилган ўзбек тилидаги биринчи илмий асар бўлиб, муаллиф нусхасида беш қисмдан иборат бўлган. Унинг биринчи қисми шеър турлари масалаларига, иккинчи қисми қофия ва радиф изоҳларига, учинчи қисми Шарқ адабиётининг бадиий санъатлари таърифларига, тўртинчи қисми аруз вази талқинларига бағишланган. Шеърнинг муаммо турини тушунтиришга онд охириги қисм бизгача етиб келмаган.

Шайх Аҳмад бу рисолада адабиётшунослик муам-
моларига тўхталар экан, йўл-йўлакай бу масалаларни
исботлаш, оидинлаштириш учун ўзбек ва форс-тожик
адабиёти намояндалари ижодидан юзлаб шеърӣ ми-
соллар келтиради. Улар орасида Фирдавсийнинг
«Шоҳнома»сидан келтирилган мисоллар алоҳида таҳ-
синга сазовор.

Масалан, Шайх Аҳмад бароати истеҳлол деган
бадий санъат турини тушунтирар экан, бу сўз санъ-
ати дostonларда бирон қисса ёки ҳикоянинг асосий
мазмунини, унинг қандай тугалланишига ишора қилини-
шини билдиради, — дейди ва бунга «Шоҳнома»даги
Суҳроб дostonининг биринчи байтинин мисол келти-
ради:

Агар тундбоди барояд зи ганж,
Ба хок афганад норасида тураиш.

Таржимаси:

Хазинадан қуюн кўтарилса,
Аввал хом тураиш (апельсин)лар ерга сочилади.

Ерга сочилиб, нобуд бўлган апельсин — бу Суҳроб,
ўзаро келишмовчилик ва ёвузликлар туфайли бевақт
ҳалок бўлган қаҳрамон йигит. Суҳроб ҳақидаги дoston
унинг ўлимини тасвирлаш билан тугалланган. «Шоҳ-
нома»нинг илмий-танқидий матнида бу байт дoston
бошида келган ҳолда, бошқа оммавий нашрларда
учинчи байт бўлиб келади. Бу ҳолда у бароати истеҳ-
лол бўла олмайди. Шайх Аҳмад унинг бароати истеҳ-
лол санъатига тегишли эканини, бадий юксаклигини
таъкидлаган. Акс ҳолда бу байтнинг бадий қиммати-
га путур етади.

Шайх Аҳмад шеърининг маснавий тури ҳақида му-
лоҳаза юритар экан, бунга ҳам биринчи бўлиб «Шоҳ-
нома»дан мисоллар келтиради, бунда Фирдавсийнинг
устоз эканини «устодуш-шуаро» «маликул-калом»
иборалари билан алоҳида уқтиради.

Бадий санъатлардан муболағаниннг ифрок турига
ҳам Шайх Аҳмад Фирдавсийдан яхши мисоллар кел-
тирган. Масалан, улуғ шоир қаттиқ жанг вақтидаги
тўс-тўполон, шовқин-суронни қўйидаги каби жонли
байтлар орқали тасвирлаган:

Зи бийми сутурон дар он пахни дашт
Замин шаст шуду осмон гашт ҳашт.

Таржимаси:

Отлар ҳуркишидан кенг дашт бўйлаб
Замин олти бўлди, осмон саккиз.

Яъни отлар ерни шу қадар чангитибдики, натижада етти қават ернинг бир қавати чангга айланиб, олти осмон эса бир қават қўшилиб саккизта бўлиб қолибди. Чиндан ҳам бу юксак муболаға! «Шоҳнома»дан сиёқул-эъдод, тажнисул-ноқис, сеҳрул-ҳилол каби санъатларга келтирилган намуналар ҳам гўзал. «Фунунул-балоға»да бундай мисоллар миқдори йигирмага яқин.

Хуллас, бу айтилганлар шунини кўрсатадими, Ўзбекистонда «Шоҳнома» талқинлари бой ва узоқ тарихга эга. Бизнинг давримизда бу буюк асар катта қизиқиш билан ўрганилмоқда.

АНЪАНАВИЙ ПОЭТИКА ВА НАВОИИ

Алишер Навоий ижоди, унинг адабий қарашлари мумтоз поэтика таъсирида шаклланди. Мумтоз поэтикада бадний асарнинг шаклий хусусиятларига, яъни бадний санъат, вазн, қофия, радиф масалаларига кенг ўрин берилар эди. Навоий келажакда «Хамса» ёзиш ҳақида ўйлар экан, анъанага кўра, уни «хосса маъно». «эҳом» каби бадний санъатлар билан безаш шарт, деб билган¹. Унинг Ҳасан Ардашерга ёзган мактубидан қуйидаги байтни эсланг:

Агар хосса маъни, гар эҳом эрур.
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.

Бироқ бу деганимиз мумтоз поэтикада мазмунга бутунлай аҳамият берилмас эди, деган гап эмас. Бу ҳақда ҳам фикр юритилган. Лекин шакл масалалари устунлик қилиб турган. Анъанавий поэтиканинг бун-

¹ Бадний санъатлар ҳақида «Бадое ус-саное» номи билан маҳсув китоб ёзган Атоуллоҳ Ҳусайний Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Кашшоф», Сипожибдин Саккокийнинг «Талхис», «Тибён-ул-баён», «Мутаввал» «Мухтасар», Шамс Қайс Розийнинг «Алмуъжам», Рашид Ватвотнинг «Хадойик-ус-сеҳр», Амир Сайид Шарифнинг «Ҳошия», Муҳаммад Шерозийнинг «Изоҳ» асарларига, аруз вазни юзасидан Насриддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор», Абдурахмон Жомийнинг «Аруз» рисоласига мурожаат қилган, уларнинг тажрибаларини умумлаштирган (Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадое ус-саное. Тошкент, 1981. Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси).

дай занф томонларини яхши англаган Навоий доим бундай тор қарашлар доирасидан ташқарига чиқишга, бадний адабиётнинг, шеърятнинг туб моҳиятини, унинг ички ривожланиш қонуниятларини чуқурроқ билишга интилган.

Аристотелнинг «Поэтика»сидан яхши хабардор адабиёт алломалари — Форобий, Ибн Сино, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомийларга издошлик қилган Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да:

Назмки ҳам сурат хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга,—

деб ёзиб, мазмунан юксак, шаклан гўзал шеърый асарлар ёзишни ўз идеали деб билган. У мансуб бўлган адабий муҳитда бадний асарнинг мазмуни ва шакли хусусида шундай қараш ҳоким эди. Масалан, Атоуллоҳ Ҳусайний «Бадое ус-саное» асарида шеърнинг матбуъ турига тўхталар экан, бундай шеърнинг «алфози ёқимли» бўлиши билан бирга «маъноси мақбул бўлиб, кишиларнинг кўнглига теккан бўлмаслиги кераклигини уқтиради ва бунга мисол қилиб Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидасини олади². Чиндан ҳам, агар Атоуллоҳ Ҳусайний бу асарнинг бадний томонини мақташ билан чегараланиб, унинг ўхшашсиз ва юксак мазмуни ҳақида ҳеч нарса демаганида, биз уни шаклбозликда айблашимиз мумкин эди. Атоуллоҳ Ҳусайний Навоий раҳбарлигида иш кўрган, унинг тарбиясини олган олим. Шунинг учун у шаклбозлик йўлидан борманган. Алишер Навоий адабий қарашларининг назария соҳасидаги бош фазилати, бизнингча, мазмуннинг ётакчилигини тан олиш билан бирга шакл ва мазмуннинг ўзаро мувофиқ бўлиши доим кераклиги ғоясини изчил ҳимоя қилишида эди. Бу соҳада у анъанавий поэтикадаги энг илғор фикрларга суянди ва уларни давом эттирди. Навоий салафларидан «Абдулқоҳир Журжоний «Асрор-ул-балоға» асарида бу ҳақда: «Энг яхши маънони ўз табнати ва ўз ихтиёрига қўй, у ўзига мувофиқ сўзлар (шакл)ни ўзи топа олсин»³, деган бўлса, Навоий бу фикрни шеър билан қуйидагича ифодалади:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур.
Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур.

² Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадое ус-саное, 273-бет.

³ Узбек Совет Энциклопедияси, 14 томлик, 1-том, 156-бет.

Назмки, маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида ҳўб эмас.

Бу ғояни Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonини яратишга қандай татбиқ этгани ҳаммага маълум. Бу асарни ёзишдан шоирнинг кузатган асосий мақсади ўз давридаги ижтимоий адолатсизликни қоралаш эди. Бу ғояни шоир Лайли ва Мажнун ҳақидаги трагик афсона орқали ифодалади. Буни изоҳлаб Навоий ёзади:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим,
Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона,
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун.
Афсона анга либоси мавзун.

Ўз даври адабий муҳитининг актив иштирокчиси ва раҳбари Навоий «Мажолис-ун нафос» тазкирасида замондошлари шеърларига баҳо берар экан, маъноси яхши шеърларнигина ижобий баҳолади. Мавлоно Низом деган шоир баҳор ҳақида ёзади:

Боз гулзори хат аз сабзаи тар пайдо кард,
Кори бўстони жаҳон ранги дигар пайдо кард.

Мазмуни: Гулзор яна янги кўкат ва сўлим майсалар ундирди, жаҳон боғининг иши яна бошқа ранг пайдо қилди.

Навоий бу байтни мақтар экан, бу ҳаёт гўзаллигини улуғлаган шеърнинг мазмуни ҳам яхшилигига ҳеч шубҳа қилмаймиз.

Шу билан бирга, айрим ўринларда Навоийнинг шеър мазмунидан келиб чиқиб, маънога урғу бериб мақташини. унинг шеър мазмунига ғоявийлик нуқтаи назаридан ёндашганини, бундай шеърларда ўз даври учун ғоят муҳим, актуал ғоялар бўртиб кўзга ташланиб турганини ҳам кўраимиз. Масалан, Ҳофизи Ёрий деган шоир инсоф ҳақида ва ўз камтарлиги ҳақида қуйидаги байтни ёзган:

Гарам бар сар ҳазор ояд бало шойистаи
онам,
Ки хастам бадтарин аз халқу худро нек
медонам.

Мазмуни: Агар бошимга минг бало келадиган бўлса, бунга лойиқман, аммо ўзимни яхши деб юраман.

Навоий бу байтни шоирнинг «инсоф бобида» энг яхши айтган байти сифатида келтирган, уни ўз давридаги манманликка, мақтанчоқликка қарши қўйган.

Худди шунингдек, бир умр инсоф, адолат учун курашган Навоий шу асарнда Ашрафнинг қуйидаги байтини келтиради:

Ба назди касе к-ў ба дониш меҳ аст;
Зи мужрим куши журм бахши беҳ аст.

Мазмуни: Донишмандликка даъво қилган киши қошида, балки гуноҳкорни ўлдиришдан кўра, гуноҳидан ўтиш афзал.

Ашрафнинг шу шеъри ҳақида Навоий: «Авф фазилатида «Хамса»сидан бу байт яхши воқеъ бўлубтур»,— деб ёзади. Навоий томонидан бу байтнинг ижобий баҳоланишига сабаб шундаки, ўша даврдаги реал ижтимоий-сиёсий ҳаётда қози калонлар, муфтилар, подшоҳ амалдорлари томонидан гуноҳкор деб ҳисобланган одамларнинг баъзилари аслда гуноҳсиз эканини халқпарвар, инсонпарвар шоир билар эди. Навоийча, Ашраф авфни улуғлаш билан зулмни, қаттиққўликни қоралаган.

Навоийнинг адабиётшунослик соҳасидаги муҳим ишларидан бири — «Мажолис-ун-нафоис»да Ҳусайний девонига кирган ғазалларни тўла таҳлил қилганлигидир. Бунда Навоий тематик таҳлилга ҳамда шеърий маҳорат масалаларига кенг ўрин берган. Навоий Ҳусайний ғазалларидан бирининг радифи ҳақида: «Бу радиф ҳам гўёки шариф табъ ва латиф зеҳннинг ихтиродурким, эшитилмайдур, бағоят ширин ва дилпазир ва рангин воқеъ бўлубтур», деб ёзади. У ғазалнинг матлаи қуйидагича:

Хаста жоним заъфига лаъли шакарборинг илож;
Зор кўнглум дардига жонбахш гуфторинг илож.

Бошқа бир қатор ишқий ғазалларнинг мавзуи хусусида эса қуйидаги каби фикрларни ўқишимиз мумкин: «Ёрдин не келса, они мубоҳ билиб, жон берурда дебтур...»

«Маъшуқ васли умидидин муддате мустаманд бўлиб, ул давлат муяссар бўлгондин сўнгра сиҳҳат ма-

разга мубаддал бўлгон таҳририда бу икки байтнинг даги маъниси бир-бирига муваффақ ва мусалсал воқе бўлубтур...»

«Маҳбуб жамолидин кўз равшан бўлуб, хаста кўнгулга висоли маскан бўлгон шукронага бу матлаъдек оз воқеъ бўлубтур...».

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Навоийгача яратилган поэтикага доир ишларнинг ҳеч бирнда шеърнинг мавзуи бу қадар кенг изоҳланмаган. Бироқ Навоий Ҳусайний шеърларини таҳлил қилар экан, уларни идеаллаштирмайди, улардаги мавзунинг анъанавий характерини чуқур очиб берган ҳолда, ғоявий таҳлилга киришмайди. Анъанавий мавзу, анъанавий тимсол ва тасвирий воситалар у даврларда Ҳусайний шеъриятигагина эмас, бошқа ўзбек, форс-тожик шоирлари девонларига ҳам хос эди.

Дейиш мумкинки, Навоий биринчи бўлиб ўзбек адабиётида бадий асарнинг ғоявий-тематик таҳлилини бошлаб берган.

Навоийнинг тематик таҳлил соҳасидаги бу йўлини адабиётшуносликда Абдужамил Котиб давом эттирди. У Навоийнинг ғазалларидан 408 байтни 45 мавзуга бўлиб, «Тухфат-ус-салотин» номи билан тўплам тузди. Абдужамил бундаги ҳар бир мавзунини «туҳфа» деб атаб, Навоий байтларини қўйидаги каби ички мавзуларга бўлади: «Тўққизинчи туҳфа подшоҳ насиҳатида», «Ун иккинчи туҳфа дилбар жамоли ҳайратидида», «Ун тўртинчи туҳфа ёр хаёли билан суҳбат тутқонда», «Ун тўққузунчи туҳфа висол илтимосида», «Йигирма еттинчи туҳфа ёрдин айрилғонда», «Қирқ учунчи туҳфа даврон аҳлининг бевафолигида» ва ҳоказо. Абдужамилга шу кичик бир тўпламда ҳам шоир шеъриятининг мавзу жиҳатдан ранг-баранглигини анча тўла ифода-лашга имкон берган. Абдужамилнинг бу асари ўша давр поэтикаси учун янгилик эди. Бу янгиликка, у бизнингча, Навоий тазкирасидаги шеърларни ғоявий-тематик таҳлил қилиш анъаналарига суянган ҳолда эришган.

Навоий адабиёт назариясини ғоят юксакликка кўтарди. У бу соҳада кўп вақт адабий ҳаётдан, ўз ижодий тажрибасидан келиб чиқиб фикр юритар эди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonини ёзар экан, ўз салафларининг шу хилдаги дostonлари қаҳрамонларига нисбатан бошқача, янги мазмундаги қаҳрамонни кидиради, меҳнат кишиси, юксак инсоний фазилатлар-

ни ўзида жамлаган Фарҳодни бош қаҳрамон қилиб олади, шу жараёнда ижобий қаҳрамон муаммосини илгариси суриб, бу ҳақда ноёб мулоҳазалар юритади. Умуман, ўзбек тилида «Хамса» яратилиши муносабати билан у ҳар бир дostonнинг кириш қисмларида бадний асарнинг ижтимоий аҳамияти, анъана ва новаторлик, поэтик маҳорат, эпик жанр хусусиятлари, тил масалалари юзасидан ноёб ғояларни олдинга суради.

Навоийнинг «Хамса» дostonлари ва адабиётшуносликка оид асарларидаги адабиёт назариясига тегишли фикрларини ўрганиш шунинг кўрсатдики, унинг адабий-назарий қарашлари анъанавий поэтика доирасига сикмайди — ундан кенг. Масалан, ўз устози Низомий анъаналарини давом эттириб, ўз асарларига у мавзу ва қаҳрамонларни танлаганда, маълум даражада тарихийлик ғоясига амал қилишга интилади. «Фарҳод ва Ширин»ни ёзиш муносабати билан у ўзига мурожаат этиб дейди:

Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих;
Борида иста бу фарҳунда таърих.

Яъни Навоий бу асарини ёзишдан олдин Фарҳод ва Ширин ҳақидаги қиссага, афсонага оид барча тарихий манбаларни кўриб чиқишга, улар тўғрисидаги гапларни бузмасдан, тўғри беришга ҳаракат қилган. Бу йўлдан чекинган баъзи салафларининг эса Навоий қаҳрамони Баҳром номидан қаттиқ танқид қилиб, «Сабъан сайёр»да дейди:

Ўзгалар ҳам йўнуб бу ишга қалам,
Айладилар бу дostonни рақам.
Саҳфани чун мунаққаш айладилар,
Ёздилар ҳар неки хуш айладилар.
Не эшитгани айлабон тасдиқ,
Қилдилар назм, айламай таҳқиқ.

Албатта, биз бу билан Навоий адабиётдаги тарихийлик тушунчасининг илмий асосда тўла ҳал этиб берди, демоқчи эмасмиз. Лекин Навоийнинг тарихийлик ҳақидаги ана шу гапларининг ўзи ҳам бадний асарнинг мазмунини тарихий конкрет баҳолаш йўлидаги илк қадамлар эди, десак, хато бўлмас. Ҳали анъанавий поэтикада бу хил масала қўйилмаган эди.

Навоий адабиётшунослигида муҳим масалалардан яна бири шоир ижодининг, бадний асарни қиёсий йўналишда ўрганиш эди. Навоий хусусан ўз лирик ва эпик

ижодини изоҳлаш борасида қиёсий усулга кўп мурожаат қилган: Унинг «Хамса» дostonлари ва лирик шеърларида Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Шерозий, Абдурахмон Жомий ва бошқалар ҳақида ёзганлари, улардан қайси ўринларда нималарни ўрганганига қатор муҳим аниқликлар киритиши, уларнинг устозлик ролини тан олиши — булар ҳаммаси Навоий илмий фаолиятида қиёсий ўрганишнинг жиддий ўрин тутганлигини кўрсатади. Анъанавий поэтика эса ҳали бу даражага кўтарилмаган, бироқ шoir ижодининг хусусиятларини қиёсий равишда таҳлил этиб боришни ўз олдига қўймаган эди. Навоий ўзининг қардош халқлар адабиётларидан, ўз салафлари ижодидан ўрганганини инкор этмайди, аксинча, агар у ўз адабиёти анъаналарини билангина қаноатланиб қолганда, «Хамса» дostonлари юзага келмаган бўлар эдики, буни эътироф этиб, шoir дейди:

Алардин қачон етмагунча мадад,
Манга нома сабт этгали қайда ҳад?

Жасоратли шoir, ҳақгўй адабиётчигина шундай дейиши мумкин. Навоийга ўз ижодини идеаллаштириш, бошқаларни, хусусан, салафларни камситиш мутлақо ёт. Шу билан бирга, Навоий қатъий фикрли ижодкор ва олим бўлиб, адабиёт тараққиёти фойдасига ҳар қандай замондоши, ҳар қандай устозини танқид қилишдан чўчимаган. Бунга «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр»даги хамсачиликка оид шoir мулоҳазалари мисолида тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Навоий танқидчилигидаги бундай моментлар ўз даври поэтикасида катта янгилик, новаторлик бўлиши билан бирга, асрлар оша, шу кунларда бизнинг танқидчиларга ҳам ўрнатилган ва юксак намуна бўла олади.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЮСУФ АМИРИЙ

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асаридан ўзидан бурун ўтган йирик ўзбек шoirларидан сақкизтасини санайди. Шулардан бири Юсуф Амирийдир. Амирий ҳақида яна Навоий «Мажолисун-нафонис» таъкирасининг биринчи мажлисида қуйидаги каби маълумотларни ёзиб қолдиради: «Мавлоно Амирий — турк эрди ва туркча шеър яхши воқеъ бўлубдур, аммо шуҳрат тутмабдур». Бу ўринда Навоий Амирийнинг «Даҳнома»сидан:

Не емакдин, не уйқудин солиб сўз,
Емакдин тўюб, уйқудин юмуб кўз,—

деган бир байтини ҳамда Камол Хўжандий шеърига ўхшатмасидан бир матлани келтиради.

Навоий Амирий ҳақида «Мажолисун-нафоис»нинг биринчи мажлисида хабар беришидан шу нарса англашиладики, демак, Амирий Навоий билан кўришмаган. Навоийнинг болалик йилларида у ҳаётдан кўз юмган. Амирий тўғрисида Навоий мулоҳазаларидан яна шу нарса тушуниладики, у яхши шеърлар ёзади, ўзбек шеърини тараққиётга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади, бироқ шоир ўз даврида кутилгандек, хизматига яраша шуҳрат қозона олмайди. Навоий бунга таассуф билан қарамоқда. Навоий фикрини шу билан ҳам исботлаш мумкинки, Амирий девони бизгача ягона бир қўлёзма нусхадагина етиб келди. У Туркиядаги Дорилфунун китобхонасида сақланади. Навоий қайд этишича, Амирийнинг қabri Бадахшон томондаги Арҳанг Сарой деган жойда.

Юсуф Амирийнинг ҳаёти ҳақида ҳам бизга жуда кам маълумотлар етиб келган. Асарларидан маълум бўлишича, у ўз давридаги адабиёт ва санъат ҳомийси Бойсунғур Мирзо даргоҳида яшайди. Амирий «Даҳнома» асарини Бойсунғурга бағишлаганлиги асло бежиз эмас. Амирийдан бизга унинг «Банг ва Чоғир мунозараси» ҳам етиб келган. Лекин Навоий шоирнинг бу асари ҳақида ҳеч нарса демайди.

Алишер Навоий Амирийни ўздан олдин яшаган шоирлар қаторида санаб ўтган экан, унинг ижоди Навоийга, унинг асарларига таъсир кўрсатганми? Таъсир кўрсатган бўлса, бунинг яхшироқ қандай тасаввур этиш мумкин? Маълумки, Навоий ижоди биринчи навбатда ўзбек адабиёти негизидан, унинг бой анъаналари асосида юзага келган. Шундай экан бунда Амирий қандай роль ўйнаган?

Амирийнинг девони қўлимизда бўлмагани сабабли бу саволга тўла жавоб бериш имкониятига эга эмасмиз. Лекин унинг лирикаси соҳасида шу нарса аниқки, Навоий Амирий девони билан яхши таниш бўлган. Зеро, Навоийнинг Амирий шеърлари ҳақида «Туркча шеъри яхши воқеъ бўлубдур», деб ёзиши тасодифий эмас. Бунинг замирида катта маъно мужассам. Масалан, Амирийнинг:

Вафо то бўлди жононимга махсус,
Жафову жавр эрур жонимга махсус.
Хирому жилвау нозу малоҳат —
Эрур сарви хиромонимга махсус,—

байтлари билан бошланган ғазали бор. Бу ғазалга жавобан Навоий шу вазн ва шу радиф билан икки ғазал ёзади. Мана ўша ғазалларнинг матлалари:

Рақиб ул навъ эрур жононга махсус,
Ки муҳлик дарди онинг жонга махсус...
Эрур ишқинг мени маҳзунга махсус,
Ки Лайли дардидур Мажнунга махсус.

Навоий замондошларидан бошқа ҳеч ким шу радиф билан, Амирий ғазалига қадар ўхшаш ғазал ёзмаган эди. Амирийнинг бошқа ғазаллари, таржеъбанд ва туюқлари ҳам Навоийнинг шу мазмундаги шеърларига кўп жиҳатдан ҳамоҳанг. Масалан, Амирий таржеъбандининг ҳар банди охирида қуйидаги байт такрорланиб келади:

Ҳолатим бад, ғусса беҳад, васл мақсад,
нола беш,

Бахт вожун, дард афзун, дийда пурхун,
сийна реш.

Навоий ғазалларида ҳам биз лирик қаҳрамоннинг ўз толеининг пастлигидан, омадсизлигидан шикоят қилиб айтилган байтларга дуч келамиз:

Кўз оч, ашки надомат соч ўз аҳволнингаким,
бордур —
Тунунг тийра, кўзунг хира, йўлунг буртоқ,
отинг оқсоқ...
Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуҳу
мотамлик;
Не ҳамдамлик, не маҳрамлик топиб бу меҳнати
пинҳон.
Манга не ёру не ҳамдэм, манга не дўст,
не маҳрам,
Манга не чора, не марҳам, манга не сабру
не сомон.
Ҳам аҳволи табоҳимдин, ҳам оҳи умри
коҳимдин,
Ҳам ўтлуқ дуди оҳимдин қарориб кулбан аҳзан.
Фалак раҳзан, замон душман, бадан равзан уза
равзан,
Қолиб жон хисравидин тан, чиқиб тан кишваридин
жон...

Ўз фикрини қисқа, лўнда, алоҳида таъкидлаб ифодалашда кўринадики, Амирий Навоийга ёрдамга келади, устозлик қилади. Бадий ифодадаги бу услубни Навоий янада ривожлантиради ва чуқурлаштиради.

Амирийнинг Навоий шеърий услуби шаклланишига таъсири лирикага нисбатан унинг эпик ижодида очикроқ кўзга ташланади. Зеро, Амирий «Даҳнома»си билан Навоий дostonлари, хусусан «Фарҳод ва Ширин»ни қиёсий ўрганиш мароқли. Икки асар ҳам арузнинг ҳазажи мусаддаси мақсур ёки маҳзуф вазни (мафонлун-мафоилун-фаулун)да ёзилгандир. Одатда ишқий номалар ва ишқий-романтик дostonлар шу вазнда яратилади. Бунга Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавийнинг Хусрав ва Ширин мавзуидаги дostonлари, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Саид Аҳмаднинг «Таашуқнома» асарлари вазнлари ёрқин далилдир. Демак, номалар асосан ишқий мазмунда бўлиши билан бир қаторда шу мазмундаги дostonларга яқин туради. Нома муаллифлари мазкур мазмундаги дostonлардан, бу дostonларнинг муаллифлари эса ишқий номалардан яхши хабардор бўлиб, ўзларини бир соҳанинг қаламкашлари, дардкашлари ҳисоблаганлар. Масалан, Амирий «Даҳнома»да кўпроқ Низомий дostonидаги номачилик анъаналарига амал қилади. Унинг ишқий мактублари Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги каби фақат ошиқнинг номидан ёзилмайди. Маълумки, Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonида Хусрав ўз севгилиси Ширинга беш марта хат ёзади ва Ширин ҳам унга беш мактуб билан жавоб беради. Амирий асарида ҳам шу ҳолни кўрамыз. Бу билан у ўзбек номачилик анъанасини бойитади. Амирийда ошиқ номидан битилган мактублар қанчалик ҳароратли ва гўзал бўлса, маъшуқа номидан битилган мактублар ҳам аёлнинг нозик ҳис-туйғулари билан тўла, таъсирли, назокатлидир. Навоий эса «Даҳнома»нинг айниқса шу томонларини синчиклаб ўқийди, ўрганади ва ўз ижодида Амирий номаларининг худди шундай хусусиятларини ўрни билан ривожлантиради. Низомий дostonида Ширин ўз энгилтабиат севгилиси Хусравга жавоб ёзиб, ўз инсонийлиги, гўзаллиги билан фахрланиб, уни камситмасликни илтимос қилиб шундай дейди:

Янги ой кўрса ҳам девона бўлур.
Ақиқу лаъл эрнимдин олур ранг,
Кулушумдин олур Зухра кўруб янг...
(Кутб таржимаси)

Амирий ҳам маъшуқа номидан ошиққа мурожаат қилиб, ўз қадр-қиммати ҳақида дейди:

Мен ул ойменки, кундур фурқатимда,
Куяр ичию йўл топмас қотимда,
Мен ул гулменки, бағрим йўлда қолмас,
Вале бир ел келибон элта олмас...
Йўқ андоқ гавҳаре беқадру миқдор,
Ки ҳар муфлис анга бўлғай харидор...

Ҳазалларда, одатда, маъшуқа ўз ошиғини йиғлатгани йиғлатган. Амирий маъшуқаси эса ошиқни камситувчи, хор қилувчи, уни хор қилишга, қон йиғлатишга аҳд қилган аёллардан эмас. У Низомий достонидаги Ширин сингари ўз ошиғини қадрловчи, унга интилувчи, оила қуришга бел боғлаган реал инсон, реал шахс. У ўз туйғуларини ошиғидан яширмайди. Ҳижронда ўртанаётган севгилисини эслаб дейди:

Сочимға бормудур ёғлиғ хаёли?
Нечукдур ул паришонлиқда ҳоли?
Қошимнинг ёсидин тортарму ғамни?
Кўрарму гўшаларда ул аламни?
Тегарму кирпукумдин жонина ўқ?
Балони туш кўрарму кўзи ё йўқ?..

У ўз ошиғига тасалли бериб, ўз поклиги, севгилисига вафодорлиги ҳақида ишонтириб сўйлайди, унинг барча азоб-уқубатларига шерик бўлишга ҳозир эканини айтади:

Агар сен анда кўрсанг ногаҳ озор,
Мен эшитиб бўлурман мунда афгор.
Агар сен анда тўксанг ерга жола.
Мен олурмен кўзимдин мунда лола.
Агар сен анда бўлсанг ёшқа помол,
Мен ўзумдин борурмен мунда филҳол...

Навой «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод ва Ширин муносабатларини ёритар экан, Низомий ва Амирий номачилигининг худди шу томонларига алоҳида эътибор берди ва уларнинг анъаналарини давом эттирди, чуқурлаштирди. Биз Салосил қўрғонида ҳижрон қучоғида қийналиб яшаётган Фарҳодга вафодор Ширин томонидан ёзилган мактубни кўздан кечирар эканмиз, буни Шириннинг ўзи, ўз севгилиси айт-

ған гапларини ўқиб, ғоят таъсирланамиз. Ширин мактубида юқорида эслатиб ўтилган аёл мактубларига ҳамоҳанг ўнлаб самимий ва гўзал сатрлар мавжуд. Яъни бунда Навоий Ширини билан Амирий тасвирлаган маъшуқа гўё опа-сингилдай. Ширин Фарҳодга му-рожаат этиб дейди:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим?
Висолим давлатидин бенасибим?
Тикон кирса кафингга кинасидин,
Чиқорсам эрди кирлик игнасидин...
Агар жонингга қасд этса узун кун,
Сочим еткурса эрди анбарин тун.
Юзунгни олмасам эрди энгимдин,
Аритсам эрди ашқингни энгимдин...
Агар ҳажрингда юз йил гуссакашмен,
Агар васлинг умиди бўлса хушмен...

Бу каби мисоллар Амирий — Навоий ижодий муносабатларига маълум бир аниқликлар кирита олади. Навоий ижодига Амирий услубининг таъсири номачиликдагина эмас, бошқа ўринларда ҳам учраб туради. Масалан, Амирий «Даҳнома»нинг кириш қисмида Бойсунғур Мирзо саройидаги илм ва санъат аҳллари шаънига қуйидаги мадҳияларни битган эди:

Эшиги зүфунунларнинг макони;
Замири барчанинг илм ошиёни.
Кечиб оллида юз турлук дақойиқ.
Маориф бирла анвон ҳақойиқ.
Бири ҳайъат риёзидин териб гул,
Бири ҳикмат шифосидин бериб мул.

Бири Иқлидус ашколни ҳал этиб.
Бири кўк жадвалинда мадҳал этиб.
Бири фиқҳ ичида асраб мақомин,
Бири мантиқ сори элтиб каломин.
Бири жуфри ҳуруф иқлимида Қоф,
Бири тарих майдонинда авсоф.
Бири ашъор баҳринда сув сочиб,
Бири адвор рудинда сўз очиб...

Навоий ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонида Маҳинбону саройидаги Ширинни қуршаган, фан ва санъатнинг турли соҳаларини мукамал эгаллаган олима, шоира ва санъаткорларни худди шу йўсинда таърифлайди:

Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.
Бири ашъор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос.

Бири мантиқ русумида рақамкаш;
Бири ҳайъат руқумиға қаламкаш.
Бирининг шеваси илми ҳақойиқ.
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.
Бири тарихда сўз айлаб фасона,
Бири ҳикмат фани ичра ягона.
Ҳисоб ичра бирининг зеҳни бориб;
Муаммода бириси от чиқориб...

Низомий достонида ҳам Маҳинбону саройидаги илм ва санъат кишилари сони 10 та, «Даҳнома»да ҳам, Навоий достонида ҳам. Бироқ Низомий уларни кенг шарҳламайди. Навоий шарҳи эса Амирийникига яқиндир.

Амирийга яқинлик Навоийнинг бошқа дostonларида ҳам йўқ эмас. Масалан, Навоий Абдурахмон Жомийнинг XV асрда Низомий ва Хусрав Деҳлавийнинг дostonчилик анъаналарини қайта жонлантиргани, бу соҳадаги ўзининг ҳам хизматлари ҳақида «Садди Искандарий» дostonида қуйидаги байтларни ёзган эди:

Булар чун адам сори кўчмиш эрди;
Дегил маснавий оти ўчмиш эрди.
Ҳамул боғ аро гул йўқу бўйи ҳам;
Қурумиш эди ул ариғ суйи ҳам.
Биҳамдиллаҳ, ул гул топиб рангу бў,
Бир оққан ариққа яна оқти су.

Бу ўринда «Бир оққан ариққа яна оқти сув» ибораси, умуман, халқ ибораси бўлиб, Навоийдан олдин «Даҳнома»да қуйидаги шаклда қўлланган эди:

Қўрунди кўзунга эл расму хўйи;
Яна оққан ариққа келди суйи.

Маълум бўладики, Навоий ўз салафларининг, шу жумладан, Юсуф Амирийнинг асарларини ғоят синчиклаб ўқиган. Улардаги бирон янгилик, бирон ранг, бирон ибора унинг назаридан четда қолмаган. Бу эса, айни вақтда, улуғ шоирнинг ўз салафларига катта ҳурмат ва муҳаббатини ҳам билдиради.

Айтиб ўтилганидек, Навоий ҳеч қайси ўринда Амирийнинг «Чоғир ва Банг мунозараси» асарини зикр этмайди. Лекин шу асар мисолида ҳам Навоийни Амирийга яқинлаштирадиган муҳим бир нуқта бор. Маълумки, Амирий бу асарида гиёҳвандлик ва ичкилик ичишни ниҳоятда қоралайди. Навоий эса, худди шу ғояни «Ҳайратул-аброр» дostonида кескин илгари суради. Ўзбек адабиёти тарихида бангилик ва майхўр-

ликни ҳеч ким Амирий ва Навоийдек ўткир қоралмаган. Булар ҳаммаси Юсуф Амирийни Алишер Навоийнинг буюк салафларидан ва устозларидан бири деб аташга ҳуқуқ беради.

СЕҲРЛИ НАЗМ

Бизнинг ўзбек шеърояти ҳақидаги тушунчамиз Яссавий ҳикматлари, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Лутфий, Атойи, Саккокийнинг ишқий ғазалларидан бошланади десак, хато бўлмас. XIV асрнинг иккинчи, XV асрнинг биринчи ярмилари шеъроятининг вазифаси, таъбир жоиз бўлса, ижодкорларнинг шоирлик бурчи ҳаёт гўзаллигини, тасаввуфнинг юксак фалсафий ва ҳаётий ғояларини куйлаш, инсоний ҳис-туйғуларни, муҳаббатни улуғлаш, кишиларни садоқатга, вафога чорлаш, бу йўлда тўсиқ бўлганларга нафрат билдириш, кундалик оддий ҳаёт ҳодисаларидан юқори туриш, майда ҳисларга берилмаслик, адабиётни бачканалаштирмаслик эди. Шоирлар ҳатто шахсан ўзи ҳақида ёзишни ҳам кўпда ўзларига эп кўрмасдилар. Бу даврнинг энг доно ва етук ижодкори Мавлоно Лутфий бўлиб, унинг фаолияти тимсолида шу замондаги адабиётнинг барча яхши хусусиятларини мушоҳада эта олишимиз мумкин.

Ўз вақтида «маликул-калом» фахрли унвонига сазовор бўлган Мавлоно Лутфий кўп подшоҳларни кўрган, тарихий воқеаларнинг гувоҳи бўлган, шу билан бирга, бой адабий мерос ярата олган эди. Темурийлар давридаги ўзбек адабиётининг йирик вакили Лутфий тахминан 1360—1460 йиллар орасида яшади. «Лутфий очун хонларини илмади кўзга», деб ёзган шоир бирон подшоҳнинг саройга таклифини қабул қилмайди. Бу билан у ўз инсоний қадр-қимматини, шоирлик эркини сақлаб қолади, бирон шоҳ шоири эмас, халқ шонри бўлишга, халқ ҳурматини қозонишга эришади, Лутфий бир ғазалида:

Улуғбекхон билур Лутфий камолни,
Ки рангин шеъри Салмондин қолишмас,—

деб ёзар экан, демак, бунинг сабаби унинг Улуғбекдек билимдон подшоҳ билан яқинлиги бўлган. Улуғбек уни ўз саройига таклиф этган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ривоятларга кўра, ўз даври маданиятининг йирик ҳомийси Бойсунғур Мирзо ҳам уни шоир сифа-

тида юқори баҳолайди. Аммо шоирга шоҳ саройида кун кўришдан ўзининг Деҳиканор қишлоғида деҳқончилик ёки боғбончилик қилиб, ишқ мавзунда ғазаллар битиб, ўз ҳамқишлоқларини, ҳамюртларини хушнуд этиб юриш афзал кўринади. Лутфийшунос олимимиз С. Эркинов ҳам «Лутфий» китобида бу масала юзасидан ҳақли равишда шундай фикрга келади.

Лутфийнинг 280 та атрофида ғазали, 30 тага яқин рубойи, 10—15 та туюғи, 10 тага яқин қитъалари бор, деб ҳисобланарди. Филология фанлари номзоди Э. Аҳмадхўжаев Лутфий девонининг янги топилган қўлёзмаларини, хусусан Париж қўлёзмасини ўрганishi натижасида улуғ шоирнинг ҳозиргача бизга номаълум яна юзларча ғазал, рубойи, фард ва бошқа шеър турларига оид лирик асарлари борлигини аниқлади. Лутфийшунос олимларимиздан А. Самойлович, Е. Э. Бертельс, Ш. Сулаймон, В. Зоҳидов, Ҳ. Зарифов, Э. Рустамов, А. Қаюмов, С. Эркинов, Н. Маллаев, Э. Аҳмадхўжаев ва бошқалар шоир ҳаёти, ижоди юзасидан қимматли фикрларни билдирганлар.

Лекин тажриба шунини кўрсатмоқдаки, Лутфий бир даврнинг, бир авлоднинг шоири бўлмаганидек, уни ўрганиш иши ҳам ҳамма авлодларнинг вазифасидир. Лутфий шеърляти шундай адабий заминки, бу заминдан Навоий каби даҳолар етишиб чиққан. Бу замин ҳамон ўз обрў-эътиборини сақлаб келмоқда. Лутфийнинг мактаб хрестоматияларига кирган бирон ғазали, рубойиси ёки туюғини бошқа бир шеър билан алмаштириш қийин. Ўзбек адабиётининг кейинги намоёндалари Навоий билан бир қаторда Лутфийни ҳам устоз сифатида тан олганлар, унинг ғазалларига кўп татаббу ва таҳмислар битганлар.

Лутфий девони — муҳаббат китоби. Ундаги барча шеърлар, қайси турга онд бўлишидан қатъи назар, ишқдан сўзлайди садоқатдан ҳикоя қилади, вафога даъват этади. Шарқнинг машҳур суҳандонлари — Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий, Навоий қаторида Лутфийнинг ҳам муҳаббатни бу қадар ихлос ва эҳтирос билан кўйлашида катта маъно бор эди. Орадан 600 йил ўтиб, биз ҳамон уларни севиб ўқир ва кўшиқ қилиб айтар эканмиз, бу фикрнинг тўғрилигига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Шоир ўз севгисини қалбидаги ёқимли дарди ҳақида тортинмай, баланд овоз билан шундай дейди:

Мени шайдо қилодурғон бу кўнгулдур,
бу кўнгул,
Хору расво қилодурғон бу кўнгулдур,
бу кўнгул.
Ўқлайин қоматимизни қора қошлиғлар учун
Муттасил ё қилодурғон бу кўнгулдур,
бу кўнгул.

Чунки унинг севгиси пок, ҳалол севги. Шу севгиси туфайли у бошига тушиши мумкин бўлган ҳар қандай балоларга рози. Одамлар орасида гап-сўзлар бўлишидан, обрўси «тўкилишидан» қўрқмайди. Унинг учун энг улуғ обрў ва мартаба ўз севгилиснинг ҳурматига эришиш:

Мени ёзгурма «севар» дебки, меннинг ҳаддим эмас:
Ул таманно қилодурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.
«Борма,— дерлар,— эшики сори дамодам», нетайин,
Кўп тақозо қилодурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Лутфий шеърятда содда ва равон услубни танлади. Бу услуб том маънода гўзал ва ёқимли услуб бўлиб, Лутфийга шоир сифатида катта шуҳрат келтирди. Унинг сўз бойлиги асос-эътибори билан жонли халқ тили ҳисобига бойиб борди. Бу билан у ўзига замондош шоирлар — Атойи, Саккокий, Гадойларга ҳам кучли таъсир кўрсатган эди.

XV асрда баландпарвоз, ялтироқ, тушуниш оғир бўлган, сунъийликлар билан тўла поэтик услуб тарафдорлари ҳам йўқ эмас эди. Лутфий, Жомий, Навоий каби ҳақиқий санъаткорлар доим бундай йўналишга қарши курашганлар. Ўзини билагон қилиб кўрсатувчи бундай қаламкашларнинг бир қанчаларини «Мажолисун-нафоис» тазкирасида Навоий эслатиб ўтади. Ўзи умуман яхши шоир бўлатуриб, шундай услуб таъсирига берилган. Шайхим Сухайлний кунларнинг бирида Жомийга бир шеърини ўқиб беради. У қуйидаги матла билан бошланган эди:

Шабн ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро;
Фурӯ бурд аждаҳойи сайли ашкам рубъи маскунро.

Мазмуни:

Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан
қўзғотти;
Кўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Бу байтдаги ваҳимали тасвирлар. «Бобурнома»да ҳикоя қилинишича, Жомийни анча беҳузур қилган ва оқибатда у шеър муаллифига:

— Мирзо, шеър айтармусиз ё одам қурқутасиз? — дейишга мажбур бўлган.

Лутфий шеърятни, унинг шеърий услуби бундай дабдабалардан холи, ҳаётний бўлиб, шоир мумкин қадар ширали, майин жумлалар тузишга, тасвирнинг ҳаётний бўлишига, ғайритабиийликдан иложи борича қочиб ҳаракат қилади. Унинг барча ишқий шеърлари севишганларнинг ички кечинмаларини, руҳиятини, ёқимли ҳис-туйғуларини, ўзаро меҳрибонликларини ҳаққоний акс эттиради, десак хато бўлмайди. Ошиқ ўз маъшуқасига:

Қон бўлди кўнгул фироқингиздин;
Жон куйди ҳам иштиёқингиздин.
Дини дилу ақл бўлди яғмо
Жон олгучи ул қароқингиздин,—

деб хитоб қилар экан, бунда самимият, ўзаро ҳурмат туйғуларигина кўзга ташланади. Урта асрчилик шароитида ошиқнинг ўз ёрини сизлаб «фироқингиздин». «иштиёқингиздин» ва ҳ. к. мурожаат этаётгани ҳам шундан. яъни юксак маданийликдан далолат беради.

Лутфийнинг поэтик услуби ҳақида гап борар экан, бунга унинг шоҳ асари — «Сенсан севарим» деб бошланган ғазали характерли мисол бўла олади. Бу ғазалида Лутфий муҳаббат туйғуларининг тиниқ ва чексиз гўзал поэтик ифодасини беради.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўзбекларни «сода эл» деб таърифлайди. Яъни содалик ўзбек халқининг асл табиатига, характерига хос хусусиятдир. Лутфий бу ғазалида ўз халқининг ана шу ажойиб фазилатини, унинг қалби очиқлигини юксак маҳорат билан акс эттира олган. Биргина шу ғазалнинг ўзида ҳам ўзбек тилининг бир олам нафосати ўз тажассумини топган, десак. муболаға бўлмайди.

Лутфийнинг поэтик таъриф ва тавсифларида ҳазил-мутойнаб муҳим ўрин тутишини алоҳида қайд этиш лозим. Масалан, шоирнинг қуйидаги каби байтларини фақат шу мазмундагина тушуниш тўғри бўлади:

Жафони жонима оз қилки, ногихон бир кун,
Жафо туганса нетарсан жафо керак бўлса...
Дилбар қошинда кўз қони чун шарҳи ҳол этар,
Лутфий, нега керак арода таржимон доғи.

Бу ўринда ҳазил — дилга ором берувчи, кўнгулни юмшатувчи энгил ва беғубор ҳазил. Шу билан бирга, Лутфий шеърларидаги таърифларнинг ҳаммасини бир аёлга қаратилган дейиш ҳам тўғри эмас. Чунончи, мана бу матла билан бошланган ғазалида Лутфий бир эмас, бир неча гўзалларни назарда тутган:

Эй, пари рухсорлар, бизга нигоҳ айлаб ўтунг,
Бир назар бирла гадони подшоҳ айлаб ўттинг.

Лутфий девонида бу хил шеърлар ҳам тез-тез учраб туради. Шу маънода Лутфий аёлларнинг бир вакилини эмас, ҳаммасини олқишлайди. Ўз ғазаллари билан уларнинг шаънига мадҳ ўқийди. Аёллар шаънига қўшиқ айтиш ҳамма халқларда, ҳамма замонларда яхши одат ҳисобланган. Навоий, Атоий, Огаҳий, Муқимий каби барча классикларимиз қатори Лутфийнинг ишқий лирикасига ҳам ана шу йўналишда қаралса, унинг шеъриятининг ҳаётий моҳияти янада кенг ва тўғри тушунилган бўлади. Шу тариқа Лутфийнинг қуйидаги каби байтларида биз чуқур юмори ҳам, улуғворлик ва камтарликни ҳам яққол кўрамыз:

Итларингнинг мансабин Лутфийга таъин айлаким,
Давлатингда қилса султонлиғ на бўлғай бир гадо.

Юмор — ҳаётга соғлом қарашнинг белгиларидан бири. Лутфий ўз давридаги, ўз яшаган муҳитидаги ичи қора, ҳасадгўйларни танқид қилиш, фош этиш учун ҳам шу воситадан фойдаланишга интилади:

Ийманиб ҳосид тилиндин даст бермас чун салом:
Кўз учн бирла йироқтин марҳабо бўлсун санга.

Шоирнинг ариқдан оқиб турган сувларни тўхтатиб қўядиган сеҳргарлар, кўзининг тинмай оққан кўзёшларни ҳақидаги ўйноқи мисралари ҳам жозибали ва маҳорат билан ёзилган:

Ул жодуларки, боғлар оқар сувни сеҳр ила,
Ҳайрон дурур бу Лутфий гадо кўзи ёшина.

Лекин бу деганимиз Лутфий шеъриятида ҳаётга жиддий кўз билан қараш йўқ, деганимиз эмас. У реал ҳаётдаги ижтимоий тенгсизлик, нодонларнинг доноларга ўтказаётган зулми ҳақида бир ғазалида шундай дейди:

Йўқтурур ёлғиз бу Лутфий жонига
                                        жаври рақиб;
Қайда бир доно дурур, ул жаври
                                        нодон тортадур.

Лутфийнинг яна шундай байтлари борки, уларда шоир гўё севгилиснинг ўз ошиқларига мурувват қилиши кераклиги, ўзининг ноҳақ қилмишларига барҳам бериши, мазлумлар аҳволини тушуниши лозимлиги борасида, айрилиқ уқубатлари ҳақида гапираётгандай бўлади. Аслида бундай сатрлар ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги зиддиятларга ишора, уларни шоир сеза бошлагани ва кўра бошлаганидан нишона эди:

Тўйгунча қўй юзунг сорн бу Лутфийни боққали;
Неъматни бой киши аямас чунки очтин...
Ерга кирсам кошки, чун етмас ул ойға илик;
Мушкул аҳволе тушубтур: «Ер қатиқу кўк йироқ».

Лутфий таржиман ҳолининг кўп томонлари ҳали бизга қоронғи. Унинг ҳаётининг катта қисми Хуросонда, Ҳирот яқинида ўтади. Бу — шубҳасиз. Лекин шоирнинг:

Солди Туркистон элиға Лутфини кофир кўзунг...
Қим ой кўрди сенингдек бошида мушкин тож.
Ва ёки сарв қадингдек Қрим тумойинда...
Улус ичинда дурур ўзбегим қиё кўзлук;
Хаёли Тўқтомиш ондин кўнгул Саройинда,—

каби сатрларидан унинг Мовароуннаҳр, Қрим, Олтин Ўрда ва бошқаларда ҳам бўлганини тахмин этиш мумкин.

Лутфий бошқа асарлар ҳам ёзган. Аммо унинг адабий меросида лирикаси фавқулода бир аҳамиятга молик. Бу меросдан Бобур, Машраб, Огаҳий, Муқимий, Фурқат каби классикларимиз кўп сабоқ олганлар, замондошларимиз ҳам ундан юксак шеърят сирларини ўрганадилар.

ДИЛНАВО ШЕЪРИЯТ

Адабиётимиз тарихида шундай бир даврлар бўлганки, битта ҳам йирик асар яратилмаган. Лекин лирик шеърят, лирик шоирлар доим бўлган. Бундай шоирлар яхшими. ёмонми ўз шеърлари билан бадий ижод оловини ўчирмай, унинг чўғини ўзларидан кейинги авлодларга мерос қолдириб келганлар.

Лирик шеърят ҳамма вақт замон хизматида, инсон хизматида бўлган. Бадий адабиётнинг бу ишчан

тури ижодкорлар фаолиятида жамият олдидаги ўз ва-
зифасини кўп вақт ўз вақтида ҳалол бажариб, яхши-
ликни алқашга, ёмонликни қоралашга ҳаракат қилган,
одамларга машаққатли кунларда руҳий мадад бериб,
уларни қийинчиликларни курашиб енгишга, яшашга
илҳомлантирган, олға ундаган. Ҳаёт ҳодисалари, улар-
га муносабат аввало лирикада гоҳ профессионал да-
ражада, гоҳ адабий-ижодий машқ шаклида ўз бадний
ифодасини топган.

Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг муҳим фа-
зилати шундаки, бу даврда Хуросон ва Мовароуннаҳр-
да эпик шеъринг ҳам, лирик шеъринг ҳам барабар
ривожланган бўлиб, бу жанрлар тараққиётига Абду-
рахмон Жомий ўзининг мустасно улушини қўшди.
Аmmo лирика унинг ижодий фаолиятида алоҳида ўрни
тутган. — десак хато қилмаган бўлармиз. Чунки улуг
шoir лирика билан ўз ижодининг ilk давридан
бошлаб, кексайганда ҳам фаол шуғулланди ва ўз ав-
лодларига бу соҳада мислсиз бой мерос қолдирди. Жо-
мий, мутахассислар ҳисобига кўра, 1805 ғазал, 274 ру-
бой, 137 қитъа, 53 қасида ва яна бошқа шеъринг асар-
лар (жами — 2340) ёзган бўлиб, улар уч девон («Фо-
тиҳа-туш-шабоб», «Воситатул-иқд», «Хотиматул-ҳаёт»)-
га жамланган. Шoirнинг бундай улкан лирик мероси
ҳақида бир илмий маъруза ёки мақола доирасида ай-
рим мулоҳазаларнигина айтиш мумкин. Бу соҳада биз-
нинг мамдакатимизда, чет элларда, хусусан, Эронда
юзлаб мақола ва китоблар ёзилган. Лекин мен фило-
логия фанлари доктори Аълохон Афсаҳзоднинг 1988
йили Москвада нашр этилган «Лирика Абдурахмана
Джами» илмий монографиясини улуг шoir лирик
меросини ўрганишдаги шарқшунослигимизнинг жиддий
ютуғи деб ҳисоблайман. Бу монографияда муаллиф
Жомийнинг бой ва мураккаб лирик ижодининг кўп ма-
салаларини текстологик ва поэтика нуқтаи назаридан
тўғри ҳал қилиб берган.

Менинг назаримда, Жомий лирикаси ҳақида гап
борганда аввало жанр хусусиятларини кўзда тутиш,
шoirнинг жанр қонуниятларини қанчалик тўғри ту-
шунгани ва бунга амал қилганини аниқлашга алоҳида
эътибор бериш даркор. Жомий қарашича, лирика,
хусусан унинг ғазал, рубой, қасида, қитъа каби тур-
лари давр талабига тўла жавоб берган. Шунинг учун
Жомий бу жанрларда ҳеч иккиланмай қалам тебрат-
ган. Масалан, Жомий: «Хунарлардан шеър фанида

энг яхшиси ғазалдир...» («Аз фунуни шеъри фан беҳтарин омад ғазал...») деб ёзар экан, бу билан ғазалнинг шу даврда кишилар қалбига энг яқин шеър тури эканини тўғри кўрсатган. У бу шеър шаклларига садоқат кўрсатиш билангина чекланмади, балки уларни янада ривожлантирди. Буни унинг ўз сўзларидан ҳам билиб олиш қийин эмас. У бир қасидасида бу тўғрида шундай дейди:

Мунташир аз насри ман ҳазор саҳифа,
Мунтазам аз назми ман ҳазор жариди.
Зодаи табъи ман асту саҳрай килкам
Фарду ғазал, қитъа, маснавию қасида.
Силки рубоӣи зи ман низом гирифта,
Фанни муаммо зи ман ба ном расида¹.

Мазмуни:

Менинг насрларим минглаб саҳифаларда ёйилди,
Назмларим минглаб тўпламларда тартибга келтирилди,
Истеъдодим фарзанди, қаламим сеҳрилан
Фардлар, ғазаллар, қитъалар, маснавий ва қасидалар
юзага келди.

Мен туфайли [шеърнинг] рубоӣи тури низом топиб,
Муаммо санъатига мен шуҳрат бағишладим.

Жомий жуда кўп шеър ёзган бўлса ҳам, лекин доим масъулият ҳисси билан қалам тебратди, ҳар бир шеърини, у қайси лирик жанрга тегишли бўлишидан қатъи назар, шу туйғудан келиб чиқиб, ҳаёт талаби билан яратди. У ҳеч қачон эрмак учун, шунчаки вақт ўтказиш учун шеър ёзмаган. Бу фикрнинг исботи учун шоирнинг қуйидаги ғазалини кўздан кечириш kifоя:

Ман он наям, ки забонро ба ҳарза олоям,
Ба мадҳу замми хасон нўги хома фарсоям.
Ҳадиси сифла хазаф, иқди гавҳар аст сухан,
Зиҳи сафаҳ, ки ман ибро ба он биёроям.
...Зи шаъри шеър, к-аз ин пеш ёфтам, имрӯз —
Ҷуз оби дидаву хуни чигаҳ наполоям.
Фазон мулки сухан гарчи Қоф то Қоф аст,
Зи фикри қофия ҳар лаҳза танг меоям.
...Кашам зи табъи сухансанҷ ранҷ, руҳсат деҳ,
Ки сар ба жайби хамуши кашам, биёсоям.
Ҷавоб дод, ки Чомий ту ганҷи асрори,
Раво мадор, к-аз ин ганҷ қуфл накшоям².

¹ Абдурахмони Чомӣ. Осор. Ҷилди шашум, Душанбе, 1988. С. 16.

² Абдурахмони Чомӣ. Осор. Ҷилди дуюм. С. 143.

Мазмуни :

Мен тилимни ҳар қандай беҳуда нарсаларга теккизиб,
булғайдиганлардан эмасман,
Ярамас одамларни мақтаб, қаламим учини
уринтирадиганлардан эмасман.
Пасткашлар ҳақидаги гаплар сафол синиғидир, сўз эса
гавҳар шодасидир.
Унисини буниси билан аралаштириб юборсам бу нодонлик
бўлур эди.
...Шеъримдаги олдин пайдо бўлган тукларни бугун
Кўзёшларим ва жигар қонларим билан тозалаяпман.
Сўз мамлакатининг фазоси Қоф тоғидан Қоф тоғигача
кенг бўлса ҳам,
Лекин қофия ҳақида ўйлаганимда доним танг аҳволда
қоламан.
...Сўзга санъаткорлик табиатимдан ранж чекканни чеккан,
рухсат бер,—
Бошимни хомушлик қўйнига яшириб, ором олай.
Бу гапимга жавоб келди:— Эй Жомий, сен сирлилик
хазинасисан-ку!
Бу хазинанинг қулфини очолмасликини сен бизга раво кўрма.

Бу ғазалнинг ҳар байтида бир олам маъно бор.
Уни Жомийнинг ижодий лабораториясига кириш
учун калит деб қараш ҳам мумкин. Шоир, демак, ни-
ҳоятда гапга чечан, буюк сўз санъаткори бўлса ҳам,
лекин ҳар бир сўзни ўйлаб ишлатган, ҳар бир ғазали-
ни, ҳар бир шеърини ўз фарзандларидек («зодаи
табъам») кўриб, унинг ҳар томонлама мукамал бў-
лишини, муаллифга ҳурматсизлик келтирмаслигини
ўйлаган. Бу ўринда унинг дунёда сўз кўп бўлса ҳам,
лекин керакли сўз, яхши қофия бўладиган сўзни то-
пиш қийин! — деган фикрини ҳам шу маънода тушу-
ниш керак деб ҳисоблайман.

Жомий шеърятининг биринчи қиммати, албатта,
унинг мазмунида. Жомий лирикасидаги, хусусан, ға-
залиёт оламидаги бош ғоя муҳаббат, Оллоҳни улуг-
лаш, инсонни севишга, ардоқлашга чақириш, ҳаётнинг
мазмунини севгида, садоқатда деб билиш.

Дини мо ишқ аст, эй зоҳид, магу беҳуда панд,
Мо ба тарки дини худ гуфтан нахоҳем аз газоф¹,—

¹ Абдураҳмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди дуюм. С. 55. Маз-
муни: Бизнинг динимиз ишқдан иборат; эй зоҳид, беҳудага наси-
ҳат қилаверма; биз ўз динимизни асоссиз равишда тарк этиш ҳа-
қида гапиришни ҳам истамаймиз.

деб ёзади улуғ шоир ўз ғазалларининг бирида. Шу мавзу, шу ғоялар туфайли Жомий лирикаси ҳар томонлама гуманистик характер касб этган. Бу мавзу ва ғоялар бошқа шоирлар томонидан ҳам куйланган. Шунинг учун Жомий лирикаси маълум даражада анъанавий хусусиятларга эга. Лекин у бу мавзуларни, бу мавзу орқали инсон юрагини янғидан кашф этишга, уни ўз қалб ҳарорати билан ёритишга ҳаракат қилган ва бунга эришган. Бу ўринда гап аввало шоирнинг минглаб ишқий шеърлари ҳақида бормоқда. Бу мавзуга Жомий ниҳоятда катта самимият билан муносабатда бўлгани орқасида унинг бу хил шеърларини аввало замондошлари, қолаверса, кейинги асрлардаги мухлислари ҳам яхши қабул қилдилар. Жомийнинг ўзи ҳам бу мавзудаги шеърларининг кўп вақт муваффақиятли чиққани, севиб ўқилгани билан фахрланиб бир ғазалида қуйидаги байтни ёзган эди:

Чоми аз он лаб сухан оғоз кард,
Шуд лақабаш тўтийи ширинмақол².

Мазмуни:

Жомий у ғўзалнинг лабидан сўз очиши билан
Унинг лақаби «тўтийи ширинмақол» бўлиб қолди.

Мен бу байтнинг маъносини шундай тушунаман:

Жомийнинг инсонни, инсон ғўзаллигини, инсоннинг севги билан боғлиқ нозик ҳис-туйғуларини куйлаши, ҳар бир сўз ва жумлага, ибораларга эстетик маъно беришга интилиши унинг шеърий услубига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Унинг услуби бундан майинлашган, ғўзаллашган, инсонийлашган. У бу хил шеърларида дил сўзларини ифодалашга кенг ўрин берган. Одатда Шарқ адабиётшунослигида чиндан ҳам Жомийнинг шеърий услубининг «ширин»лиги тан олинган ҳодиса. Буни ўз даври адабиётшунослари болалигида Жомийнинг машҳур мутасаввиф Муҳаммад Порсо қўлдан новвот олиб еганида деб изоҳлашлари ҳам бежиз эмас.

Жомий фикрича, лирик шеър одамни беҳузур қиладиган услубда ёзилмаслиги ва ўқилмаслиги керак. Жомийнинг бу гапи бизнинг баъзи замонавий шоирларимизга, классик шеъримизни бузиб, бақриб ўқийдиган шеърхонларга ҳам тегишли, дейиш мумкин. Ли-

² Уша китоб, 94-бет.

рик шеърга хос хусусият унинг дилбарлиги, ёқимлилиги. Ҳар қандай маъно бадийлик либосининг ташида эмас, ичида бўлиши керак.

Албатта, Жомийнинг ишқ ва муҳаббатни куйлаши бир маъноли эмас, кўп маъноли. Масалан, Жомий бир ғазаалининг матлаида қуйидагиларни ёзади:

Ба азми Қаъба сафар гўфтам ихтиёр кунам,
Бад ин баҳона гузар бар диёри ёр кунам¹.

Мазмуни:

Дедимки, Қаъбани зиёрат қилиш учун бир сафарга
чиқсам,

Шу баҳона билан севгили ёримнинг днёрини ҳам
кўрсам.

Бунда Қаъбани кўришдан мақсад худони эслашдир. Одатда ҳар бир масжид худонинг уйи ҳисобланади. Жомий Қаъбани Худонинг уйи, ватани деб қарамоқда. Демак, бу хил ғазаллардан тасаввуфий маънони уқиш лозим.

Бир ғазал Жомийнинг «Воситатул-иқд» девонида:

«Чанд савол, эй писар, ки чист тасаввуф?» —

деб бошланади ва кейинги байтларда шу саволга жавоб берилади. Бу шуни билдирадики, Жомий девонларида тасаввуфга оид шеърлар ҳам анчагина. Шоирнинг бир қатор ғазалларида ишқ мавзуи тасаввуф руҳида, тасаввуф истилоҳотлари воситасида ёритилади. Жомийнинг тасаввуф шеърларига унинг фалсафий мазмундаги ғазал ва рубойлари ҳам яқин.

Жомийнинг лирик шеъриятига хос муҳим хусусиятлардан бири ундаги эркин фикрлилик, журъаткорлик, шоирона истеҳзо, юморга мойилликдир.

Жомийнинг:

Ба ҳеч масжиду меҳроб бе ту рўй накунам,
Ки пешни абрўйи ту сажда орзу накунам...²
(Сансиз ҳеч бир масжид ва меҳробга юз ўғирмасман,
Сенинг қошинг олдида сажда (яъни намоз)ни ҳам унутаман).

Мо ринду ошиқему назарбозу майпараст,
Бар мо ҳаром чуз маю маъшуқ ҳар чи ҳаст³

¹ Абдурахмони Чомий. Осор. Қилди шашум. С. 382.

² Уша асар. 379-бет.

³ Уша асар, 93-бет.

(Биз риндлармиз, ошиқлармиз, томошабинлар ва майпарастрлармиз. Бизга май ва маъшуқадан бошқа ҳамма нарса ҳаром), — каби байтлари бунга яққол мисолдир. Шу билан бирга, эркин фикрлилик шоирни жамият масалалари ҳақида жиддий ўйлашга, бу ҳақдаги ўз фикрларини лирик шеърларида ифодалашга, лирик шеърятнинг мазмундор бўлишига олиб келган. Айрим шеърларида Жомий, А. Афсаҳзод ёзганидек: «У дунёдаги мавжуд тартиб-қондаларни ўзгартиришни, ошиқ ўз кўнглидаги истакларига осонлик билан эришадиган жамиятни орзу қилади. Жомийнинг илғор сиёсий, фалсафий ва эстетик қарашлари умуман унинг газалларидаги лирик қаҳрамон ва унинг романтик дostonларида қаҳрамонлари тилидан айтилган».

Масалан, Жомийнинг бир шеърида лирик қаҳрамон шоҳга мурожаат қилиб; «Зўрлик билан иш тутма, шоҳ бошидаги олтин тож камбағалларнинг оҳизори шамолидан учиб кетиши мумкин», — дейди. Бу фикр шоирнинг «Лужжатул-асрор» қасидасида қуйидагича ифодаланган:

Кандани бунёди давлатро бувад сели азим —
Рашҳаи килки авопон,— гарчи бас мустақар аст⁴.

(Мазмуни: (Амалдор бўлмагин) улуғлар қаламидан топган тоғчилар гарчи жуда ожиз бўлса-да, давлат асосларини қўпориш учун бамисоли катта селдир). Бу ўз даври учун ҳам, кейинги даврлар учун ҳам ғоят кучли, оташин фикр. Жомийнинг ижтимоий масалаларда бу даражага, яъни ҳақиқий халқчиллик даражасига кўтарилгани катта воқеа. Жомийнинг бу хил ғоялари ўзбек шеърятининг ғоявий тараққиётига ҳам муҳим таъсир кўрсатган. Масалан, Шермуҳаммад Мунис (1778—1829) бир рубойида шу фикрни қуйидагича ифодалаган ва Жомийга ўз ҳамфикрлигини изҳор этган эди:

Шоҳо, фуқароки, муниси ғамдурлар,
Бедордилу кўзлари пурнамдурлар,
Зинҳор аларни қилмағил озурда,
Оташдаму барҳамзани оламдурлар.

Хуллас, бу ҳақда жуда кўп гапириш мумкин. Айтилганлардан келиб чиқиб, шуни алоҳида таъкидлаш за-

⁴ Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. М., 1988. С. 173.

Саъдий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий кабиларнинг тажрибаларига суянади. Масалан, у бир ғазали мақтанда ўз ижодига Камол Хўжандий қандай ижобий таъсир кўрсатгани ҳақида шундай деган эди:

Ефт камоле суханат то гирифт —
Чошние аз суханони Камол⁶.

Мазмуни:

Камол сўзларининг мазасини тотиб,
Меннинг сўзларим камол топди, ривожланди.

Бу гапни Жомий ўзидан олдин ўтган бошқа форс шоирлари ҳақида ҳам айтиши мумкин эди. Жомийнинг лирик шоир сифатидаги камолотида фақат салафлари эмас, замондошлари ҳам муҳим роль ўйнаган эдилар. Уларнинг аввало Жомий шеърятини тўла қабул қилганлари, ҳар бир асарини маъқуллаганлари, унинг асарларига юзларча татаббулар битганлари таҳсинга сазовордир. Қолаверса, Жомий ҳам улардан узилиб ижод қилмаган. Масалан, шу даврда яшаб ижод қилган шоирлардан бири Сайфий Бухорий бўлиб, у ўзининг турли касб эгаларини улуғлаган, шу каби хусусиятларини ҳурмат билан тасвирлаган ғазаллари билан машҳур. Унинг ноғорачи, хонанда ва бошқалар ҳақида ёзган шеърлари маълум. Унинг услубида Жомий ғижжакчи тўғрисида махсус ғазал ёзган.

Жомий таниқли ўзбек шоири Мавлоно Лутфийнинг:

Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад,
Беҳ з-он ки ба бадхўйи бемехри чунун афтад,—

деган матла билан бошланган, лекин тугалланмаган ғазалини унинг васиятига кўра тугаллаб, ўз девонига киритган эди. Бу ҳодиса ҳам ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихидаги муҳим чизгилардан биридир.

Жомийга замондош шоирлар орасида Алишер Навоий алоҳида ўрин тутади. Навоий Жомий шеърятини, шу жумладан унинг лирик ижодини ниҳоятда севган, бир умр ундан лирик ижод сирларини ўрганган эди. Навоий Жомийни Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий билан бир қаторга қўйиб, унга шогирд, дўст, ҳамма соҳада ҳаммаслак бўлгани билан чексиз фахрла-

⁶ Абдураҳмони Чомӣ. Осор. Ҷилди дуюм. С. 94.

нар, «Ҳазойнул-маоний», «Девони Фоний» девонларидаги бир қанча ғазалларни унинг ғазаллари таъсирида ёки уларга татаббу шаклида ёзган эди. Навоий Жомийнинг айниқса орифона ғазалларини юксак баҳолар эди. Шу билан бирга, Жомий ҳам уни барча соҳаларда қўллаб-қувватлаган эди.

Навоий кунларнинг бирида «Қошки» радифи билан бир ғазал ёзганда, бу ғазал ғоят тез шуҳрат топиб кетади. Бу ғазал Жомийга ҳам маъқул бўлиб, у ҳам бунга жавобан форсча:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки,—

матлаи билан ғазал яратади. Бу ҳодисани Навоий «Ҳамсатул-мутаҳаййирин» асарида қуйидагича изоҳлайди:

«Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаиким:
Очмағай эрдинг жамоле олам аро кошки;
Солмағай эрдинг бори оламга ғавфо кошки,—

эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг суҳбатларида дағи кўп ўқилур эрди. Шуюъ ва шуҳрати ул ерга еттиким ҳазрат Махдум [Жомийга] дағи масму бўлиб, аларга ҳам дағдаға улким, бу баҳр ва қофия ва радифда шеър дегайлар бу доия пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айттилар...». Бу чиндан ҳам Жомийнинг ўз давридаги адабиётга, ўз яқин дўстига инсоний муносабатининг, самимийликнинг ёрқин намунаси эди.

Жомий лирикаси ўз юксак баднияти билан тоғтом илмий тадқиқотларга материал беради. Бу мерос шунинг учун ҳам фақат форсий халқларнинг эмас, барча халқларнинг маънавий бойлигидир. XV асрдан кейин яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Муҳаммадаминхўжа Муқимий, Нодира, Увайсий, Зокиржон Фурқат каби ўнлаб ўзбек шоирларининг Жомийга чуқур ихлос ва муҳаббати шундан.

Лекин бизда ҳали Жомий лирик асарларининг хусусан ўзбек тилига таржима қилиниши, ўрганилиши, нашр этилиши, тарғиб ва ташвиқоти етарли даражада йўлга қўйилмаган. Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўриш зарур. Жомий лирикаси ҳозир ҳам шеърият осмонининг

юксак нуқталаридан бирини ташқил этади. Бу соҳада муҳим ишларни амалга ошириш вақти етган.

НАВОИЙ ВА БОБИР

Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг Алишер Навоийга муносабати масаласи Бобир фаолияти ва ижодиётининг муҳим томонларидан бири, десак хато қилмаган бўламиз. Бобир Навоийни, аввало, ўз давридаги энг йирик шахс, барча замондошлари томонидан тан олинган, ҳатто ҳукмдорларга ҳам ўз сўзини ўткази оладиган донишманд сифатида ҳурмат қилган. Улуғ шоирга нисбатан бундай катта эътиқод умрининг охирига қадар сақланган.

Навоийнинг шоирлик фаолиятдан, унинг халқ ва мамлакат учун қилган улуғвор ишларидан Бобир ёшлигиданоқ яхши хабардор бўлган. Шу билан бирга, Навоий ҳам унинг сиёсий фаолиятини жуда эрта кузата бошлаган.

«Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Ман ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди», — деб ёзади Бобир «Бобирнома»да. Бобир Самарқандни иккинчи марта олганда ўн тўққиз ёшларда бўлган. Унинг изоҳидан маълум бўладики, Навоийнинг мактуби ва унга жавоб воқеадан бир оз олдин, яъни Бобир ўн етти-ўн саккиз ёшларда эканида ёзилган. Мактубларда нима ҳақида гап боргани, ёш Бобирнинг қайси фазилатлари Навоий диққатини ўзига тортгани бизга маълум эмас. Чунки мазкур хатлар бизгача етиб келмаган. Бироқ ишлари бошидан ошиб-тошиб ётган ва умрининг сўнгги ташвишли йилларини яшаётган кекса Навоийнинг узоқ Андижонда, эндигина шеър машқига киришган кичик бир замондошига мактуб йўллаши, Бобирнинг эса унга жавоб битиб, бир байт шеър ҳам илова қилиши тасодифий ҳодиса эмас. Буни воқеаларнинг кейинги ривожини ҳам тасдиқлайди.

Навоий вафотидан кейин бир неча вақт ўтгач, 1506—1507 йиллар орасида Бобирнинг Ҳиротга келиши, сиёсий вазифаларидан ташқари, Навоий номи билан боғлиқ жойларни зиёрат қилиши улар ўртасидаги муносабатлар илдизининг бақувватлигидан далолат беради. Бу вақтда у Қобул вилоятининг ҳукмдори

эди. Ҳиротда у йнгирма кун турган бўлса, шу муддатни Навоий яшаган уйда ўтказган. «Ҳиридан чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим», — деб ёзади у «Бобирнома»да. Шу кунларда у Ҳиротнинг Навоий номи билан боғлиқ Гозургоҳ, Тахти Навоий, Пулимон, Неъматобод каби ўнлаб жойларини айланиб, зиёрат қилади. Навоийнинг боғчасини ва қоғоз жувозини кўради. «Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеъиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким, «Сафоня» ва «Шифоия» дерлар, барини андак фурсатга сайр қилдим», дея фахр билан қайд этилади «Бобирнома»да.

«Бобирнома»нинг қимматини оширган жиҳатларидан бири асарда Навоий ва унинг шахсияти ҳақида бой ва бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар берилиши, ноёб фикрлар айтилишидир: «Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳечким онча кўп ва хўб айтқон эмас». Шу қайднинг ўзида Навоийдаги нодир истеъдод, ўзбек адабиёти, хусусан шеърини тарихида тутган ўрни ва роли ғоят тўғри ифодалаб берилган. Асрлар оша бу баҳо ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Ушбу асарда яна қуйидагиларни ўқиймиз: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий, маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлмай. Устод Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойин хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлмай». Бу сатрлардан биз Навоийнинг фаолияти адабиёт, сиёсат билан чекланмаганини, санъатнинг музика, рассомчилик каби турли соҳаларни ривожига ҳам ҳар хил йўллар билан катта ҳисса қўшганлигини, бу давр фани, маданияти тарихини унинг иштирокисиз тасаввур этиш мумкин эмаслигини англаймиз. Улуғ шоир бундай ютуқларга ўзини маиший ҳаётида кўп нарсалардан тийиш, узлуксиз меҳнат қилиш туфайли эришган эди. Бобир Навоий ҳаётининг бу томонини ҳам тўғри уқтириб, маълум даражада ички таассуф билан: «Ўғул ва қиз

ва аҳли иёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди», — деб ёзади.

Бобирнинг Навоийга ва Навоий даврига қизиқиши тобора чуқурлашиб, «Бобирнома»да Навоий давридаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг катта тадқиқотчиси, билимдони сифатида кўз олдимизда намён бўлади. Бобирнинг Навоий замондошларидан ўнлаб илм ва адабиёт, санъат кишилари, ҳукумат амалдорлари ҳақидаги маълумотлари аниқлиги ва муҳимлиги билан диққатни ўзига тортади. Улар орасида, масалан, Бобирнинг Султон Ҳусайн Бойқаро шахси ҳақидаги маълумотлари шу қадар муҳимки, бусиз Навоий ҳаёти ва ижодининг қатор масалаларини тўғри тушуниш қийин.

Биз Бобирнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётга доир фактларни қадрлаймиз. Уларда темурийларнинг тарих саҳнасидан кетиш сабаблари тўғри ва объектив очиб берилган. Бу давр ҳақида унинг «аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, бетаҳсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай» деб ёзишида катта ҳақиқат бор. Бунга биринчи навбатда Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Мирхонд кабиларнинг ижодий ва илмий фаолиятлари ёрқин далилдир. Кейинчалик Бобирнинг ўзи ҳам ижобий фаолиятида шу анъаналарга суянди ва уларнинг давомчиси сифатида майдонга чиқди.

Мамлакатни шайбонийлар эгаллагандан кейин Ҳиротдаги кўпгина олим ва фозиллар Кобул ва Ҳиндистонда Бобур ҳузуридан бошпана топдилар. Бу ҳақда унинг махсус фарди ҳам мавжуд:

Шайху мулло Шихобу Хондамир
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Бобир ижодий фаолиятининг прогрессив моҳият касб этишида ҳам шу ҳолатлар ҳал қилувчи роль ўйнаган.

«Бобирнома» санъаткорнинг адабий ва илмий фаолиятида салмоқли ўрин тутадн. Мазкур асарнинг юзага келишига ҳам Навоий даври илмий ва адабий анъаналари катта таъсир кўрсатган. XV асрда Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаус-саъдайн». Мирхонднинг «Равзатус-сафо» каби улкан тарихий асарлари

юзага келган эди. Бобир ҳам ўз олдига яшаган даври ҳақида кенг кўламда тарихий асар яратиш вазифасини қўйган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, юқорида номлари айtilган тарихий асарларнинг яратилишига ташаббускор бўлган кишилардан бири Алишер Навоийдир. Адиб «Равзатус-сафо» муаллифига асар ўтмишининг муҳим ва катта ҳақиқатлари тўғрисида ҳаммага тушунарли бўлган содда тилда ҳикоя қилиши лозимлиги, анъанавий дабдабали услубдан воз кечиши кераклигини уқтирган эди. Бобир тарих китоби ёзишда Навоийнинг ана шу фикрига амал қилган ва ўз китобини содда, тушунарли, жонли ўзбек тилида ёзган. Буни ҳозирги замон олимлари ҳам тан оладилар. Мисрлик шарқшунос Абдул Содиқ яқинда «Нилуфар» журналида эълон қилган мақоласида бу хусусда тўхталиб шундай дейди: «Бобир эсдаликлари, ёки тўғрироғи, кундалиги нафис, нозик тилда, ҳатто муболағасиз, содда ёки ҳеч қандай чалкашликларсиз, бироқ ўта бой усулда эски ўзбек тилида ёзилган»¹.

Навоий ўзбек адабиётини монументал асарлар билан ҳам бойитиш зарур, деган фикрини олға суриб, ўзбек тилида ilk бор «Хамса» яратди. Бобир ҳам шу гоёни қўллаб, унга ижодий ёндашди ва Навоий «Хамса»сидан кейинги йирик асар — «Бобирнома»ни насрий шаклда юзага келтирди.

Бобирнинг иккинчи йирик асари вазн масалаларига бағишланган «Мухтасар»дир. Бу асарда у Навоийнинг «Мезонул-авзон»идаги аруз вазни билан боғлиқ қоида ва ҳолатларни янгидан изоҳлади ва янада тўлдирди. Арузнинг бир қанча вазнларига мисол сифатида у Навоий девонларидан кўп мисоллар келтиради. Айни вақтда Навоий дostonлари вазни ҳақида ҳам ўз фикрларини билдиради. Шу билан бирга, Бобир мазкур асарида Навоийнинг қўйидаги ғазалини келтириб, бу ҳақда жуда қизиқ ва муҳим маълумот беради:

Не лўливашдур ул қотилки, қон тўкмаккадур яқсар,
 Киё боқмоқлари поки итик, мужгонлари наштар.
 Юзидинким, хижилдур гул, паришон ҳар тарафга гул,
 Сочин гулбарг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.
 Чў лаъб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
 Қамардек ҳола кўргузди, узори даврида чанбар.
 Либоси нози часпандур, гаҳи туз қадди чавгондур.
 Замони гўйн ғалтондур, зиҳи чобук, зиҳи дилбар.
 Жунун шамъин қилур равшан, кўнгулга телбаликдур фан,
 Паридек бўлғали парранда ул шўхи пари пайкар.

¹ Тошкент оқшоми. 1981. 14 июль.

Бобир Навоий ғазалини тўлиқ келтирмаган. Ғазал аслида ўн байтдан иборат бўлиб, юқоридаги мисолда беш байти келтирилган. Жумладан, мазкур ғазалда жуда муҳим бўлган қуйидаги байтлар тушиб қолган:

Югурмакликда ҳар гумбазки секрир ул маҳи гулҳад,
Гули меҳр олдарар беҳад, уёлур гумбази аҳзар...
Бошиға сим ўлуб паррон, тушуб гирдига анжум сон,
Тулуъ этган киби ҳарён қамар атрофида ахтар...

Ғазал анъанавий услубда ёзилган. Бир қарашда унда турли ўйинлар кўрсатаётган маъшуқа образи тасвирлангандек кўринади. Аслида ундай эмас. Бобир маълумотига кўра, бу ғазалда Навоий ҳаммага маълум бўлган анъанавий маҳбуба образини эмас, балки ўз замонасининг конкрет, реал кишиларидан бири образини кўрсатишга ҳаракат қилган. Аниқроғи, унда «бир лўли йигитнинг таърифи» берилган. Мазмундан англашилишича, бу лўли йигит аллақердандир Ҳиротга келиб, кўча ва майдонларда турли ўйинлар, шу жумладан, акробатик машқларни маҳорат билан намойиш қилган. Навоийнинг у ҳақда «Чу лаъб (ўйин — А. Ҳ.) асбобини тузди, «гаҳи тузқадди чавгондур» (яъни тўғри қаддини гоҳо човгондай эгади), «югурмакликда ҳар гумбазки, секрир ул маҳи гулҳад» (чопганда ҳар қандай гумбаздан сакраб ўта олади), «бошиға сим ўлуб паррон». «узори даврида чанбар» (юзи атрофида, яъни елкасида чамбарак) дейишидан шунинг англаймиз ва Бобирнинг юқоридаги маълумоти бизга мазкур шеърнинг мазмуни ва ғоясини тўғри тушунишга ёрдам беради. Навоий XV аср шароитида кўпчилик менсимасдан қараган ўзга қабила фарзандининг санъатини юксак қадрлаган ва бундан илҳомланиб, у ҳақда махсус бир ғазал ёзишни ўзига муносиб кўрган. Демак, биз Навоий қаламига мансуб ҳар бир ғазалнинг реал ҳаётдаги иллизини топишимиз лозим. Бобир бизни шунга чорлайди.

Ҳар икки ижодкорнинг ўзаро муносабатлари Бобир шеърини ижоди мисолида гўзал ифодасини топган. Бобир бу борада ҳамма вақт ўзини Навоийга шогирд ҳисоблаган ва бутун умри давомида ундан сабоқ олган. Бобир девонидаги бир қатор ғазалларнинг Навоийга татаббу шаклида юзага келиши шундан бўлса керак. Бунга «Ким кўрар хуршедни ул моҳсиймо бўлмаса...», «Кўрмагай эрдим жамолинг оламари кошки...», «Қаро зулфинг фироқида паришон рўзгорим

бор...» каби сатрлар билан бошланган ғазаллар ёрқин мисол бўла олади. Навоийда ошиқнинг севгилисига ўлгандан кейин тобутда ётганида ҳам ўз муҳаббати ва садоқатини ифодаловчи гўзал, таъсирли бир байт бор:

Ғар ажал турғузмади жисмимни ул ой кўйида,
Дўстлар, наъшимни боре анда бир дам турғузунг.

Бу байтни Бобирнинг:

Бошидан эврилур армони бирла ўлдум, эй Бобир;
Менинг наъшимни бори ул пари кўйидин айлондур,—

байти билан қиёслаганимизда, бу парчалардаги ғоя ва образлар яқинлиги ҳам Навоий шеърини қуёши Бобир ижодининг ҳужайра-ҳужайраларига нур сочиб, таъсир кўрсатганига ишонч ҳосил қиламиз. Худди шундай ҳол Бобирнинг рубойларида ҳам кўзга ташланади.

Маълумки, Навоий ғазалнинг ягона мавзуда, иложи борича воқеабанд, байтлар мазмунан ўзаро бир-бирига боғланган ҳолда давом этиши тарафдори бўлган ва ўзи кўп ўринда шунга амал қилган. Бобир ҳам Навоийнинг бу ғоясини эъзозлаган. Шунинг учун аруз ҳақидаги китобида:

Тўно кун бирла бир тун мажлиси асру хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди,—

матлан билан бошланган ғазалининг Навоий ғазаллари сингари яқмавзу чиққанидан фахрланиб шундай ёзади: «Мир Алишер Навоий ғазали тарзида бу ғазалда доғи боштин-оёқ бир ҳикоя манзум бўлубдур». Мазкур фикр ҳам Навоий ва Бобир ижодий алоқаларининг кенг миқёсда намоён бўлганини кўрсатади. Ниҳоят, биз муҳокама юритаётган масаланинг энг нозик томонларидан бири Навоий ижодидаги баъзи ўринларга Бобирнинг танкидий муносабатидир. У улўғ шоирнинг «Хамса», «Хазойинул-маоний» каби асарларини юқори баҳолаган ҳолда, «Бобирнома»да бошқа баъзи асарларини буларга нисбатан «пастроқ ва сустроқ» лейди. Жумладан. Навоийнинг форсий девони ҳақида у «баъзи абъёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурутдур» леса, «Мезонул-авзон» ҳақида фикр юритар экан, рубой вазни изоҳида «тўрт вазнда ғалат қилибтур», деб ёзади.

Адабиётшунос олимлар бу масалаларни махсус ўрганиб, уларга кўп аниқликлар киритмоқдалар. Масалан, А. Мирзаев, И. С. Брагинский, Ҳ. Сулаймонов, Ш. Шомуҳамедов каби кўпгина олимлар Навоийнинг форсий ғазаллари ҳам юксак бадиий маҳорат билан ёзилганини, бу шеърлари билан шоир «форс-тожик адабиёти тарихида ҳам ўз мақомини ҳақиқатан яхши тайин эта олган» (А. Мирзаев)ини қайд этиб, мисоллар билан исботлайдилар. Жумладан, Бобир аруз ҳақидаги асарида Навоийни Насриддин Тусийнинг «Меъёрул-ашъор» номли тадқиқотини «мутолаа қилмаганлик»да айблаши асоссиздир. Чунки Навоий Халил ибни Аҳмад, Шамс Қайс, Жомий асарлари қаторида Насриддин Тусий асарлари билан ҳам танишлигини айтиб ўтади. Эҳтимол Бобир «Мезонул-авзон»нинг ноқис қўлёзмасини ўқиган бўлиши мумкин.

Лекин Бобирнинг айрим фикрлари қанчалик тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар, унинг устози Навоий ижодига танқидий, ижодий муносабатда бўлгани ижобий факт. Бунда ҳам биз Бобир Навоий анъанасини кўр-кўрона эмас, балки ижодий давом эттирганини кўрамиз. Чунки Навоийнинг ўзи ҳам Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавийлардек улуғ зотларни устоз сифатида тан олгани ҳолда, уларнинг асарлари ҳақида танқидий фикрлар айтишни ғайри ахлоқий ҳол деб ҳисобламаган эди. Бобир ҳам Навоийни ўзининг биринчи устози, шеърят бобида улуғ даҳо деб таниган ҳолда, уни идеаллаштирмаган, у билан боғлиқ ҳар бир фактга конкрет муносабатда бўлган. У бадиий ижод ишининг маълум даражада шахсий дид билан боғлиқлигини ҳам унутмаган.

Хулоса килиб айтганда, Навоий ва Бобир муносабатлари ўзбек адабиётининг ёрқин саҳифаларидан биридир. Бобир том маънода Навоий ижодий мактабининг биринчи йирик вакили. Унинг Навоий ҳаёти ва ижоди юзасидан билдирган мулоҳазалари эса улуғ шоирни севган ҳамда яқиндан билган, унинг анъаналарини садоқат билан ривожлантирган калам соҳибининг самимий эътиқоди меваларидир. Шу жиҳати билан ҳам мазкур фикрлар биз учун ибратлидир.

ШЕЪРИЯТ ЖОЗИБАСИ

Лирик шеър кўп вақт шоирнинг ҳаёт ҳодисаларидан, кишиларнинг феъл-атворидан, дунё воқеаларидан

бевосита таъсирланиши ва унга мумкин қадар тез ўз муносабатини билдириши натижасида юзага келади. Вақтида ёзилган шеър — мўлжалга отилган ўқ. Шундай вақтлар бўлганки, кичик бир шеър подшоҳларнинг тахтини ларзага солган. Бир шеър туфайли бутун жамият ҳаяжонга тушган. Танқидий бир байт шеър уни ёзган одамнинг фожеасига сабаб бўлган. Масалан, Амир Насрулло Қўқон хонлигини енгиб, машҳур шоира Нодирани унинг бола-чақалари билан қириб, ўз пойтахтига голиб сифатида мадҳталаб бўлиб қайтар экан, унинг шаънига шоир Жунайдилла Ҳозиқ бадиҳа йўли билан қуйидаги байтни айтган:

Бурди бар қади худ аз маломат
Либосе то ба домоне қиёмат.
(Маломатдан ўз қаддинга шундай либос бичдингки,
Бу либос қиёматга қадар эгингда қолади).

Маълумки, ҳаққоний бу шеър 1843 йилнинг 14 январида Ҳозиқнинг амир одамлари томонидан бошини танидан жудо этилишига олиб келган.

Лирик асар ҳажмининг кичиклигига қарамай, мавзусининг муҳимлиги жиҳатдан ҳам, ғоясининг долзарблиги бўйича ҳам, жамиятнинг, кишиларнинг руҳий оламига таъсири жиҳатидан ҳам доим бошқа жанрлар — роман, дoston, қисса, драма, ҳикоя билан муСОБАҚАДОШ бўлиб келган. Алишер Навоий «Топмадим» радифли машҳур ғазалида «Ўз ишимдин булажаброқ дostonе топмадим», дейиши билан ушбу ғазалига бир дostonга сиғадиган дард-ҳасратини жойлашга интилган. Бинобарин, Навоий «Ҳазойинул-маоний»ни «Хамса»сидан, Фузулий шеърий девонини «Лайли ва Мажнун» дostonидан кам деб билмаганлар. Навоий ўз таржимаи ҳоли ҳақида махсус асар яратмаган. Бироқ унинг қийинчиликлар, мураккабликлар билан тўла ҳаётининг асосий чизиқлари «Маҳбул-қулуб»даги кичик бир маснавийда ниҳоятда тўғри ва таъсирли ифодаланган:

Ғаҳи топдим фалакдин нотавонлиғ,
Ғаҳи кўрдум замондин комронлиғ.
Басе иссиғ, совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ, чучук тоттим жаҳонда.

Атиги тўрт мисрадан ташкил топган мазкур шеърий иқрор ўз мазмунига кўра бутун бир қиссага, романга арзигуликдир. Бу шеъриятгагина хос бўлган

мўъжиза! Оз сўз билан катта маънони, керакли гапни таъсирли ва ёрқин айта билиш санъати бошқа жанрларга ибрат ҳамдир.

Адабиёт тарихи, бугунги адабий жараён шундан гувоҳлик берадики, шеърят бошқа ҳамма жанрларга қараганда ҳозиржавоб, сезгир, шаклларга бой. Сабаби унинг инсон қалбининг ранг-баранг талаб ва ҳавасларига, орзу ва армонларига яқинлигидир. Айтадиган гапни ўз вақтида айтмаслик шеърят учун, шоир учун доим ютқиқиқ. Ҳар жиҳатдан жасоратли кишигина ҳақиқий шоир бўла олади. Ўтмиш адабиётимизда лирик жанрларнинг кенг ўрин тутгани ҳам биринчи навбатда шу билан изоҳланса, тўғри бўлар.

Қадимги туркий шеърятда кўпроқ тўртлик шакли етакчилик қилган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридаги маълумотлар шундан гувоҳлик беради. Шеърнинг бу шакли ҳозирги халқ оғзаки ижодидаги термаларни эслатади. X—XI асрлардан бошлаб эса, ўзбек шеърятини байт системасига ўтади. Шеър бирлиги ҳам кўп вақт «байт» тушунчаси билан ўлчана бошлади.

Тўғри, классикларимизда шеър бирлиги сифатида мисра олинган ҳоллар ҳам йўқ эмас. Бир мисра шеър орқали ҳам Шарқ шоирлари муҳим бир фикрни ифода-лай олганлар. Бундай шеърда, ўз-ўзидан равшанки, қофия бўлмайди. Лекин вазн қоидасига тўла амал қилинади. Масалан, Навоийнинг мактубларидан бирида («Муншаот») қуйидаги бир мисра келтирилади:

Уммид ила келдим, вале армон била бордим.

Улуғ шоир шу бир мисрада ўз ҳаётидаги характери-ли бир оғир руҳий ҳолатни, ўзи кўзлаган мақсадига ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам ета олмаганини, умид билан бориб, ноумид қайтганини яхши гавдалантира олган. Бу хил тугал мустақил «мисра»лар Муънис, Оғаҳий ва бошқаларнинг тарихий асарларида, халқ китобларида ҳам тез-тез учраб туради.

Умуман олганда, Шарқ шеърятини байт шеър бирлиги маъносидан мустаҳкам ўрин олган. «Байт» араб тилида «уй» деган тушунчани билдиради. Бу уйда бир қанча жиҳоз, асбоб-ускуна бўлганидек, бир байт шеърда ҳам шунча сир-саноат бўлиб, вазн, қофия, туроқ ва ҳоказо талабларига тўла жавоб бериши, тугал бир мазмунни ифодалаши керак бўлган. Маса-

лан, Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида бир байтда тақдирдан норозилигини, даврига, замонасидаги жабр-ситамларга муносабатини, ижтимоий муҳитнинг шоир талабларидан ниҳоятда тубанлигини, бундан табиати ранжиган ҳолда «бўғзини қириб» йиғлаганини гўзал тасвирлаб бера олган:

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх киби инчкириб йиғлармен.

Шоир бу ўринда ўзининг ўпкаси тўлиб, томоғини қириб йиғлашини ғув-ғув айланиб, йиғлоқи овоз чиқараётган чархга ўхшатадики, бундай ташбеҳ на унинг ўзининг бошқа шеърларида, на бошқа биронта ижодкорда учрайди. Шеър бир байт бўлишига қарамай, унда катта ҳаётий дард бор. «Хазойинул-маоний»да шу хил 86 фард бўлиб, бундай шеър турига бошқа шоирларнинг девонларида ҳам дуч келишимиз мумкин.

Шарқ классик шеъриятида фарддан ташқари ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, қитъа, қасида, таржеъбанд, таркиббанд шакллари, тўртлик асосида қурилган рубоий, туюқ, мураббаъ турлари, маснавий принципи билан ёзилган нома, соқийнома каби кўрнишлари мавжуд. Лекин бу шеър турларининг ҳаммаси адабий тажрибада ҳеч вақт бир хилда фаол қўлланмаган. Ҳар қайси давр, ҳар бир адабий гуруҳ, ҳатто ҳар бир ижодкор ўз дунёқараши, эстетик дидига қараб бир-икки шеърини формага мойиллик кўрсатган.

Масалан, ўзбек дунёвий шеъриятида номачиликка кўпроқ эътибор берилган. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амриийнинг «Даҳнома», Сайид Аҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшуқнома» асарларининг асосини ошиқ ва маъшуклар орасидаги номалар ташкил этган. Бироқ уларнинг таркибида дoston элементлари билан бир қаторда ўзбек лирикасининг илқ намуналари ҳам шеърини мактуб, ғазал, қитъа шаклларида ўз жамолини кўрсата бошлаган эди. Уларда инсоннинг нозик ҳис-туйғуларини, аёлнинг аёллик латофати, табиат кўрки, рангбаранглиги ижобий баҳоланиб, юксак оптимистик руҳда куйланди, васф этилди. Айни чоқда ўзбек тилининг бойлиги, кўркамлиги ҳам юзага чиқа бошлади. Хоразмий «Муҳаббатнома»сидан олинган мана бу байтларнинг тил нуқтан назаридан аниқлигига, тиниқлигига қаранг:

Юзунгда кўрдум, эй жон, байрам оини,
Мунунг шукронаси — қурбон бўлойин...
Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил...
Саломим гулга элт, эй тонг насими,
Ким эрур ой қули, ахтар надими...

Ҳамма номалар деярли шу услубда, кўтаринки руҳ билан ёзилган. Бу даврда яшаб, ижод қилган илғор ўзбек шоирлари нома доирасида ҳам ўз гоё ва мақсадларини анча тўла ва ёрқин ифодалай олганлар. Бир қараганда, бу номаларда ҳеч қандай жиддий бир ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий фикрлар йўқдек туюлади. Аслида, уларда шу даврдаги туркий халқларнинг, хусусан, ўзбек халқининг кўп йиллик мўғул истибдодидан сўнгги мустақилликка интилиш руҳи, халқ сифатида ўзаро бирлаша бошлагани, бу халқларнинг ўз тилини, маданиятини ривожлантиришга жиддий киришганлиги яққол сезилиб туради. Шунинг учун ҳам дунёвий адабиёт ўзбек адабиётининг юзага келиши ва ундан кейинги тараққиётида гоёт муҳим хизмат қилган; унинг яхши намуналарининг ҳозир ҳам севиб ўқилиши сабаби шунда.

Ўзбек дунёвий адабиётининг кейинги даврларида ғазал биринчи ўринга чиқди. Лутфий, Атоий, Саккокий, Гадоий ғазаллари адабиётимиз боғининг гулларидек бир текис очилиб, ўз даврида ўзбек шеърини ривожига янги муҳит яратди. Бу даврга келиб, энди ўзбек тилида шеър ёзиш таажжубланидиган ҳодиса бўлмай қолди. Ғазалнинг қурилиши, уни ёзиш кўп жиҳатдан косиб ва ҳунармандларнинг, заргарнинг санъатига ўхшаб кетар эди. Шоир ҳам бир ғазални яратиш учун унинг матлаини янгидан яратса ҳам, аммо кейинги байтларини матлага ўхшатиб давом эттириши, тўқиши, бежаши, мослаштириши, мақтаъга ўз тахаллусини қистириб кетишини унутмаслиги керак эди. Хусусан, ишқий ғазаллардаги тематик торликни, анъанавий тасвир аломатларининг устунлигини аввало шу йўл билангина изоҳлаш, яъни «бир қолип»да иш тутиш оқибати деб қараш мумкин. Шунинг учун ҳам ғазал кўпроқ шаҳарлардаги адабий доираларда кенг ўрин тутди. Ойбекнинг «Навой» романида саҳройи Тўғонбекнинг истеҳзо билан: «Ажаб Ҳирот экан!.. Ҳолвафуруши ҳам шоир, қабобпази ҳам шоир», дейиши бежиз эмас, албатта. Шунинг учун, қадимги тазкиралар гувоҳлик беришича, ғазалгўйларнинг кўпи шаҳарлик косиб ва ҳунармандлардан эди. Табиийки, ғазалда ҳам

шу ижтимоий табақаларнинг кайфияти ўзининг чуқуроқ аксини топди. Лекин ғазал халқчиллик даражасига форс-тожик адабиётида Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий каби, ўзбек адабиётида Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Мунис, Огаҳий, Нодира, Машраб, Муқимий, Аваз каби буюк истеъдод эгалари туфайлигина кўтарила олди. Ғазал бу шоирларга қанчалик қўл келган ва уларни буюклик даражасига кўтарган бўлса, ғазалнинг ўзи ҳам шу шоирлар ижоди орқали катта обрў топди. Шеър ёзиш кўчасига кирган ёшларда ғазал ёзиш иштиёқини кучайтирди. Шоҳ ҳам, гадо ҳам шоир деганда, биринчи навбатда, ғазал ёзадиган одамни тушунадиган, шеърый девонларда ҳам биринчи ўринга қўйиладиган бўлди.

Мақсуд Шайхзода ҳам Навоийни шоир сифатида баҳолаганда «Ғазал мулкининг султони» деб таърифлаши шундан эди.

Агар ғазал анъанавий ишқий мавзу доирасида қолиб кетганда, бу жанрда Ҳофизнинг эрксеварлик ғазаллари, Хусрав Деҳлавийнинг ошиқона, Навоийнинг ҳам ошиқона, ҳам файласуфона ғазаллари, Лутфий, Бобур, Машраб, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат кабиларнинг тематик ва поэтик жиҳатдан ранг-баранг ғазаллари яратилмаганда, ғазал бу қадар севилмас, куйларга солиб куйланмас, шеърый девонлар ошиқу маъшуқларнинг энг сеvimли китобига айланмас эди. Навоийнинг «Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил», «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади», Муҳаммад Фузулийнинг «Ғамзасин севдинг, кўнгул, жонинг керакмасму санга», «Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр» мисралари билан бошланган ғазалларини ўқир эканмиз, инсон боласида шунча ғам-андух, ўй ва фикр, орзу-умид бўлганига, қалби дарё, нафаси ўт-олов эканига, буларнинг ҳаммаси бир шеърда қатрада қуёш акс этганидек акс этганига ҳайратланмай иложимиз йўқ.

Навоий, Махмур, Муқимий каби шоирларимизнинг сатирик ғазалларини, Турди, Махмур, Аваз кабиларнинг сиёсий-публицистик руҳдаги ғазалларини ҳам шу жанрнинг ёрқин ютуқлари деб ҳисоблаш мумкин. Ғазал ҳар даврдаги ижодкорлар ва ғазалхонларнинг маънавий талабларига жавоб берганки, адабий ҳаётда шунча вақт яшади ва яшаб келмоқда. Ғазал бизнинг давримизда ҳам Уйғун, Ҳабибий, Чархий, Собир

Абдулла, Эркин Воҳидов, Саида Зуннупова каби шоирларимизга шараф келтирмадимиз? Унинг бундан кейинги тараққиёти ҳам истеъдодларнинг қўлида.

Шеър турлари, жумладан, ғазал шакл нуқтан назаридан доим ўсиш, ўзгаришда бўлди. Масалан, ғазалнинг ҳар мисрасига ярим мисра қўшилса, мустазод, ҳар байт олдидан уч байт орттирилса, мухаммас, тўрт байт орттирилса, мусамман деб атала бошланди. Классик шеърятимизни Навоий, Машраб мустазодларисиз, Турди, Огаҳий мухаммасларисиз, Фурқат мусаддасларисиз тасаввур этиш қийин. Хоразмда кейинги асрларда айниқса мухаммас ёзиш авжигача чиқди. Аваз, Табибий каби шоирларимиз юзлаб мухаммаслар битдилар.

Шу билан бирга, ғазал ҳеч қачон бошқа шеър турларининг йўлини тўсиб қўйган эмас. Бобур, масалан, моҳир ғазалнавис бўлиши билан бирга улуг рубоинавис ҳам эди. Навоий 500 дан ортиқ рубоий ёзган ва ушбу шеър равнақини ўзбек адабиётида биринчи бўлиб бошлаб берган. Рубоий адабиётимизнинг ҳамма вақт ёш ва навқирон жаирларидан дейиш мумкин. Рубоий шаклининг ихчамлиги, соддалиги, анъаналарининг бойлиги уни ҳамма даврларда ҳам янгидан кашф этиш имконини беради. Кейинги даврда бу шеър турининг шакли бирмунча ўзгарган бўлса ҳам, моҳиятан ўзига хос хусусиятларини, яъни ҳаётнинг маъноси, инсон, унинг меҳри, муҳаббати, ғзаби, нафрати ҳақида ихчам ва лўнда, образли ва ёқимли фикр айта билиш фазилатларини сақламоқда. Бўни Мақсуд Шайхзода, Абдулла Орипов каби шоирларимизнинг рубоий ва тўртликларида кўриш мумкин.

Лирикада тўртлик йўли туюқ, мураббаъ каби шеър турларида ҳам айрим шоирларимизга гўзал, ноёб шеърлар ёзиш имконини берган. Бунга Лутфий, Навоий, Юсуф Амирий туюқлари, Муқимий, Аваз Утар мураббаларини эслаш kifоя. XX асрда ўзбек шеърлятида байт системасига нисбатан тўртлик усули кенгроқ ўрин тута бошлади. Бу билан бизнинг лирикамиз Европа адабиётларидаги лирикага ҳам яқинлашди. Айни вақтда шеърлятимиздаги қадимги туркий шеърлятга хос тўртлик усули қайта жонлана бошлади.

Шарқ шеърлятининг қитъа ва чистон каби турларида Навоий, Увайсий, Аваз Утар маҳорат билан қалам тебратганлари маълум. Хусусан, қитъа шоирлари-

мизга ҳаёт воқеаларини, кишилар характерни бевосита, реалистик услубда ҳаққоний тасвирлаш имконини берди. Чунки қитъа бадиҳа характеридаги шеър тури бўлиб, кўп вақт шоирнинг биринчи таассуроти асосида ёзилган. Матласиз ва мақтаъсиз, байтларнинг миқдори беқарор бўлган, ғазални эслатувчи бу шеърини шакл ўзбек адабиётида Навоий ва Аваз ижоди туфайли юксак даражага кўтарилди. Форс-тожик адабиётида энг кўп қитъа ёзган Ибн Ямин Фарюмадий бўлса (унинг қитъаларидан ташкил топган девони ҳам бор!), ўзбек адабиётида энг кўп қитъа ёзган киши Навоийдир. Афсуски, бу шеър тури ўзбек адабиётида сўнги вақтларда ривожлантирилмаётир.

Мумтоз шеърятимизда таржеъбанд, таркиббанд, мусаббаъ, мусамман каби шеър турларининг айрим яхши намуналари бўлса-да, аммо бу шеър шакллари ҳеч қачон, ҳеч бир шоир ижодида катта ўрни тутмади.

Муаммо эса XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий ҳаётда кенг оммавийлашиб, унга Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийдек буюк санъаткорлар эътибор берганлар, аммо кейинги даврларда бу жанр тараққиётига ҳам катта эҳтиёж сезилмади.

Ва ниҳоят, Шарқ адабиётидаги жиддий шеър турларидан яна бири қасидадир. Феодал шароитда қасида кўп вақт ҳукмрон ижтимоий-сиёсий тузумни, унинг йирик намояндаларини мадҳ этишга, уларнинг мавқеини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Шунинг учун ҳам адабиётимизнинг баъзи вакилларида бу шеър турига нисбатан салбий муносабат шакллангани маълум. Бироқ шеърнинг қасида шаклидан Алишер Навоий, Сақкокий, Комил каби ижодкорлар яхши мақсадларда фойдаланганлар: Бунга Навоийнинг «Тухфатул афкор» қасидасини эслаш kifоя. Бу асаридан Навоий адолатни, маърифатни улуғлаган, зулм ва жаҳолатни аёвсиз foш этган эди.

Бинобарин, қасидачиликда ижобий тенденциялар борлигини унутмаслик керак. Ўзбек адабиётида Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» асари қасиданинг тамомила янги намунасидир. Демак, бирон шеърини шаклдан яхши истифода этиш асосан шоир foявий ниятига, маҳоратига боғлиқ адабий ҳодисадир.

Хулоса қилиб айтганда, рубобий шеърят соҳасидаги бизнинг бой меросимиз ҳозирги қалам аҳлларига муҳим бир мактаб. Унда кўп асрлик бой тажриба тўпланган. Мумтоз шоирларимиз ижоди, шеърятимиз-

нинг гўзал ва нафис намуналари шуни кўрсатадики, шеърий шакллар шоир маҳорати туфайли ҳаракатга келади, ҳаётийлик касб этади ва ҳақиқий мустақил жанр даражасига кўтарилади. Ҳаётий заминда яратилган, жонли ҳаёт нафаси билан сугорилган ва чин истейдод орқали ўз шаклини, ўз оҳангини, ўз қиёфасини топган лирик асарларгина боқий умр касб этиши, китобхонларнинг оғзига тушиши, шон-шуҳрат чашмасидан тўйиб сув ичиши мумкин. Адабиётнинг келажаги ёшлар. Бинобарин, ёш ижодкорлар шеърий меросимизга, хусусан темурийлар даври адабиётига муносабатларини янада юксак даражага кўтаришлари керак.

ГУЛШАНДАН ҚАТРАЛАР

«ТУҚСОН МИНГ КАЛОМ»

«Лисонут-тайр» дostonининг кириш қисмидаги пайғамбаримизнинг таъриф-тавсифларида «Айлабон идрок тўқсон минг калом...» деган мисра бор. Бунинг маъноси нима? Бундан шу нарса англашиладики, Муҳаммад с а. Алишер Навоий таърифича, тилдаги ҳамма сўзни билар ва тушунар, тилда эса ҳаммаси бўлиб 90 минг сўз бор экан. Бу ўринда биз яқингинада нашр этилган икки томлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га (1981 йил) 60 минг, икки томлик «Русча-ўзбекча луғат»га (1983—1984 йиллар) ҳам шунга яқин миқдорда сўз танлаб олинганини назарда тутсак, Навоийнинг гапида жон бордек кўринади. Хусусан, улуғ шоиримиз ёзишларича, пайғамбаримиз даврида араб тилида тахминан 90 минг сўз бўлган бўлиши табиий. Демак, Навоий тилининг сўз бойлиги бўйича теран тасаввурга эга бўлган.

«ҚАДАМСИЗ ЮРУБ...»

Одам қандай қилиб қадамсиз, яъни қадам босмай юриши мумкин? Лекин Навоий дostonларининг кириш қисмларида шунга ўхшаш гаплар бор. Шоир пайғамбаримизнинг меърожга чиққандаги ҳолатини тасвирлар экан, «Садди Искандарий»да шундай сатрларни битади:

... Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб.:
Не тўрт асдин кўнглида ёрлик,
Не олти тарафдин хабардорлик.

Навойча, бу ҳолатдаги одам қадам қўймайдю, юраверади; тўрт унсур — ер, олов, сув, ҳаво билан алоқаси, муносабати узилади, яъни оғирлигини йўқотади; унда тараф (қуйи, юқори, шарқ, ғарб, жануб, шимол) тушунчалари ҳам йўқолади. Шундай космик ҳолатни Низомий Ганжавий «Лайли ва Мажнун» достонида тасвирлар экан, у ҳам инсоннинг ўз оғирлигини йўқотганини... (Танҳо шуди аз гаронийи руҳ...), унда тараф («жиҳат») тушунчаси ҳам йўқолганини («Бозори жият баҳам шикастии») айтади. Демак, Шарқда Низомий Ганжавий, Навоий каби донолар космосда инсон вазнсизлик ҳолатига дуч келишни тасаввур қила олганлар. Буни улар қандай билганлар? Бу бошқа масала.

УМАР ХАЙЁМ ВА НАВОИЙ

Машҳур файласуф шоир Умар Хайём рубоийларига хос муҳим хусусиятлардан бири материяни тан олиш, унинг бордан йўқ, йўқдан бор бўлмаслигини тушуниш, шу фикрни турли шаклларда, ранг-баранг образлар орқали бадиий ифодалаш эди. Хайём фикрича, материя — модда шаклини ўзгартирган ҳолда такрорланишда, доимий айланишда. Унинг ранг-баранг кўринишларда қайта-қайта намоён бўлиши гоҳ мен, гоҳ сен бўлиб, гоҳ жононнинг қўли, гоҳ кўзанинг дастаси бўлиб тажассум топишида:

Бу кўза мен каби ошиқ, зор эди,
Севгани қора соч бир нигор эди.
Кўза бўйнидаги даста бир маҳал —
Қўл эди, ёр қучиб бахтиёр эди.

Хайём ариқлар бўйида кўкариб турган гиёҳларда ҳам ўтмиш ҳаётнинг изини, моҳиятини кўради ва у билан эҳтиёт бўлиб муомалада бўлишни, уни оёқ ости қилмасликни маслаҳат беради:

Ариқ лабидаги ҳар гиёҳ кўкат,
Малакдай гўзалнинг юзидаги хат.
Бу сабза — лоладек юзлар тупроғи.
Сабзага авайлаб оёқ қўй гоят

Ш. Шомуҳамедов таржималари.

Бу — табнатга, ҳаётга реалистик қарашнинг аломати эди. Алишер Навоий ўзидан олдин ўтган барча тараққийпарвар ижодкорларга издошлик қилди,

уларнинг ижодидаги, дунёқарашидаги илғор анъаналарни янада ривожлантиришга интилди. Шу маънода улуғ шоирнинг «Хазойин ул-маоний», «Девони Фоний»даги қатор байтлари Хайём шеърларига жуда ҳамоҳанг кўринади. Жумладан, «Ғаройиб ус-сиғар»да шоир боғда гулларга қараётган боғбонга хитоб қилиб дейди:

Воқиф ўл, эй боғбонким, ҳар тараф гул

Сендек элнинг қабридурким, зоҳир этмиш бу чаман. шаклидич —

Навойининг кўкатларни беҳудага топтамаслик ҳақидаги ёзганларидан табиатни ардоқлаш бўйича ҳам хулоса чиқариш мумкин.

ҲАЁТ ВА БАДИИЯТ

Биз классик шеърятимиздаги кўпгина ташбеҳ ва бошқа тасвирий воситаларни шартли равишда қабул қиламиз ва бу тўғри. Чунки ундаги аксарият тасвирилар гул, булбул, сарв, наргис, шамшод, ой, қуёш, ҳиллол, чуғз (ва ҳоказо) анъанавий характерга эга бўлиб, шеърдан шеърга, шонрдан шоирга кўчиб юради. Лекин шуни ҳам кўзда тутиш керакки, ҳамма ўринда шундай эмас экан. Масалан, мен Юсуф Амирий таржеъбандидаги:

Доғи фурқат ичра Мажнуни намадпўш ўлмишам;
Ишқ аро оворалиқға хона бардўш ўтмишам,—

деган байтни ўқиб, «намадпўш» сўзини одатдаги анъанавий бир муболаға деб юрар эдим. «Намадпўш» — яхши кийими йўқлигидан, хоксорлигидан, камбағаллигидан наमतга ўралиб ёки наमतдан ўзига кийим тикиб олган одам дегани. Мен 1972 йили Ҳиротда бўлганимда оқ наमतдан ўзига камзул, енгил пальтога ўхшатиб кийим тикиб олган ва кийиб юрган бир қанча одамларни кўрдим. Демак, Амирийдаги «намадпўш ўлмишам» ибораси бевосита реал ҳаётдан олинган.

Худди шунингдек, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг машҳур ариқни қазиб бўлганидан кейин Ширин учун тоғда, сув бўйида яхлит «бир пора» қояни йўниб, ажойиб қаср ясагани, бу қасрнинг айвон ва даҳлизи ҳам бўлгани ҳақида қуйидаги сатрлар бор:

Чу оз фурсат ул ишга бўлди машғул,
 Қаёдин йўнди қасри ўйла мақбул,—
 Сув сори токи олий шони онинг,
 Етиб кўк тоқиға айвони онинг,
 Ичннда гумбази айвонга лойиқ,
 Яна даҳлези гунбазға мувофиқ.
 Яна уч сори ҳам уч тоқу айвон,
 Уёлиб ҳар биридан тоқи кайвон.
 Ҳар уй лутфу сафодин оят анда;
 Равоқу раҳбалар бегоят анда.
 Бу янглиғ йўнди қасри оламоро,
 Борн ажзо анга бир пора хоро.

Мен дostonдаги бу гапларни ҳам улуғ шоирнинг ижодий фантазияси муболағаси деб ҳисоблар эдим. Бироқ 1969 йили бир гуруҳ ёзувчилар билан Арманистонга — Ованес Туманян юбилейига борганимда бизни Еревандан сал наридаги Гегард деган жойга олиб бордилар. Тоғ ичидаги бу сўлим жойда биз чиндан ҳам яхлит қояни ўйиб ишланган икки хонали ибодатхонани ўз кўзимиз билан кўрдик. У IV аср тарихий ёдгорлиги экан. Демак, классиклар шунинг учун классикки, улар ҳеч вақт ҳаёт ҳақиқатидан узоқлашиб кетмаганлар.

«ТАВОРУД САНЪАТИ»

«Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий ўз даври адабий ҳаётига доир жуда кўп қизиқ маълумотларни келтиради. Мавлоно Аёзий деган шоир ҳақида гапирганда Навоий унинг кўзи яхши кўрмаслигини, у билан Пулимолон ва Боғи сафедда икки марта кўришганини, у шеър ўқиганда ҳазиллашиб ҳар сафар олдиндан у ўқиётган шеърнинг қофиясини айтиб турганини, шундай қилиб, уни таажжубга солганини, йиғилганларни эса кулдирганини ҳикоя қилади. Бу эпизодни ёзувчимиз Ойбек «Навоий» романига шоир мавлоно Хусравий номи билан киритган.

Шунга яқин бир воқеани Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да ҳикоя қилади. Навоийнинг яқин дўсти Шайхим Суҳайлий бир қасида ёзиб, у ёқ-бу ёғини кўриб берсин учун уни Навоий ҳузурига олиб келади. Навоий қасида билан танишиб, унинг бир ерида ўзаро боғланиш йўқлигини айтади. Шайхим Суҳайлий Навоий фикрига қўшилади. Демак, шу ўринга бир байт қўшиш керак. Навоий «Келинг, шу байтни иккаламиз ҳам ўйлаб кўрайлик! Қимники яхши чиқса, шуни қўямиз», дейди. Икковлари ҳам «Довот, қалам ва бир

парчадан қоғозни олдиларига қўйиб, тафаккур денгизига чўмдилар. Бирданига бош кўтариб, ҳар қайси си бир байтдан ёзишди ва бир-бирининг қўлига беришди. Иттифоқо, таворуд¹ воқеъ бўлиб, ҳар икковлари ҳам бир хилда байт айтишган, бир ҳарфида ҳам фарқ қилмас эди», — деб ёзади Хондамир. У қуйидаги форсий байт эди:

Баҳори боғи жавоний ниҳоли гулшани адл;
Гули риёзи карам сарви жўйбори виқор.

Мазмуни:

Пигитлик боғининг баҳори — адолат
чаманнинг ниҳолидур;
Сахийлик боғининг гули — улуғворлик
анҳорининг сарвидир.

Шарқ поэтикасида икки шоир шеърининг бир-бирига ўхшаб қолишини ифодалайдиган «таворуд» деган терминнинг мавжудлиги шеърятнинг юксак тараққий этганлигини ҳам кўрсатади.

ҲАЗАЛ МУЛКИГА САЁҲАТ

Яхши ҳазал, яхши қўшиқ жон озиғи, — деганларидек, теурийлар давридаги адабий ҳаётда ҳазал ёзишга, уни изоҳлашга катта аҳамият берар эдилар. Ҳазалларга битилган шарҳ ва изоҳларда ҳазалнинг қайси вазнда ёзилгани, қофия ва радифи қанчалик янгилиги ёки назира тарзида ижод қилинганига алоҳида эътибор берилар эди. Масалан, ҳазалнинг қайси вазнда яратилганини аниқламасдан туриб, уни тўғри ўқиш, ундан завқланиш мумкин эмас-ку!

Бу анъана Алишер Навоий ижодида ҳам, унинг илмий фаолиятида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топти, дейиш мумкин. Масалан, у «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг саккизинчи мажлисида Ҳусайн Бойқаро девонидаги ҳазалларни таҳлил қилар экан, ундаги ҳазал мавзунинг кенгайтирилгани, чуқурлаштирилгани ва адабий маҳорат масалаларига алоҳида аҳамият бергани кўзга ташланади.

XV аср ўзбек адабиётининг энг катта ҳазалнависи Навоийнинг ўзи бўлиб, бизнинг давримизда унинг ға-

¹ *Таворуд* — икки шоир шеърининг тасодифий равишда бир-бирига ўхшаб қолиши.

залларини ҳам алоҳида-алоҳида ўрганиш, тадқиқ этишга киришилди. Чунки ҳар бир ғазал — тугал шеърӣ асар. Унинг қачон, қандай шароитда, қайси услуб ва шеърӣ маҳорат усуллари асосида, қандай мақсад билан яратилганини аниқлаб бериш замондошларимиз томонидан улуғ шоир шеърятини тушунишни енгиллаштиради ва унинг бадийлик сирларини очиб беради.

Навоийшуносликда «Навоий қомуси»ни яратиш гоёси ўртага қўйилгандан кейин, бу соҳада бир қанча ишлар амалга оширилди. Шоирнинг қатор ғазаллари ва рубойларининг анчагина яхши шарҳ ва изоҳлари юзага келди. Шу жараёнда ушбу сатрлар муаллифи ҳам Навоий ғазалларини илмӣ изоҳлаш ва шарҳлашда қатнашди ва бу ўринда ўша кичик тадқиқотларининг бир қисмини ҳурматли китобхонлар эътиборига тақдим этишни лозим кўрди.

Бу соҳадаги биринчи кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки. Навоий ғазалларининг ҳар бирини махсус ўрганмай туриб, унинг бу соҳадаги меросига тўғри ва тўла баҳо бериш мумкин эмас. Чунки шоир ижодида унинг ҳар бир ғазалининг ўз ўрни бор.

Шу билан бирга, буюк шоир шеърларининг таҳлили яна шундан гувоҳлик берадики, у ўз даврининг кўзи ва қулоғи бўлиб қалам тебратган. Унинг шеърларида, шеърларининг ҳар бир сатрида шоирнинг ўз даврига, ўз замондошларига, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий, фалсафӣ-ахлоқӣ масалаларга фаол муносабати, фикр-мулоҳазалари ўрин олган.

Яна бир муҳим томони, — шоирнинг деярли ҳар бир ғазалида унинг улуғвор ва бой шахсияти, ҳаётининг маълум бир дақиқалари, шу даврдаги ички кечинмалари, хафачиликлари ва хурсандчиликлари ранг-баранг шеърӣ-бадий тасвирлар орқали ўз аксини топган. Бизнинг бу жажжи тадқиқотларимиз ҳурматли китобхонларга Навоий ғазалларини тўғри тушуниб олишда озгина ёрдам берса ҳам биз ўзимизни бахтли деб ҳисоблаймиз. — А. Ҳ.

* * *

«Кўнглум ичра дарду ғам аввалғиларга ўхшамас»,
Ким ул ойнинг ҳажри ҳам аввалғиларга ўхшамас».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазали мат-

лаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзүф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Навоийга қадар бу радиф («аввалғиларга ўхшамас») бирор ғазалда учрамайди. Ғазалда шоир биографиясининг айрим қирралари ўз ифодасини топган.

Ғазал ишқий-фалсафий характерда. Унинг яратилишида шоир шахсий туйғулари билан бир қаторда устози Саййид Ҳасан Ардашер фалсафий мушоҳадаларнинг роли ҳам сезиларли. Навоий ўзининг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласида устозини ўз замонасининг катта шоири ва олими, мутаассавиф ва давлат арбоби, йирик файласуф ва мутафаккири сифатида таърифлайди. Навоий ҳикоя қилишича, Ардашер ашёларни, табиат ҳодисалари, инсон ҳаёти билан боғлиқ ҳодисаларни бир-бирига таққослаб, ҳатто бир хил нарсаларнинг ўзи ҳам бир-бирига ўхшамаслигини, улар айниқса маълум вақт ўтгандан кейин бир-биридан тафовут қилишни қайта-қайта такрорларди. Унинг фикрича, лаъл ҳам тош, қозон (тош—қозон кўзда тутилади! — А. Ҳ.) ҳам тош. Лекин биридан одамларнинг қорни тўяди, роҳат топади, иккинчиси эса одамларда, айниқса ҳукмдорларда ҳасад туғдиради, бу ҳасад лаъл эгасини ўлимгача олиб бориши мумкин. Шунингдек, маълум бир нарсадан инсон ёшликда ҳам, қариликда ҳам завқланади, лекин бу завқланиш хусусияти бир хил эмас. «Қариликда ҳеч ниманинг завқи йигитликдагича эрмас: физодин ва шарбатдин, ҳатто сувға дегунча», — дер экан у киши.

Бизнингча, Навоий ғазалида ана шу фалсафий мулоҳазаларни ишқий кечинмалар доирасига кўчирган ва ўз устозининг ўсиш, ўзгариш, ривожланиш ҳақидаги диалектикага доир фалсафий фикрларини давом эттиради, янада чуқурлаштиради. Бунда ошиқ—Навоий кўнглида юз берган дарду ғамларнинг, севгилиси билан унинг ўртасида юз берган айрилиқнинг кечагиси бугунгисига ўхшамаслигини, яъни бугунгиси кечагисидан кучлироқ эканини кузатади. Унинг аввалги ситамлари остида ошиққа киши билмас қандайдир раҳмшафқат ҳам бўлган. Эндиликда унинг ситами бошқача:

Не ситамким қилса раҳме махфий эрди зимнида.
Эмди қилса ҳар ситам аввалғиларга ўхшамас.

Ҳуснда Навоий тасвирлаган маъшуқа аввал ўтган Ширин ва Лайлиларга ўхшамагани, улардан ортиқ

Бўлгани каби ошиқ ҳам аввал ўтган халқнинг оғзи-га тушган Фарҳод ва Мажнунларга қараганда кўпроқ эзилган ва хўрланган. Талмеҳ санъатини қўллаб Навоий ёзади:

Ишқ аро Фарҳод ила Мажнунга ўхшатманг мени,
Ким бу расвоий дижам аввалғиларга ўхшамас.

Бу — табиий, албатта. На табиат, на жамиятда бирон ҳодиса ёки предмет иккинчисига мутлақо ўхшамайди. Лекин ошиқ — Навоий чеккан аламларнинг қаҳри ўзгача. Унинг севгани эндиликда ўзгани дейди. Бу эса Навоий учун олдинги чеккан аламларидан ҳам аламлироқдир:

Жавридин эрди аламлар. Энди тутмиш ўзга ёр.
Ўлмишамким, бу алам аввалғиларга ўхшамас.

Бу байт маълум даражада Навоий биографиясини тўлдирётгандай, шоир севгиси билан боғлиқ драманинг сўнгги эпизодларидан бирини бизга гавдалантириб бераётгандай. Ҳазал охирида Шоҳ Ғозий Хусайн Бойқаро мадҳ этилиши шоир ўзини давлат ишлари билан овутганига ишорадир:

Эй, Навоий, қилма Жамшиду Фаридун васфиким,
Шоҳ Ғозийга қарам аввалғиларга ўхшамас.

Ўзбек адабиёти тарихида Навоийнинг бу ғазалига бир қанча татаббулар боғланган.

* * *

«Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, оромижоне топмадим».

Навоийнинг йигитлик йилларида эзилган ва илк бор «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 8 байт.

Ҳазалда Навоийнинг 1464 йили Машҳаддан Ҳиротга қайтган чоғдаги кайфияти чуқур ва ёрқин акс этган. Бир неча йил ўз юртидан узоқда, Машҳад мадрасаларида ўқиб, мусофирлик азоб-уқубатларини чеккан Навоий она шаҳри Ҳиротга қайтар экан, ўз ҳаётини изга солишни ўйлайди, оила қурмоқчи, бирор давлат идорасида хизмат қилиб, ижодий ишини давом эттирмоқчи бўлади. Ҳиротда шеърятдан ва, умуман, ада-

биётдан узоқда бўлган Абу Саид ҳукмронлик қилар эди. Абу Саид халқ орасида шоир сифатида анча танилган Навоийга ҳеч қандай илтифот кўрсатмайди. Ўз саройидан бирор вазифа ҳам тайин этмайди. Шунингдек, тахмин қилиш мумкинки, Навоий жуфти ҳалолликка мўлжаллаган қиз ўз ваъдасидан қайтган, ҳали ўз моддий турмушини йўлга қўймаган муллаваччани ўзига лойиқ кўрмаган.

Бу муаммолар Навоий учун қутилмаган мураккаб вазиятни юзага келтиради. Навоий юз берган вазиятдан кескин норозилигини, ишқий кечинмалари, бевафо севгилисига муносабатини «топмадим» радифи орқали ифодалаган. Ҳазалнинг бошидан охиригача қўлланилган тазод санъати (образ, тушунча ва фикрларни ўзаро бир-бирига қарши қўйиш) шоирдаги зиддиятли кайфиятни ёрқин ва таъсирли очиб беришга хизмат қилган.

Навоий йиллар давомида бизга исми номаълум қиз ҳақида ўйлаган, унга мактублар ёзган бўлиши мумкин; меҳрибончиликлар кўрсатган, аммо меҳрига лойиқ меҳрибонни топа олмаган; бу йўлда жонини фидо қилган, лекин ороми жон топа олмаган; ғамхўрлик қилган, ғамгусор кўрмаган; «ҳажр аро дилхаста» бўлган, дилситон топа олмаган; одамларнинг юз минг маломат ўқиға нишона бўлган, аммо тўғри қошларнинг эътиборини қозона олмаган («Бир камон абруда тузлукдин нишоне топмадим»); у севган гўзал золимлар шоҳи, ўзи эса ишқ кўйидаги нотавонлар сардори бўлиб чиққан:

Ҳусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ кўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

Ошиқ ишқий асарларни ўқиган, бу ошиқларни энг етук, идеал ошиқлар деб ўйлаган. Энди билса у янглишган экан. Энг олий жафокаш ошиқ ўзи, ишқ ҳақидаги энг узун, таъсирли дoston ҳам ўзининг достони экан:

Кўп ўқудум Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин;
Ўз ишимдин булажаброқ достоне топмадим.

Шу билан бирга Навоий ўзининг қандай мушкул аҳволга тушганига қарамай, ёрини бевафолиги ва адолатсизлиги учун қарғамайди, балки унинг ҳамма вақт тинч («амон») бўлишини истайди:

Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий гарчи мен —
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

Бу байтда ҳам бир дақиқа азоб-уқубатдан «амон»-лиқ кўрмаган шоир образи «амон»лиқда яшаётган ёр образига зид ҳолда тасвирланмоқда.

Ғазал мақтаида Навоий тазод санъатини давом эттиради: бутун маҳоратини ишга солиб («табъ ганжидин») йиллар давомида қанчадан-қанча яхши асарлар яратганини айтади, лекин бу асарларни тортиқ қилиш, нисор этишга муносиб маърифатли подшоҳ («шоҳи хўрдадоне») тополмаганидан чуқур таассуфланади. Чунки феодал шаронгда истеъдодли олимлар ва шоирларнинг тақдирини кўп вақт уларга подшоҳларнинг ҳомийлик қилиши, тўғри муносабатда бўлишига ҳам боғлиқ эди.

Таъб ганжидин маони хурдасин, юз қатла ҳайф,—
Ким нисор этмакка шоҳи хўрдадоне топмадим.

Ушбу байтда темурий шоҳ Абу Саид Мирзо ҳақида сўз бораётганини назарда тутсак, шоир ўзининг тараққийпарвар ижодкорлик қиёфасини жоҳил ҳукмдор қиёфасига қарама-қарши қўйиш билан ўз норозилигини анча дадил ва очиқ баён этган.

«Топмадим» радифли бу ғазал улуғ шоирнинг бизнинг давримиздаги энг машҳур ғазалларидан бири бўлиб, Навоийнинг шеърий тўпламларидан бири (1987)-га «Топмадим» деб ном қўйилгани бежиз эмас.

* * *

«Ер юзини тутти ашким, кўкка етти нолишим,
Юқори тенгрию қуйи сендин ўзга йўқ кишим».

Навоийнинг йигитлик йилларида ёзилган ва илк марта «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Ғазал кейинчалик «Хазойинул-маоний»дан жой олганида тўртинчи байти қайта ишланган.

Ғазал анъанавий ишқ мавзуда, изҳор руҳида, чуқур ҳис туйғулар асосида яратилган. Шоир ошиқнинг ишқий кечинмаларини, шу билан боғлиқ ўй-фикрларини кўтаринки оҳангда баён этишга киришар экан, муболағадан унумли фойдаланади. Шоир ёр фироқида: «Ер юзини тутти ашким, кўкка етти нолишим», дейиш билан ўз ғам-андуҳларининг миқёси нақадар кенг эканига ишора қилади. Яъни унинг айрилиқда тўккан кўз ёшларининг, чеккан нолаларининг чегараси йўқ. Ошиқ шоирнинг севгилисига чексиз муҳаббати, бе-

ҳад меҳри, фақат унинг тўғрисидагина ўйлаб, ўз тақдирини фақат у билангина боғлаганлиги, ўзгача бўлишини тасаввур ҳам эта олмаслиги уни чуқур руҳий кечинмаларга олиб келади. Шундан келиб чиқиб у севгилисига «Юқори тенгрию қуйи сендин ўзга йўқ кишим!» дейди.

Ҳазалнинг бош ғояси ошиқнинг севгилиси олдида ўз садоқатини исботлаши. Лирик қаҳрамон ўз муҳаббатни йўлида девоналикка ҳам, «расвойи олам» бўлишга ҳам тайёр. Унингча, ишқ йўлида девоналик ва расвойи олам бўлишлик виждонлилик ва инсофлиликнинг энг олий кўрсаткичи:

Ложарам девонау расвойи олам бўлғамен,—
Чун тушубтур, эй пари пайкар, сенинг бирла ишим.

Навойи бу ўринда тасвирлаётган, куйлаётган муҳаббат мавҳум, ердан узилган муҳаббат бўлмай, реал инсон, унинг реал гўзаллиги, реал туйғулари билан боғланган. Ошиқ ўз ёрининг лаъли лабларига шундай эҳтирос билан берилган ва хаёлан унга ўз тишларини шундай қаттиқ қадаганки, уни бундан ҳеч қандай «ҳижрон анбури» суғуриб, ажратиб олиши мумкин эмас:

Тиш қадабмен лаълинга, узмасмен ондин бу тамаъ,—
Анбури ҳижрон билан бир-бир суғурсалар тишим.

Навойигача ёрнинг лаби, ошиқнинг унга беқиёс берилиши билан боғлиқ «тиш қадаш», «анбури ҳижрон» каби образ ва истиораларни ҳеч бир шоир қўлламаган эди.

Навойи маъшуқасининг юзи ва зулфини эслаб ошиқнинг кўзидан қайноқ кўз ёшлари тўкилишини, ичидан совуқ нафас чиқарилишини тасвирлар экан, муболағанинг табиғ турини, яъни кишини муайян даражада ишонтирадиган вариантини қўллаган:

Ҳар дам иссиғ ашку совуғ оҳдин дармондаман;
Юзу зулфунг даврида мундоқ кечар ёзу қишим.

Лекин ошиқнинг баъзан ўз забун аҳволидан жунбушга келиб, тақдирини, фалакни бутун вужуди билан қарғашини тасвирлаганида эса шоир муболағанинг энг юқори кўриниши—иғроқ ҳамда ғулув турларидан фойдаланган:

Тийралик дуду шафақдур, шуълау аяжум-шарор,
Гўйинёким солди ўт ҳижрон тунига қарғишим.

Тасвирланишича, ҳижрон тунида ошиқ қарғишидан юзага келган ёнгин натижасида бунинг тулунидан тун янада қоронғилашиб, ўт ёруғидан шуълалар пайдо бўлиб, учқунлардан юлдузлар ҳосил бўлган.

Лекин қандай оғир бўлмасин, ошиқ ўз севгилисидан умидини узмайди, булбул-андалиб каби йиғлаб, кунларни кунларга, тунларни тунларга улаб, гўзал маҳбубасидан мурувват кутиб яшашда давом этади. Шоир ғазал мақтаида дейди:

Эй Навоий гар сенинг ноланга йиғлар андалиб,
Бир кун ул гул кўнглига ҳам кор қилғай нолишим.

Ғазал мақтан шеърининг кучли аккорди сингарин жарангдор. Бунда шоир матладаги биринчи қофия — «нолишим» сўзини такрорлаш билан раддул-қофия санъатининг ито хилига мурожаат этган.

Маэкур ғазал Навоий йигитлик давридаёқ инсоннинг ички дунёсини, айниқса унинг юксак ҳаяжонларга, чуқур тафаккурга берилган ҳолатини бадий ёрқин ва таъсирли ифодалашда даҳо санъаткор даражасига кўтарилганини яна бир карра исботлайди. Навоийнинг бу каби ғазаллари айни вақтда Шарқ шеърятининг ҳам юксак намуналаридир.

* * *

«Эй кўнгул, айлама даҳр эски работин маскан,
Ким работ ўлмади ҳаргиз сафар аҳлига ватан».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳбуни мақтуъ (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 11 байт.

Навоий ғазалда ташхис бадий санъатидан фойдаланиб «кўнгул»га мурожаат қилади ва уни жонлантириб, инсонлаштирар экан, бу одам ким? деган савол туғилади. Бу одам эски масканини тарк этиб, рамзий бир сафарга чиқаётган киши. Унинг эски масканини Навоий «эски работ» деб, унинг ўзини «навсафар» деб атайди. Навоий бу одамнинг мақсадини тўла қувватлаган ҳолда унга бир неча ўгитлар беради, уни йўл азабларидан огоҳлантиради, бардам, бақувват, ирода-

ли, ҳушёр бўлишга, йўлда ўз ҳамроҳларидан ажралиб қолмасликка даъват этади:

Навсафарсен сени мақсад йироқу маркаб ланг;
Йўл махуф, айлама энҳор ора ерда маскан.
Йўл билур қофиладин тушмагил айруким, бор
Бу биёбон аро ҳам гул кўпу ҳам раҳзан.

Бу сафар қандай сафар? Сафарга чиқаётган одам ким? Дунёнинг «эски работи» қандай маънони англа-тади? Ғазалда шоир дунёвий орзу ҳаваслардан чеки-ниб, ўзи яшаб турган реал ижтимоий-сиёсий заминни «эски работ» деб атаб, ундан воз кечиб, хавфлар («махуф») бўлса ҳам, лекин асл мақсадга яқин маъри-фат, тариқат ва фақру фано йўлини танлаган, яъни мутасаввибликка қадам қўяётган одамни тасвирла-моқда. Бундаги тасвирлар, жумладан йўл тасвири ҳам, рамзий ва шартли бўлиб, сўфий адабиётга хос. Бу йўлни ўтган одам шу таълимот бўйича комил инсон даражасига кўтарилади. Бунинг учун бир қанча бос-қичларни босиб ўтиш даркор. Навоий «Лисонут-тайр» достонида бу босқичларни Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақру Фано номлари билан атайди.

Ғазалнинг еттинчи байтида ёзилишича, Ишқ водий-сига хое хусусият шундайки, бу ерда чумолилар («мўр») шерни, пашшалар эса филни овлашга қодир:

Ишқ водийси ажаб водий эрурким, ҳар мўр —
Анда шер афгану ҳар пашша эрур пил афган.

Инсон бу босқичларни мардонавор ва оқилона бо-сиб ўтиш билан буюклашадн, кучига куч, ақлига ақл қўшилади ва ҳақиқий инсон даражасига кўтарилади. Ҳақиқий инсонликда Навоий илоҳийликни кўради, чин инсонлар шу йўлни танлашлари ва «йўл билур қофи-ла» (йўлни биладиган карвон)га қўшилиб шу йўлдан боришлари лозим. Бу «қофила» кишилари севгили-васлига қандай эришишни аниқ биладилар:

Йўл билур қофила ул навъки, дилбар васлин —
Тилабон, қилди бори ўзига йўл қатъини фан.

Навоий «Хазойинул-маоний» девонига ёзган «Дебо-ча»сида ўзининг тасаввуф характеридаги ғазалларни ҳар қайси ҳарфга оид ғазалларининг бошига жойлаш-тирилганини таъкидлайди. Мазкур ғазал ҳам «Наво-дируш-шабоб» девонидаги «Нун» ҳарфига оид ғазал-

ларнинг бошланишида (№ 438) турганлиги бежиз эмас.

Навойнинг тасаввуфда Абдурахмон Жомий шоғирда ва мудирини бўлганлиги ҳам бундай ғазаллар ёзишини тақозо этган.

* * *

«Кимки ошиқ бўлса зору хаста ҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак».

Навойнинг кексалик даврларида ёзилган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонидан ўрин олган ғазалларидан бири. Арузнинг рамали мусамманн маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазида. 7 байт.

Ғазал сўфиёна ишқий мавзуда ёзилган бўлиб, унда шоир ошиқнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида муҳокама юритади. Ғазалда ошиқнинг кўпроқ анъанавий статистик ҳолат ва хусусиятларини таъкидлаб кўрсатишга эътибор берилган. Шоир талқинига кўра, ҳақиқий ошиқ ўз олижаноб ниятларига етишиш учун севгилиси олдида ғоят одоб сақлаши, муҳаббат туйғуларини маъшуқасига «зору хасталик» билан баён қилиб, унинг тўғрисида «кечаю кундуз» ўйлаши, унинг хаёли билан яшаши, шавқда қил («мўй»), ҳажрида «нол» (қамишнинг ичидаги томир, ип) ҳолига тушиб, шундай аҳволда ойу йиллар («моҳу сол») давомида бўлиши лозим. Бу, албатта, мушкул иш. Аммо чин ошиқ ўзини тарбиялаш, маънавий камолотга етиш, нафсини тийиш орқали бунинг уддасидан чиқа билиши зарур. Акс ҳолда, маъшуқанинг кўнгли озор топиб, ошиқни рад этиши ҳеч гап эмас.

Шоир уқтиришича, ошиқ бу ҳаракатлар билан ҳам севгилисига эриша олмаслиги мумкин. Шундай тақдирда ҳам у ўз маъшуқасига қаттиқ гапирмаслиги, бундай шароитда «дайр сарин толиби жомини зилол» ўлмоғи, илоҳий ниятлар билан яшамоғи зарур:

Ишқ кўйида зилолн васл ичмайдур киши,
Дайр сарин толиби жомини зилол ўлмоқ керак.

Байтдан кўринадики, Навоий ғазалда ошиқнинг норматив образини чизар экан, бунда унинг тасаввуфий қарашлари ифодасини топган. Шу билан бирга Навоийнинг ишқ соҳасидаги тасаввуфий концепцияси бу соҳадаги зўрлик концепциясига қарама-қаршидир.

Ғазал байтларидан бирида Навоий жамиятда ҳам-мавақт бўлгани каби, у яшаб турган даврда ҳам икки катта куч орасида кураш бораётгани, улар ўзаро бир-бирига қарши лашкар тортиб жанг қилаётгани, оқибатда эса бегуноҳ, чумоли тўдаларидек ожиз бандалар («мўрлар ҳайли») оёқ остида қолиб жабр чекаётгани, ҳалок бўлаётгани ҳақида мулоҳаза юритган:

Зулм, кўрким, чарх этиб икки силаҳни кинавар,
Мўрлар ҳайли арода поймол ўлмоқ керак.

Инсонпарварлик мазмунига кўра бу байтни мазкур ғазалнинг шоҳ байти деб баҳолаш мумкин. Навоий яхши ният билан ишқ йўлига кирган, лекин кўпчилиги ўз мақсадига ета олмаган, хор-зорлик билан умр кўрган ошиқларни ҳам шу «мўрлар ҳайли»га қўшиб тасвирламоқда ва уларга ўзининг хайрхоҳлигини билдирмоқда. Ўз севгилсига эриша олмаган, оила қуриш бахтига муяссар бўла олмаган, бутун умрини жамиятда адолатни тиклашга, бир-бирига зид ижтимоий табақаларни яраштиришга бағишлаган Навоийнинг ўзи ҳам шундай ошиқларнинг бири эди.

* * *

«Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим»,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазалнинг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳфуз (фонлотун фонлотун фонлотун фонлун) вазнида. 7 байт.

Ғазалда асосий фикр, гоё матладаёқ ёрқин ва чуқур ифодаланган бўлиб, кейинги байтлар матладаги фикрнинг давомидан иборат. Улуғ шоир ўзининг бутун умри давомида жаҳондаги одамлар орасида ҳақиқий бир ёр, дўст қидиргани, лекин бундай дўстлар жуда кам топилгани, уларнинг кўпроқ бўлишини орзу этгани ҳақида ёзмоқда. Бу фикр ўзининг гўзал поэтик ифодаси билан Навоийнинг умуминсонийлик концепцияси давомидир.

Ҳусни матлаъ шаклидаги иккинчи байтда Навоий излаган ёрининг қандай сифатга эга бўлиши кераклиги тўғрисида ёзиб, матлаъдаги фикрини янада тиниқлаштиради, унга янада гўзалроқ тус беради

Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлигда,— чун вафодор истадим.

Ошиқ жонини фидо қилиб, оддий ёр қидирмайди, вафодор ёр қидиради. Бундай ёрни топиш эса қийин бўлган.

Учинчи байтда шоир вафодор ёр топилмаганининг сабабини умуман «олам эли»нинг ўзида вафо йўқлигида, ҳаётнинг вафосизлик асосига қурилганида, одамларнинг вафодорлик руҳида тарбияланмаганида кўради («Билмадим, олам элида йўқтурур мутлақ вафо...»).

Тўртинчи байт ғазалнинг кульминацион нуқтасидир. Ошиқ юксак орзулари амалга ошмаганидан охиरोқибат «девонаи зор» бўлгани, одамлар орасидан («башар жинсида») топиши мумкин бўлмаган кимсани ғафлат босиб парилар орасидан («пари хайлида») излагани ҳақида ҳаяжон билан сўзлайди:

Улки топилмас башар жинсида, ваҳ, ғафлат кўрунг,
Ким пари хайлида мен девонаи зор истадим.

Ғазалдаги «истадим» радифи «изладим», «қидирдим» маъноларини англатиб, шоирнинг «Топмадим», «Кўрмадим» радифли ғазалларидаги каби катта ғоявий ва бадий вазифани бажаради. Ғазални шу радифсиз тасаввур этиш қийин. У барча байтларни ўзаро мазмун жиҳатидан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам бирлаштиради.

Мақтаъда Навоий шеърга ўз тақдири, ўз номи билан боғлаб яқун ясайди ва ёрсиз, «бекаслик» билан кечган умрининг даҳшати («балоси»)ни юксак маҳорат билан ифодалаб бера олган:

Эй Навоий, чун рафиқе топмадим, бу ғуссадин —
Ўзни бекаслик балосига гирифтор истадим.

Навоийнинг бу ғазали ўзбек халқи орасида қўшиқ сифатида ҳам машҳур.

* * *

«Менки ҳар дам дўстлар бедод этардин зор эсам,
Дўстлар айб этмасунлар душманимға ер эсам».

Навоийнинг қариликда ёзган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 9 байт.

Навоийнинг автобиографик характердаги ғазалларидан. Уз ҳаётининг мураккаблигидан шикоят қилиб ёзилган бу хил шеърлар шоирнинг ҳамма давр лирикасида учрайди. Лекин йигитлик даврида бу хил шеърларнинг кўпроқ ёзилгани табиий эди. Чунки бу даврда Навоийнинг турмуши ҳали изга тушмаган, моддий ва маънавий қийинчиликлар ҳам бор эди. Лекин Навоий қариган чоғларида, шоҳнинг энг яқин («муқарриби султоний») кишиси бўла туриб, бу шеърда ўзини: «Заъфдин оғзига сув томизгудек бемор» ва «Сангсор ўлғон киби боштин аёғ афгор» сезиши қутилмаган ҳол.

Навоийнинг ҳаёт йўлини, вазирлик ва амалдорлик давридаги Хуросон, пойтахт — Ҳиротдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳитни эсласак, шоир ҳолатининг реал сабаблари аён бўлади. Навоийнинг подшоҳ саройида кечган умрининг кўп қисми жоҳил амалдорлар билан курашда ўтди. Бу курашларда Навоий ҳамма вақт енгиб чиқавермаган. Ёрқин мисол — 1487 й. бош вазирликдан олиниб, Астрободга юборилиши, унинг ўрнига халқ манфаатларидан узоқ, амалпараст Мажиддин Муҳаммаднинг тайинланиши. Бу каби кўнгилсиз воқеалар Навоий кексайган йилларда ҳам юз бериб турган. Энг яқин кишилари ҳам уни етарли даражада қўллаб-қувватлай олмай, душманлари қаршисида ёлғизланиб қолган кезлари ҳам бўлган. Навоий учун бундан ортиқ азоб бўлиши қийин эди. Шу боис мазкур ғазалда Навоий душманларидан эмас, асосан яқин дўстларидан қаттиқ ўпкаланмоқда; дўстлар учун жонини фидо қилишига улар душманлик билан жавоб бергандай бўлганлар:

Жон фидо қилсам, қилурлар дўстлар душманлигим;
Не ажаб гар дўстлуқ ойинидин безор эсам.

Навоий бундай дўстлар миннатини кўтаргандан душманлар қўлида ўлган ва бунинг учун уларга миннатдорлик билдирган яхши, деган оғир мулоҳазаларга келади:

Душманим жон олса хуштур, дўст миннат қўйса йўқ;
Не ажаб душмандин ар жон бирла миннатдор эсам.

Ғазал охирида анъанавий ишқий ва риндона сатрлардан сўнг яқун ясалар экан, маълум одамлардан

кўнгли «озурда»лиги ҳамиша бўлгани ва бундай озор чекиш кейин ҳам муқаррарлиги таъкидланади:

Эйки, айтурсен Навоий халқдин озурдадур,
Юз туман озор кўрдум — бор эканмен, бор эсам.

Бу хил ғазалларнинг анъанавий ишқий ёки риндона шеърларга алоқаси йўқ. Мазкур ғазалда конкрет тарихий шахснинг реал дард ва аламлари ўз ифодасини топган.

* * *

«Бизга ул маҳваш тилию кўнгли бирла ёр эмас,
Кўнгли ичра ҳар неким, онинг тилида бор эмас».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳфуз (фонлотун фонлотун фоилотун фоилун) вазнида. 9 байт.

Шарқ шеърлятида, одатда, ёрнинг камчилиги ҳақида гап борганда кўпроқ унинг бевафолиги кўзда тутилади. Ёрнинг зулми, бепарволиги эса аслида унинг ноз-истиғносини, яъни ижобий хусусиятларини билдиради. Ушбу ғазал кутилмаганда танқидий руҳда бўлиб, Навоий маъшуқадаги катта нуқсон — унинг кўнгли билан тили бир эмаслигини, носамимийлигини ошиқ сўзлари билан фош этади. Ғазалнинг бош мавзуи — носамимийликни қоралаш. Маъшуқа тил учуда ўзини ошиққа ғамхўр, меҳрибон қилиб кўрсатади, аммо дилида бошқа гап. Зийрак ва оқил ошиқ ўз севгилисидаги бу хил тилёғламаликдан кўнгли озор чекиб дейди:

Тилга келмон кўнглум ўтинким, менга ул бағри тош —
Тил била ғам ер, кўнгул бирла бири изҳор эмас.
Кўнгли ўзгадур, тили ўзга, не чора қилгамен:
Кўнглида юз фикру тил бирла бири изҳор эмас.

Навоийнинг орзуси кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларда самимийлик, одамийликнинг етакчи кучга айланиши:

Ёр ўлдурким, — тилию кўнгли онинг бўлса бир.
Ким тили ўзгаю кўнгли ўзгадур-ул ёр эмас.

Бу ўринда «ёр» сўзи фақат «маъшуқа» маъноси-ни эмас, дўст, ўртоқ маъноларини ҳам билдирмоқда.

Шоир бу байтда ўзининг энг муҳим гуманистик ақидаларидан бирини ажойиб тарзда умумлаштириб, афоризм шаклига келтира олган.

Ҳазал ишқий шеър доирасида қолмай, фалсафий-ахлоқий йўналишда яна давом эттирилган ва кейинги байтлар орифийлик характери касб этган. Навоий ўз китобхонларига ўғит бериб, уларни тилни тийишга, тили туфайли бирон бахтсизликка, англашилмовчиликка йўлиқмасликка чақиради.

«Тилини тийган одамнинг кўнгли ҳам тинч бўлади!» — дейди шоир:

Кимки кўнглини истамас ғамгин — тилини асрадик;
Ким тилини тийгон кишининг кўнглида озор эмас.

Биринчи мисра охиридаги «асрадик» сўзи архаик грамматик форма бўлиб, уни «асрасин!» деган маънода тушуниш керак. Ҳазал мақтаида Навоий шоҳни мақташга «кўнгли ганж» бўлса ҳам, лекин бундан ўзини сақлаганига ишора қилган.

* * *

«Не қошу юздурур санга, эй сунъи лоюзол,
Бир ой бошида кўрмади ҳеч ким ики ҳилол».

Навоийнинг йигитлик чоғларида ёзилган ва биринчи марта «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Ҳазал арузнинг мужтасси мусаммани махбунни мақтуъи мусаббағ (мафоилун файлотун мафоилун файлон) вазнида. 7 байт.

Ҳазал анъанавий ишқий мавзуда. Асосан ёрнинг ташқи ҳусни — қошининг ғайритабий даражада гўзаллиги, яъни бир ой тепасида икки ҳилолга ўхшаб турганлиги, белининг ингичкалиги, кўзининг наргисни эслатиши, лаби устидаги холнинг «хат» сўзини арабча шаклида ёзгандаги нуқтага ўхшашлиги таъриф ва тавсиф этилади. Шундай таърифлардан кейин Навоий маъшуқанинг хушрўйлиги, хушбичимлиги ва бошқа нафисликлари аслида тасодифий бўлмай, унинг асл мижози, табиати билан боғлиқ эканлигини, унинг табиатида эса ҳар томонлама «эътидоллик», яъни мўътадиллик, ўзаро мувофиқлик устун ва ҳукмрон эканлигини, шунинг учун унга доимий яшноқ («сарсабз»)лик хослигини таъкидлаш билан ғазалига яқун ясайди:

Сарсабз эрур ҳамниша бу гулшанда сарвдек,
Озодаеки,— бўлса мижозида эътидол.

Бундай гўзаллик ёрнинг ички маданияти, яъни гўзалликни тўғри тушуниши, ўзига тўғри оро бериши билан ҳам боғланган. Лирик қаҳрамон—ошиқ—Навоий шундай маъшуқанинг шайдоси, шундай маҳбубанинг висолини қидиради ва тинмай кўзларидан кўз ёши дурларини сочади. Ошиқ шоир ўзининг бу ҳолатини этаги тўла дур бўлса ҳам, лекин тиланчилигини қўймаётган етим болалар ҳолатига қиёслайди:

Васл истарам аён қилибон ашк дурларин,
Сойил етимлар йиғлаб, этган каби савол.

Ғазал анъанавий мавзуда ёзилган бўлса ҳам, лекин шоир унинг ҳар байтига жонли ҳаёт нафасини уфуришга, шу йўл билан уни мухтарей (оригинал) ғазал даражасига кўтаришга ҳаракат қилган.

* * *

«Эй кўнгул, келким, иков бўлуб нигори кўзлоли,
Сарв қадди нстабон, сиймни узори кўзлоли.»

Навоийнинг йиғитлик чоғларида ёзилган ва илк марта «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган ғазали матлан. Арузнинг рамали мусаммани маҳзүф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Ғазал анъанавий ишқ мавзуида бўлса ҳам, лекин унинг ёзилишига реал ҳаётий воқеалар сабаб бўлган. Ғазалнинг лирик қаҳрамони—ошиқ кўп жиҳатдан Навоийнинг ўзи. Шу нарса аниқ маълумки, Навоий ёшлигида исми бизга номаълум бир қиз билан ишқий муносабатда бўлган. Навоийнинг у қиз билан ўзаро муносабати ҳамма вақт ҳам бир хилда яхши ва силлиқ кечмаган. Навоий ўзининг ўрта ёшларида ёзган ва «Бор эди, ул ҳамки, бир чоғ бизга ёре бор эди...» («Наводирун-ниҳоя» девонида) деб бошланган ғазалида ёрнинг Навоийга гоҳ илтифот кўрсатиб, гоҳ дилни огритиб тургани, лекин шундай бўлса ҳам, шоир уни яхши кўришда давом этгани тўғрисида шундай сатрлар бор:

Васлидин буткармаса, таскин берур эрди сўруб,—
Хаста кўнгулм дардиниким, ҳажридин афгор эди.
Мен агар маҳрум эдим, маҳрам ҳам эрмас эрди ул,
Кўнгулм ар озурда эрди, лек миннатдор эди!

Навоийнинг «Кўзлоли» радифли ғазали ана шундай кайфият таъсирида ёзилган. Ўз севгилисининг бошқа

одамга эътибор қилганини («Ёрлуғ кўз тутқонимиз кўзлади чун ўзга ёр...») кўрган ошиқ ўз дилига мурожаат қилиб, дили билан гаплашиб («Эй кўнгул»), дили билан маслаҳатлашиб, ундан бутунлай кўнгили узишга қарор қилади. Бу билангина қаноат қилмай, у ҳатто бошқа ёр излашга, бунинг учун боғларни, даштларни кезишга бел боғлайди:

Сайри боғу дашт этарбиз ҳам яна бир ёр учун,
Боғ сори кўз сололи, дашт сори кўзлоли.

Ҳазалчиликда бундай контраст, драматик ситуацияга асосланган асар кам. Маълум бўлишича, ошиқнинг севгани кибор оиласидан бўлиб, ниҳоятда гўзал («шахрошуби офат»), такаббур, шу боис у ўзига камтарроқ, «бир фақирни меҳрибони ғамгусор» маҳбубани топмоқчи бўлади:

Ҳар анингдек шўхи шахрошуби офат топмасак,
Бир фақирни меҳрибони ғамгусори кўзлоли.

Навоийнинг оила, севги ҳақидаги бу мулоҳазалари ҳаётий, реалдир. Шоирнинг биринчи муҳаббати билан боғлиқ идеали амалга ошмаса ҳам, лекин мамлакат имконияти, халқ имконияти кенг-ку!

Армонда қолмаслик учун оддий халқ («ом») орасини ҳам, амалдорлар доирасини («хос») ҳам кўздан кечириш, қидириш керак:

Ҳарчи нопайдо эрур мақсуд, армон қолмасун,
Хосу ом ичра қила олгунча бори кўзлоли.

Лекин буларнинг ҳаммаси ошиқни бир нарсадан халос қила олмайди: у ўзининг биринчи муҳаббатини юрагидан бутунлай ситиб чиқариб ташлашга қодир эмас. Аҳвол шундай экан, демак, кўп ҳовлиқавермасдан, ортиқча мулоҳазаларга берилавермасдан, яхши умид билан сабр қилган ҳам маъқул. Балки унинг севгилиси ўзи инсофга келиб қолар:

Эй Навоий, бўлмоғунг андин булар бирла халос;
Келки, ҳам васлин тилаб, сабру қарори кўзлоли.

Навоий ҳазалда реал ошиқнинг зиддиятли ўйларини, мураккаб руҳий ҳолатини ижтимоий ҳаёт муаммолари билан боғлаб тўғри очиб бера олган. Навоийнинг маҳорати яна шундаки, у ўз даврида фаол равишда ўз бахтини қидирган ҳақиқий ошиқларнинг ҳам охир

оқибатда бахтсизликка, «сабру қарор» қилишга маҳкум этилганини, ошиқ-шахслар фожиасини чуқур ва таъсирчан тасвирлашга эриша олган.

* * *

«Эй фалак, бир ой ғамидин асру зор эттинг мени,
Пўядин тун-кун ўзунгдек беқарор эттинг мени».

Навоийнинг кексайган даврида ёзилган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Мазкур ғазалга хос хусусиятлар унинг ғоявий-тематик харақеридагина эмас, ёзилиш услубида ҳам яққол кўзга ташланади. Ғазал анъанавий ишқ мавзуида бўлиб, ошиқ ўзининг омадсизлигидан, бахтсизлигидан, «бир ой ғами»да ўбдон хор-зор бўлганидан беихтиёр фиғон тортар, тун-кун саргардон бўлиб юрар экан, бунинг учун аввало фалакни, тақдирини айблайди. Навоий бу ғояни оригинал тасвирий иборалар, образлар орқали ифодалашга интилади. Ғазалнинг учинчи байтида шоир фалакка мурожаат қилиб, сен ҳар бир юлдузинг нур («ламъа»)ларини найза («неш») қилиб, у билан дардли ҳижрон кечалари баданимнинг ҳамма жойига санчиб, уни тешик-тешик этиб ташладинг, дейдики, бундаги ташбеҳлар янги ва маъноли:

Гўйинё ҳар кавкабингнинг ламъасин бир неш этиб,
Дарди ҳижрон шони сартосар фиғор эттинг мени.

Ғазал анъанавий услубда, тил нуқтаи назаридан раван, вазни силлиқ. Бу хил ғазаллар ғоят оҳангдор бўлиб, уларнинг мусиқага соллиниши ҳам катта қийинчилик туғдирмайди. Ғазал анъанавий руҳда бошланиб, шу руҳда тугалланган. Шоир ошиқ қиёфасида ўзининг «ишқ торожиға» дучор бўлиб, дунёдаги миллион-миллион дарбадарлар, «хору зор» кишилар қисматиға шерик бўлганини таъкидлайди:

Эй Навоий, ишқ торожиға то бўлдунг асир.
Дарбадарлардек жаҳонда хору зор эттинг мени.

Ғазал матлаида шоир ўз фикрини маҳорат билан умумлаштирган. Матладаги қофия («зор»)нинг такрорланиши («раддул-қофия санъати») ҳам характерлидир.

* * *

«Эл парию ҳурни дегай гумон қилгонча хўб,
Лек эрур ҳури паризодим менинг юз онча хўб».

Навойнинг кексалик даврида ёзилган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 9 байт.

Навой «Хўб» радифи билан ўзбек ва форс тилларида бир неча ғазал ёзган. Уларнинг аксарияти шоирнинг қарилик чоғларида яратилган. Мазкур ғазал тавсифий мазмунда бўлиб, ҳар байтда маъшуқанинг характери ва ташқи гўзаллиги билан боғлиқ фазилатлари анъанавий услубда таъриф этилади. Навой талмеҳ санъатини қўллайди: ошиқ ўз севгилисини машҳур севги қиссаларидаги Лайли ва Шириндан, ўзини Фарҳод ва Мажнундан ортиқ деб билади:

Эй кўнгул, Фарҳоду Мажнун бўлғай эрди бизча зор,
Бўлса эрди Лайлию Ширин бизинг жононча хўб.

Навой ёр мадҳи билан боғлиқ шунча таъриф ва тавсифлардан умуман инсонни улуғловчи фалсафий хулоса чиқаради:

Эй кўнгул, ҳуру пари васфин эшиттим, гўйиё
Ҳеч қайси одамийлиғда эмас инсонча хўб.

Бу каби байтлар шоирнинг инсонпарварлик концепциясини тўлдирди, бойитади. Навойнинг инсонни жаннатдаги ҳур ва парилардан ҳам ортиқ қўйиши ўрта асрчилик шароитида катта жасорат эди.

* * *

«Юзда холингдурму ё таҳрир этар ҳолатда хат,
Томди қудрат килкидин кун сафҳасиға бир нуқат»—

матлаи билан бошланган ғазал илк марта шоирнинг «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Ғазал анъанавий ишқий мавзуда бўлиб, тавсифий характерда ёзилган. Маҳбубасининг тенгсиз гўзаллигига маҳлиё бўлган ошиқ ёрининг юзидаги холини илми бадеъининг тажоҳили ориф деб аталмиш турига амал қилиб: — «Бу холми ёки яратувчининг қаламидан қуёш юзига томиб тушган бир нуқтами?» — деб таърифлайди. Унинг лаби устидаги майин туклар тазод

санъатига асосланиб: — «Гарчи хатга кўп тикилган одамнинг кўзи хира тортса ҳам, аммо менинг кўзим сенинг сабзан хатtingа боққан сайин равшанлашиб бормоқда!» — деб мадҳ этилади.

Учинчи байтнинг биринчи мисрасида ошиқ ёрининг оппоқ юзини ойга ўхшатади; иккинчи мисрада у ўз фикридан қайтиб, мен тун қоронғулигида янглишибмен! — дейдики, бундай бадий санъат ўша давр поэтикасида ружуъ деб аталган:

Ойни рухсоринг дедим, гўё қоронғу эрди тун,—
Ким манга асру йироқтин воқеъ ўлмиш бу ғалат.

Ғазалнинг ҳар байти шу хил сўз санъатлари билан безатилган. Ушбу ғазалнинг ўзбек адабиётида катта таъсири Фурқат шеъриятида яққол кўринади. Унинг машҳур: «...Бир қамар сиймони кўрдум балдаи Қашмирда...» деб бошланган ғазалининг қуйидаги байти Навоий ғазали таъсирида юзага келган, — дейишга тўла асос бор.

Нуқта лаб устида бежодур,— дедим. Айди кулуб:
Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда.

* * *

«Шоми ғам ёғдирдиму оҳим шафақни сув қилиб,
Ё фалак қон йиғлар ул ой олдида ҳолим билиб».

Навоийнинг қарилик чоғларида ёзилган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзүф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Ғазал Навоийнинг анъанавий ишқий мавзудаги ғазалларидан. Бу хил ғазалларда оригинал ғоя кўзга ташланмаса ҳам, аммо шоир ҳар байтда янги бадий ифода ихтиро этишга интилади. Мас., матладаги биринчи мисрада ошиқ ғамли тунда ўз оҳлари билан шафақни сув қилиб ёғдиргани ҳақида сўзласа, иккинчи мисрада фалакнинг ой олдида ошиқнинг аҳволини эслаб, қон-қон йиғлагани ҳақида гап бормоқда. Шоир ошиқ оҳининг шафақни сув қилиши билан фалакнинг ой олдида йиғлаши ўртасида яқинлик кўрмоқда. Бунда параллелизм санъати қўлланган. Шу билан бирга ҳижрон кечасини «шоми ғам», маъшуқани «ой» деб аташ билан истиоранинг содда ва мураккаб хилларидан фойдаланилган.

Навоий учинчи байтда ташбеҳнинг муболағалаштирилган турига мурожаат этиб, ёрнинг киприклари-

дан отилган ўқ (пайкон)ларнинг ошиқ баданига қадалавериб, унинг гавдасини типратикон (хорпушт)га айлантириб юборганини ёзади. Бунда гўзал юмор ҳам йўқ эмас:

Тан уйида кўнглум андоқким — бузуғда хорпушт,—
Баски атрофида пайконинг турубтур сончилик.

Бундай тасвирлар, шубҳасиз, Навоий ғазалларини барча даврларда ҳам ўқимишли қилиб, китобхонга эстетик завқ беради.

Ғазал мақтаида ошиқ образи билан шеър муаллифи Навоий образи қўшилган ҳолда намоен бўлиб, уларнинг ғам-ғуссаси, меҳнати туганмас эканлиги, бир-икки номада ёзган билан шарҳи адо бўлмаслиги таъкидланади:

Нома-у қосид, била топмас Навоий дарди шарҳ,
Чун туганмас меҳнати не ёзилиб, не айтилиб.

* * *

«Оразинг зар ҳуққалардин, эй малоҳат машъали,
Мусҳафедур ложуварду олтун онинг жадвали».

Навоийнинг йигитлик даврида ёзган ғазали матлаи бўлиб, биринчи марта «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган.

Арузнинг рамали мусаммани маҳфуз (фоилотун фоилотун фоилотун) вазнида. 7 байт.

Ғазал анъанавий ишқ мавзуида, тавсифий характерда. Маъшуқа гўзаллиги, унинг тақинчоқлари («зар ҳуққалар»), муҳташам кийимлари таърифланади ва шу аснода ёр образи янада кўркамлашиб кетгани таъкидланади. Шоир ёрнинг олтин тақинчоқлардан ёришиб кетган юзи («ораз»и)ни бебаҳо зумрад тошлар қадалган ва саҳифалари олтин суви юритилган чизиқлар билан безатилган Куръон («Мусҳаф»)га қиёслайди. Иккинчи байтда ёрнинг чехраси ойга ўхшатиш билан ҳолда осмон унинг кўйлагига, юлдузлар эса шу кўйлакка босилган танга-танга зарҳал гулларга ташбеҳ этилган:

Турфа оедур узоринг, кўк анга мовий либос,
Анжум онинг танга-танга басма қилгон зарҳали.

Маъшуқа гўзаллигини улуғлаш ғазалнинг кўҳна ва ҳеч қачон эскирмас мавзуларидан, ишқий лирика-

нинг узвий қисми. Бу мавзу улкан ички маънога ҳам эга; шу йўл билан аёл зоти, инсон улуғланади. Шунингдек, бу хил ғазалларнинг маърифий аҳамияти ҳам бор. Шоир байтларнинг биринчи мисрасида бир фикрни илгари сурар экан, ўз фикрини чиройли исботлаш ё изоҳлаш учун ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб, гўзал қиёслашлар қилади. Масалан, шоир ушбу ғазалнинг учинчи байтида ёр ойнага қараган сари унинг чиройи очилиб бораётганини шиша кўзгуга кул билан сайқал берган сари у одамнинг юзини тиниқ ва яхши кўрсатишига ўхшатади:

Ҳар нафас ортар жамолнингнинг сафоси кўзгудин,—
Кўзгунинг андоқки кулдин бўлғай афзун сайқали.

Ёки шоир гўзал маъшуқага пардоз бераётган аёл— машшотага хитоб қилиб, сен унинг юзи атрофига холни кўп қўйиб ташлайверма! Бу унинг ҳуснини бузади! — дер экан, маъшуқани хўтанлик турк гўзали деб олиб, Хўтан томонда, одатда, ҳиндуларнинг кам бўлишига ишора қилади. Бу билан шоир бир томондан холни ҳиндуга ўхшатса, иккинчи томондан Хўтан ўлкасининг демографик хусусиятига ишора этади:

Ҳусни атрофида, эй машшота, ҳарён қўйма ҳол,—
Ким Хўтан мулкида ҳиндуларнинг ўлмас мадхали.

Бундай шеърий сатрлар Навоий шоирлик маҳоратини, шунингдек ҳаёт, тарих бобидаги билимдонлигини намойиш этади.

Ғазал охирида эса Навоий маълум даражада шоирона умидсизликка берилиб, гўзалларнинг гўзаллиги абадий эмаслиги, баъзи паридек ҳусндор келинлар маълум фурсатдан кейин ўзгариб, девсифат («ифрит») бўлиб қолишлари ҳам мумкинлигини уқтиради:

Наваруси даҳр ақдин истама кўпким, арус
Охири ифрит ўлгур,— гарчи паридур аввали.

* * *

«Жамоатеки, жунун манъини манга қиласиз,
Тош отибон не учун телбаларга қотиласиз», —

матлаи билан бошланган ғазал илк бор Навоийнинг «Бадоеъул-бидоя» девонидан ўрин олган. Арузнинг мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф (мафоилун фанлотун мафоилун файлун) вазнида. 7 байт.

Ғазал лирик қаҳрамони — ошиқ оддий кишилар англаб етолмайдиган даражада пок ва юксак муҳаббатли инсон. Лекин у муҳаббати етарли даражада қадрланмагани туфайли одамлар олдида аянчли, ҳатто телба аҳволга тушганидан, айрим гумроҳларнинг уни масхара қилиб, ҳатто тош ота бошлаганидан шикоят этмоқда. Ошиқ ҳам бундай одамлар («жамоате»)дан ҳазар қилиб, уларни ўзидан қувиш, узоқлаштиришга ҳаракат қилади. У кўз ёшларини севгилисининг қадамига дур қилиб сочишга тайёр. Ғазал мақтаида лирик қаҳрамон—ошиқ қиёфасида гавдаланган Навоий ўзининг айрилиққа қолгандаги аччиқ қисматидан ҳар қанча қийналса ҳам, лекин одамларни, ўз китобхонларини ҳаётни қадрлашга, севган кишилари билан бахтиёр умр кечиришга даъват этади:

Навоий ҳажрга қолди, қилинг висолда шукр,
Жамоатеки, севар ёрингиз била-била сиз.

Бунда «била-била» бирикмаси «бирга-бирга» деган маънони билдиради.

Шу билан бирга бу ғазални анъанавий—ишқий доирадан реал ҳаёт заминига кўчириш ҳам мумкин. Чунки учинчи байтда Навоий ўз кўзларига мурожаат қилиб, уларни энг севимли ва бебадал бир кишидан айрилаётганлари муносабати билан қон йиғлашга чақиради:

Фироқ вақтидир, эй кўзлар, эмди қон йиғланг,
Билурмусизки, букун не кишидин айриласиз?!

Ҳаётдан кўз юмган одам Навоийнинг отаси ёки онаси, бирон устози ёки энг яқин дўсти, севгилиси бўлиши мумкин. Чунки бу байт реал мазмунда ёзилган. Уни шоҳбайт деса арзийди.

* * *

«Магарки кўз йўлидин оқти қон бўлуб юрагим,
Ки тоғ этакларидек лолагундурур этагим».

Навоийнинг ёшлик даврида ёзилган ва «Илк девон»дан жой олган ғазали матлаи. Арузнинг мужтасси мусаммани махбунн маҳзуф (мафоилун фанлотун мафоилун фаилун) вазнида. 7 байт.

Ғазал анъанавий ишқий мавзуда бўлиб, ошиқ номидан ёзилган ва изҳор характерида. Лирик қаҳрамон

айрилиқ азоблари билан боғлиқ кечинмаларини тас-
вирлар экан, юраклари қон бўлиб, кўз ёшлари орқали
оқиб кетгани ва бу қонли кўз ёшлари унинг этагини
тоғ этакларидаги лозазор каби қизартирганини баён
қилади. Ошиқ образи сабр ва матонат рамзи бўлган
тоққа қиёсланади.

Иккинчи байтда ошиқ тушларида ҳам ёрининг ҳиж-
рони билан боғлиқ даҳшатли ҳодисаларни кўради ва
сесканиб, уйғониб, қараса, юрагининг дукуллаб уриши
тинч ухлаётган қўшнилари уйғотиб юборган бўлади:

Не тушки, ҳажри балосин кўрарда сескансам,
Дукулдамак била қўшнини уйғотур юрагим.

Ҳазалнинг кейинги байтлари ҳам шу руҳда давом
этади. Ошиқ: «Нимаики тилагинг бўлса маъшуқанг
қошининг меҳробида тилагин!» деганларга:

«Менинг тилагим шу қошларнинг ўзи!» деб жавоб
беради ва яна бир карра унга ўз садоқатини билди-
ради:

Деманги:— «Қошлари меҳробида тилак тилагин!»
Мангаки қошлари меҳроби — ўқ дурур тилагим.

Ҳозирча бу ҳазални мукамал таҳлил қилиш ва ун-
га узил-кесил баҳо бериш қийин. Чунки Навоий де-
вонларининг илмий-танқидий матнлари ҳали тўлиқ
яратилгани йўқ. Улардаги шеърларни ўқишда ҳам
турлилиқ мавжуд. Масалан, мазкур ҳазалнинг иккинчи
байтидаги «дукулдамак» сўзи баъзи қўлёзмаларда
«ўқулдамак», баъзиларида эса «тўкулдамак» шаклла-
рида ёзилган. Бундай чалкашликлар бошқа байтларда
ҳам бор. Келгуси текширишлар бу хил ҳазалларни
яна ҳам чуқурроқ тадқиқ этиш имконини беради.

* * *

«Ёнида бўлмасам нафасе, дарднокмен,
Кўрсам ёнида ғайрни, ул дам ҳалокмен».

Навоийнинг йигитлик даврида ёзилган ва илк марта
«Бадоеул-бидоя» девонига киритилган ҳазали матлаи.
Арузнинг рамали мусаммани махбуни мақтуъ (фоилот-
тун фаилотун фаилотун фаълун) вазнида. 7 байт.

Ҳазал анъанавий ишқ мавзуида бўлиб, изҳор шак-
лида ошиқ номидан ёзилган. Бу ҳазалда ошиқнинг
рашк туфайли асабий бир аҳволга тушиб қолгани, маъ-
шуқа ёнида бошқа бировни кўриши дардли ва ташвиш-

ли, ҳатто хавfli («ул дам ҳалокмен») экани тасвирланган: Ошиқнинг бундай аҳволини кўриб, унинг соғ ёки носоғ эканини билиш, текшириб кўриш учун Масиҳ табиб қиёфасида (Исо пайғамбар диний ривоятларда ўзининг табиблиги билан машҳур — А. Ҳ.) маъшуқа ҳам аралашган, игнасини ишга солиб; унинг соғ бўлиши билан бирга ғоят пок одам эканини аниқлаган:

Жонимға юз ғам игнасини тикти ул Масиҳ,
То билдиким қуёш киб ишқида покмен.

Ошиқнинг поклиги олийжаноблигида, Чунки у ёрининг ҳақ-ноҳақ жабр-ситамланини қанча тортмасин, барибир уни ўзидан юқори кўяди, уни «руҳи пок» деб атаб, ўзини «тийра хок» («қора туфроқ») деб таърифлайди, ҳатто маҳбубанинг васлини ўйлашни ҳам инсофдан ташқари шаккоклик деб билади:

Васлинг тахайюлю мен,— инсофдан эмас,
Ким, руҳи поксен сену мен тийра хокмен.

Навоий ошиқни пок, инсофли деб мақташ билан бирга ғазалнинг кейинги байтларида унинг ҳажри дардидан «бевахм ва бебок» эканлиги, «фироқ меҳнатидин дардноқ»лиги, «фироқ тиғи била сийна чок»лигини ҳам қаламга олади ва кўнгли беором ошиқ-йигитнинг нотинч, нохуш қиёфасини янада тўлароқ очиб беришга интилади.

Ғазал ёрқин поэтик бўёқлар—истиора ва ташбеҳларга бой. Ишқ туфайли дардчил аҳволга тушган ва изчил ёритилган ошиқ образи ўзига хос қиёфага эга.

* * *

«Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми ғам тутай;
Ўз қатиқ ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай».

Навоийнинг йигитлик чоғида ёзган ва илк бор «Бадоеъул-бидоя» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳфуз (фоилотун фонлотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Навоийнинг Машҳад, Ҳирот, Самарқанддаги талабалик йиллари ғоят оғир кечган бўлиб, шу даврда у ана шу мазмунда жуда кўп қайғули шеърлар яратган. Бу ғазалида Навоий ўз кўнглига мурожаат қилиб, ўзи билан ўзи гаплашади ва ўзининг фожиаси — ўлим ёқасига келиб қолган турмушидан, дўстлари, замондош-

ларининг унга вафо қилмаётгани, мурувват кўрсатмаётганидан йиғлаб шикоят қилади. Унинг шикояти ўлимга чоғланган кишининг охириги сўзларини эслатади. Улмасдан бурун ўзига мотам тутиш ғояси тасаввуфда ҳам бор. Шоир ғазал ёзилаётган дақиқалардаги аҳволини мотамга қиёслайди:

Йиғлабон бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча ўзум бу дам тутай.

Бундай кайфиятнинг чуқур сабаблари бўлиши керак. Лекин улар бизга аниқ маълум эмас. Одамларга яхшилик қилиб, улардан яхшилик, вафо қилиб, вафодорлик кўрмаганини таъкидлайди. Бу ҳолат уни «жумлаи олам»ни тарк этишга олиб келганини уқтиради:

Олам аҳлига неча қилдим вафо, кўрдум жафо,
Эй кўнгул, келгилки, тарки жумлаи олам тутай.

Навоий бадий тасвирда конкретликдан қочиб, умийликка берилар экан, лирик қаҳрамон — ошиқ образи анъанавий руҳ касб этади. Бу ўша давр лирикасига хос муҳим моментлардан биридир. Биринчи, учинчи ва тўртинчи байтларда Навоий мурожаат этувчи «кўнгул» ошиқ образининг мавҳум кўринишидир. «Бало базмида жоми ғам тутай», «мотам тутай», «бошимга оҳим дудидин чирмаб қаро», «навҳа оҳангин тузуб» каби образ ва иборалар, қора ранглар ғазалнинг ғоявий-тематик йўналиши билан ҳамоҳанглик касб этади. Ғазалда аччиқ киноялар ҳам йўқ эмас. Тўртинчи байтда шоир «кўнгул»га хитоб қилиб, сенга шод-хуррамлик куйлари насиб бўлмаган экан, кел энди сени мен йиғи оҳангларини чалиб, бир пас бўлса ҳам хурсанд қилай!— дейди:

Эмдиким, ишрат сурудидин очилманг, эй кўнгул,
Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.

Яхлит инсонпарвар маслакнинг устунлиги. Навоийнинг йигитлик даври лирикасининг ўзига хос хусусиятидир. Ушбу ғазал мақтаида Навоий бутун дунёни бевафолик тутиб кетганида ҳам мен «вафо сарриштасини маҳкам» тутишим керак деб хитоб қилади. Шоирнинг буюклиги, ушбу шеърнинг умрбоқийлиги, замонавий аҳамияти ҳам шунда:

Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлига йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен вафо сарриштасин маҳкам тутай!

Ғазалга куй ҳам басталанган.

«Ер ила ағёр озоридин андоқ зормен,
Ким тани зорим киби боштин аёқ озормен».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳфуз вазнида. 7 байт.

Маълумки, Навоийнинг «Наводирун-ниҳоя» девонидаги шеърлари асосан унинг вазирлик вақтида ёзилган ва шу даврдаги ранг-баранг мураккаб кайфиятларини ифодалайди. Навоийнинг бу ва бошқа шу хил шеърлари, хусусан, ғазалларидан маълум бўладиги, феодал зиддиятлар шаронтида мамлакатни, халқни, маданий ҳаётни бошқариш ғоят қийин бўлган. Бу йўлда Навоий фақат Маждиддин Муҳаммад, Низомулмулк каби мухолифлари билангина эмас, ҳатто яқин кишилари билан тўқнашиб қолган чоғлари ҳам кўп бўлган ва бундай тўқнашувлар ҳар гал шоир қалбида чуқур из қолдирган. Ушбу ғазал ҳам Навоий ҳаётидаги шундай кўнгилсизликлардан бирининг маҳсули.

Ғазал анъанавий, ишқий характерда бошлангандай кўринса ҳам, лекин анъанавий шеърлардан фарқланади. Ғазалда «ёр» сўзи «дўст», «ўртоқ» маъносида қўлланилиб, шеърнинг бошидан охиригача ижтимоий-ахлоқий маъно берилган. Шоир шеърда ўзининг энг яқин дўсти (исми бизга номаълум — А. Ҳ) душманлари билан бирга бўлиб кетганидан бутун вужудни зирқираб огриётганини баён этади («боштин аёқ озормен»), яъни шоирнинг гинаси ниҳоятда жиддий.

Шу билан бирга «ёр зулми» етмаганидай, Навоийга бошқа одамлар ҳам тош отиб, унинг бағрини тиладилар. Шоирни «ёр» тушунмаслиги олдиндан аён, бунга унда маълум кўникма бор. Аммо «эл» ва «халқ» ўз шоирини ранжитиши унинг учун бутунлай кутилмаган ҳодиса. Сабабини англашда шоир ўзини ожиз («нокор») ҳис этади:

Ёр зулми тигидин кўнглум киби мажруҳмен;
Эл жафоси тошидин бағрим киби афгормен.
Ёр ҳолим англамоқ уммедидин навмидмен;
Халқнинг юз меҳнату пайкоридин нокормен.

Ғазалнинг лирик қаҳрамони Навоийнинг ўзи. Лирик қаҳрамон ғазалда ғоятда ғариб, одамларга бир

умр ғамхўрлик қилиб, улардан эса яхшилик кўрмайди. Лекин Навоийнинг улуғворлиги шундаки, у шундай вазиятда ҳам миннат қилмасдан, кишиларга ўз ғамхўрлигини давом эттиради («ғамхормен»):

Ғам емак бўлмиш ишим, йўқтур вале ғам ер кишим,
Турфа ишким, гарчи беғамхормен, ғамхормен.

Бироқ ҳамма нарсанинг чегараси бор; узлуксиз хафагарчиликлар Навоийни охири шундай бир аҳволга олиб келади, у карахт бўлиб, ўзини йўқотиб қўяди, на ўликлигини, на тириклигини, на соғлиғини, на беморлигини билади:

Жон талошурмен, не дардим билгурур, не сиҳқатим;
Не ўлукмен, не тирик, не соғ, не бемормен.

Лирик қаҳрамоннинг ички ҳолати бутун мураккабликлари билан ҳаққоний гавдаланмоқда. Адолатсиз тақдирнинг қаттиқ зарбасига учраган кишигина ўзини шундай ҳис этиши мумкин. Шоир бундай вазиятда кўпчиликдан хафа бўлиб, ўпка-гина қилар экан («малул аҳли жаҳондин»), бунинг асослари бор. Бундай ҳолатда унинг жонини тарк этиш ҳақида хулосага келиши шоир мулоҳазаларининг ўта кескин характер касб этгани, ички норозилиги энг юқори нуқтага кўтарилгани белгисидир. Навоий ғазал мақтаида ўзига хитоб қилиб, ҳаётга нисбатан исёнкорлик билан дейди:

Эй Навоий, умр агар будур, ажал раҳм айлабон,
Келса жоним олғали, жон бирла миннатдормен.

Ғазалда шахс фожиаси ёрқин ва таъсирли гавдаланган. Бу ғазал Навоийнинг автобиографик характердаги энг ҳаққоний ва реалистик асарларидан биридир.

* * *

«Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме,
Ким замон осибидин бир-бирига айтушсоқ ғаме».

Навоийнинг ўрта ёшларида яратган ва илк марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритилган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 9 байт.

Навоийнинг ўрта ёшларида яратган бир қанча ғазаллари, жумладан, мазкур ғазалида ҳам одамлар

ичида бўла туриб, ўзини ёлғиз ҳис этиш кайфияти ҳукмрон. Маълумки, Навоий бу даврда катта лавозимларда бўлган. Шунга қарамай, унинг «аҳли замон ичра» битта ҳам дурустроқ дардкаш дўст топа олмадим! — дейиши ўкинчли бир ҳолдир. Бизнингча, Навоий подшоҳ саройида кўпроқ амалдорлар билан муносабатда бўлган. Уларнинг эса шеър ўқишга, шоир — Навоий билан дардлашишга вақтлари ҳам, хоҳишлари ҳам бўлмаган.

Қора ранглар, тушкунлик руҳи устун бу ғазалда Навоий фақат ўзининг эмас, балки кўп замондошларининг тақдири фожиона қурилганини, олдиндан шу ҳолда белгилаб қўйилганини таъкидламоқда. Халқ орасидаги нақлларга кўра, ҳар бир одамнинг осмонда ўз юлдузи бор. Навоий талқинича, осмондаги ҳар бир юлдуз остида заҳар яшириб қўйилган. Инсон ҳаётининг охир-оқибатда ўлим билан тугаши шу заҳарни билиб-билмасдан тотиши туфайли юз беради (ўрта асрларда хусуматли кишилар ёмон ниятда, қўлидаги узукнинг ичига заҳар солиб юриши одат тусида бўлган, қулай вазиятда бу заҳардан яширин равишда бирон машъум мақсадларда фойдаланилган — А. Ҳ.). Навоий шу ақидага суяниб, дейди:

Чарх узукнинг ҳалқасидур, лек ҳар кавкаб анга —
Қатл учун остида қилғон заҳр пинҳон хотаме.

Навоий дунёда инсон боласи учун фароғатли дам йўқ, дейди. Шу маънода ҳар бир қоронғи кеча кулфат билан кечган ҳар бир кун учун мотам. Шоир шунинг учун кечани азада сочларини ёйиб, мотам тутиб, йиғи бераётган аёлга таққослайди:

Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашкин, тутар ҳолинга ҳар тун мотаме.

Бу ўриндаги ташбеҳ ва истиоралар, мажозий гоьлар андуҳли, чуқур ўйланган, шоир кайфиятига мос ва ўзига хосдир.

Навоий ҳаёт, унинг тузилиши ҳақида ўз мулоҳазаларида давом этар экан, табиийки, ўз фикрларини яқунлаши ҳам керак. Шу маънода қуйидаги байтни ғазалнинг якуни сифатида қабул қилиш мумкин:

Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқай оламе.

Улуғ шоирнинг хулосасига кўра, олам шу хилда ёмон қурилган экан, унда инсон ўз яхши ният («ком»)ларига етишиши имкони йўқ экан, демак, Худо бу оламни бузиб ташлаб, уни янгидан яратиши даркор! Навоийнинг ушбу ғазали яратишдан айтмоқчи бўлган асосий ғояси шу! Бу ғояси билан Навоий шеърини оламни қайтадан яратиш ғоясини илгари сурган Умар Хайём, Ҳофиз шеърятларига туташади, уларнинг шеърятларидаги энг илғор ва халқчил ғояларни янада ривожлантиради.

Навоийнинг бу ғазали орифона, яъни ижтимоий-фалсафий йўналишда. Унда шоирнинг ўз даври ижтимоий-сиёсий тузуми ва мавжуд муносабатларга танқидий муносабати ҳам аён. Ғазал Навоийнинг кучли гражданлик шеърларидан.

* * *

«Бор эди ул ҳамки бир чоғ, бизга ёре бор эди;
Кулли ар ёр ўлмаса, филжумла боре ёр эди».

Навоийнинг ўрта ёшларида ёзган ва биринчи марта «Наводирун-ниҳоя» девонига киритган ғазалининг матлаи. Арузнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида. 7 байт.

Ушбу воқеъбанд ғазал автобиографик мазмунга эга. Унда шоир ёшликдаги севгилисини, у билан кечган мураккаб муносабатларини эслайди. Навоий бир вақтлари севимли ёри бўлгани, у Навоий билан учрашмаса ҳам, лекин унга таскин бериб, кўнглини сўраб тургани ва ўзининг шу билан овунганини ҳикоя қилади:

Васлдин буткармаса, таскин берур эрди сўруб,
Хаста кўнглум дардиниким, ҳажрдин афгор эди.

Шоир маъшуқасини эъзозлайди, улар бир-бирига етиша олмаса-да, маъшуқанинг ҳам ўзгага меҳр қўйгани таъкидланади:

Мен агар маҳрум эдим маҳрам ҳам эрмас эрди ул;
Кўнглум ар озурда эрди, лек миннатдор эди.
Шамъ агар ёрутмаса, куйдурмаса ҳам яхшидур;
Не улусқа улфат ондин, не менга озор эди.

Навоий севгилисини уйни ёритиб тўла ёритмаган,
куйдириб тўла куйдирмаган шамга қиёслаши ғоят

оригинал ва ҳаётий. Бинобарин, Навоий бу севгиси юз берган вақтда зиддиятли ҳолатларни бошидан кечирган. Лекин шум тақдир охир-оқибатда шу зиддиятли, ёруғ бўлиб ёритмаган, тун бўлиб қоронғи бўлмаган ҳолатни ҳам Навоийга кўп кўрган ва вақтн келиб улар бир-бирларидан бутунлай ажралиб кетишган. Навоий қариган чоғларида ўша кунларни, севгилисини ҳасрат билан эслаб, ҳаётдаги бу муваффақиятсизлик учун авало ўзини айблайди:

Гўйиё шукр этмадимким, онсиз ўлмишмен бу дам;
Ул қуёшимни ёшурғон чархи кажрафтор эди.

Навоий севгилисини «қуёшим» деб таърифлайди. Бу ғазал Навоий ишқий лирикасининг кўпгина жумбоқларини очиб беришда муҳим калит вазифасини бажариши мумкин. Аслида Навоийнинг кўп ишқий шеърлари ҳаётда реал асосга эга ва уларнинг кўпида шоир биографиясининг чўғлари бор. Бизнингча, «қуёшим» дея мадҳ этилган маҳбуба шоирнинг севги фожиасига бош сабабчи бўлган. Бу муаммонинг илдизлари ўз ечимини кутмоқда. Ғазал текстологик жиҳатдан ҳам тўла ўрганилмаган.

* * *

«Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни:
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулғон рўзғоримни».

Навоийнинг қариган чоғларида ёзган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритилган ғазали матлаи. Арузнинг ҳазажи мусаммани солим (мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун) вазнида. 9 байт.

Навоий лирик ижодининг энг ривожланган даври унинг йигитлик даври лирикаси. Лекин бу деганимиз у ўрта ёшлигида ёки кексайганида кучли шеърлар ёзмади деган гап эмас. Мазкур ғазал бунинг ёрқин мисолидир. Навоий кексайган йилларида ҳам мамлакат ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида фаол иштирок этар, лекни темурийлар давлатидаги ички зиддиятлар тобора кескинлашиб борарди. Навоийнинг мамлакатда тинчлик, адолат ўрнатиш, темурийларни, феодал амалдорларнинг бошбошдоқликларини тийиш билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари гоҳо қаттиқ қаршиликка учрар, бундай вазиятларда шоир ўзини жамиятда ортиқчадек сезар эди.

Шундай кайфиятда ёзилган ушбу ғазалда тасвирланишича, Навоий ўзини бахтсиз ҳис этади, ўз юрти-

дан бошқа бирон ерга бош олиб чиқиб кетиш, мавжуд ижтимоий-сиёсий муҳит билан алоқасини бутунлай узиш фикрига ҳам келиб қолади («Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни»). Шоир ўзини ғубор—чангга ўхшатади, воқеалар шамоли уни узоқларга олиб кетишини, замондошлари уни қидириб, ғуборини ҳам тополмасликларини истади:

Фалак бедодидин гарчи мени хокий ғубор ўлдум,
Тилармен-топмағайлар тўтиёлиққа ғуборимни.

Ўз замонасидан кўнгли совуган, бузилган рўзгорини узил-кесил барбод этишга қарор қилган шоир ўз фикрларига аниқлик киритиб, боши берк кўчага кириб қолганини, кетишга қарор қилган бўлса ҳам, аммо қаерга боришини аниқ билмаганини айтади:

Деманг қой сори азм этгунг, манга йўқ ихтиёр, охир;
Қазо илгига бермишмен инону ихтиёримни.

Бунда ясама, баландпарвоз гаплар йўқ. Навоийда юз берган ички психологик кайфият реал ҳаёт ҳақиқатига мос равишда тўғри очиб берилган. Шунинг учун бу ғазал реалистик моҳиятга эга. Мазкур шеър шоирнинг тақдир зулмидан йиғлай-йиғлай кўз ёшлари тугаб, уларнинг ўрнини юздаги заъфаронлик эгаллаган, яъни баҳор куз билан алмашган бир вақтда ёзилганини қуйидаги бешинчи байт тасдиқлайди:

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз;
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Навоийнинг бу ғазали яратилаётган чоғдаги хафачилиги хусусий характерда бўлмай, халқ, мамлакат учун куюниш билан боғлиқ эканини, унинг дилини бир одам эмас, балки маълум бир гуруҳлар оғритаётганини, шу билан бирга мамлакатда унга хайрихоҳ, уни қўллаб-қувватлаган кишилар ҳам бўлганини, улар шоирнинг қалби парча-парча («паргола») эканини кўриб юраклари эзилганини қуйидаги байтлардан аниқлаймиз:

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг-бошим олиб кетсам,— қўюб ёру диёримни.
Емон ҳолимга бағри оғриғай ҳар кимсаким кўргай,—
Бағир парголасидин қонга булғонгон узоримни.

Улуғ шоир норозилигининг чеки-чегараси йўқ. Унинг сабр-косаси тўлиб тошган. Бундан қутулишнинг бир-

дан-бир чораси, шоирнинг фикрича, ҳаётни, дунёни тарк этиш. Ғазал мақтан шу ғоя билан суғорилган:

Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур;
Навой, қил мени озод — ўртаб йўқу боримни.

Ғазал исёнкор руҳдаги алангали мисралардан иборат; шоир қалбининг ҳарорати, ҳаяжони юқори пардаларда, ёрқин образлар ва жўшқин ибораларда гавдаланган. Бу ғазал шоирнинг шоҳ лирик асарларидан бири, шунингдек у қўшиқ сифатида машҳур бўлиб, унга куй басталанган.

* * *

«Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ;
Чун де олмас дардини бир йил юурса додхоҳ».

Навойнинг қариган чоғларида ёзган ва биринчи марта «Хазойинул-маоний» девонига киритган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилон) вазнида. 7 байт.

Ғазал орифона руҳда яратилган. Шоир ошиқнинг ишқий кечинмалари ёки маъшуқанинг гўзаллиги ҳақида эмас, балки ишқ этикаси, ишқ фалсафаси, муҳаббат масаласига ҳукмдорлар билан жамиятдаги оддий, мазлум кишилар муносабати ўртасидаги муҳим фарқлар тўғрисида муҳокама юритади. Бундаги фарқ, Навойнинг фикрича, ўзини ошиқ деб атовчи кишиларнинг ижтимоий табиатидан келиб чиқади. Ғазал матланда таъкидланишича, бир йил югуриб, ўз додини подшоҳга етказа олмаган камбағал, зулм-каш билан унинг дардини эшитмаган ва эшитишни ҳам истамаган подшоҳ ўртасида ишқдек нозик соҳада яқинлик ва «ҳамдард»лик бўлиши қийин.

Лирик қаҳрамон-ошиқ Навойнинг ўзини шоҳларнинг эмас, гадо ошиқларнинг вакили деб биледи ва шу нуқтан назардан фикр юритади. Шу билан бирга шоҳлар шоҳлиги билан қанчалик ғурурланса, оёқ остидаги чанг («ҳоки роҳ») билан тенг Навой ҳам ўзининг қадрини уникидан кам деб билмайди («Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадоий хоки роҳ»).

Доим иззат-ҳурмат, мансабдорлик, буйруқ бериш одатига ўрганган подшоҳ севгининг ўзига хос юкини кўтаришга ожиз. Бу ишда ҳар қандай балоларни енгилга ошиқ-гадо лойиқроқдир. Навой шоҳ билан

«сариф юз» ошиқ образларини тазод санъати асосида бир-бирига қарама-қарши қўйиб ёзади:

Шоҳ мендин ишқ аро ожизроқ ўлса тонг эмас,
Ким балокашлик менинг ҳўйимдур, онинг иззу жоҳ.
Шоҳликнинг дахли йўқ ишку муҳаббат кўйинда,
Ким керак анда сариф юз, лаългун ашқ, ўтлуғ оҳ.

Навоий ғазалида ўз мақсадига буйруқ, зўрлик, бойлик йўли билан эришувчи подшоҳ «ошиқ»ларни қоралар экан, чинакам гуманистик мулоҳаза юритади. Ҳақиқий ошиқ ўз ёрига буйруқ берувчилар эмас, балки «зору забунлик»ни бўйнига олган, севгилиснинг барча нозу истиғноларини, буюрганларини бажарувчи юмшоқ табиатли, майин кишилардир:

Шоҳким, матлубига қуллуқ буюрғай, ишқ эмас,
Кимки ошиқдур, анга зору забунлугдур гувоҳ.

Навоий «ошиқ» тушунчасида айрича маъноларни кўради. Ҳақиқий ошиқ инсон ниҳоятда камтар, хоксор бўлиши, маънавий жиҳатдан ғоят юксак чўққиларга кўтарилиши, унинг ўз севгилисига садоқатида заррача нуқсон бўлмаслиги лозим. Навоий шундай ошиқ бўлишга интилган ва бундай ошиқликнинг мартабасини подшоҳлик даражасидан ортиқ деб билса билганки, кам деб билмаган:

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.

Навоийнинг шеърий девонларида орифона ғазаллари ошиқона ғазалларига нисбатан миқдор жиҳатидан анча кам. Лекин уларнинг ҳар бири мазмунига кўра ўз даври тафаккури тарихида катта воқеа бўлган, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётдаги мавжуд зиддиятларни тўғри изоҳлаган.

* * *

«Кўнглунг истар—ёрлар бирла ҳаминша шод бўл.
Мендину кимдинки кўнглунг истамас—озод бўл».

Навоийнинг ёшлик чоғларида ёзилган ва «Илк девон» га киритилган ғазали матлаи. Арузнинг рамали мусамани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазида. 7 байт.

Ғазал изҳор типигаги ғазаллардан бўлиб, унда лирик қаҳрамон-ошиқ ўз ишқи ва ишқий кечинмалари

ҳақида сўзлайди. Навоий тасвирлаётган ошиққа зўравонлик, худбинлик ёт. У маъшуқасининг ўз хоҳишига кўра ёр танлашини истайди. Ошиқ севгилисининг шахсий эркига заррача бўлса-да, тазйиқ кўрсатиш, дахл қилиш фикридан узоқ. Ғазал матлаида баён этилган инсонпарварлик руҳидаги бундай мулоҳазалардан шу нарса аён бўладики, Навоий ёшлигиданоқ ишқий-ахлоқий масалаларда ғоят юксак, олийжаноб мавқеда турган.

Ғазалнинг кейинги байтларида таъкидланишича, Навоий куйлаган ошиқ бу фикрни ўзининг бахтиёрлигидан келиб чиқиб эмас, балки катта оғирликни елкасига олган ҳолда, севгилисига, унинг ҳаётда бахтли бўлишига ён босган, бу йўлда шахсий бахт-саодатидан, қувончларидан кечган ҳолда илгари сурмоқда. Фироқда қолган ошиқ учун севгилисининг бахти, саодати муҳимроқ:

Гарчи сабрим уйи янглиг айладинг вайрон мени,
Доимо, ё рабки, ҳуснунг мулкидек обод бўл.

Ошиқ фикрига кўра, у яшаётган ижтимоий-сиёсий муҳитда унинг насибаси ғам, андуҳ чекиш. Одамларга жон ато этувчи ёрга эришуви қийин. Ҳаёт шундай қурилган:

Мен чекиб андуҳ ўлай, эл жонн бўлсин ул масиҳ,
Соврул, эй чархи нигун, в-эй даҳри дун, барбод бўл!

Ошиқнинг ҳаётдан, тақдирдан норозилиги исёнкор. Одатда, бундай шеърлар шоир ёки унга яқин замондошлари ҳаётида ғоят мушкул воқеа, ҳодисалар рўй берганда, мураккаб вазият тақозоси, кучли ҳаяжонлар таъсиридагина юзага келиши мумкин. Ғазалда ошиқнинг юз берган кўнгилсиз воқеалардан норозилиги аён. Чунки, тасвирланишича, бундай воқеалардан инсон кўнгли шиша бўлганда ҳам, пўлат бўлганда ҳам таъсирланмай, синмай иложи йўқ («Эй синуқ кўнглим, агар худ шиша бўл, пўлод бўл»).

Мазкур ғазални Навоийнинг ёшлик даври биографияси билан боғлашга ҳам асос йўқ эмас, яъни шоир ўз тақдирини бирон қиз билан боғламоқчи бўлган. Лекин бу иш расмийлашиш олдида бузилган. Қайфияти бузилган шоир тушкунликка тушган ва қуйидаги сатрларни ёзган бўлиши эҳтимолдан холи эмас:

Туттум ўлмакдин тирилмак, ҳажр, ваҳ, тенгдур манга,—
Эмди гар бергил зилоли Хизр, агар жаллод бўл.

Бу сатрлар шеърнинг лирик қаҳрамони—ошиққа эмас, шоирнинг ўзига даҳлдор бўлиши мумкин. Ҳаётга шоирона бефарқлик, яқин кишиларнинг бевафолигига ёлғизлик («бекаслик»)ни қарама-қарши қўйиш ғояси ғазал мақтаида алоҳида таъкидлаб ўтилган:

Эй Навоий, олам аҳлига чу йўқ эрмиш вафо,
Келу мундин нори бекаслик била муътод бўл.

Бунда улуғ шоир гўё ўзининг келажакда оила қурмай, дунёдан ёлғиз ўтишини башорат қилгандай. Ғазал шоир биографиясигагина оид бўлиб қолмай, унда умуман инсоннинг, XV аср кишисининг энг олижаноб лирик туйғулари ўзининг бадий етук ва умумлашган ифодасини топган.

МУНДАРИЖА

Темурийлар даврида ўзбек адабиёти	3
«Анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор...»	13
Шайх Аҳмад Тарозий: «Фунунул-балоға»	19
Нақшбандия Навоий талқинида	26
«Хамса»да Ислом нури	33
«Хамса» ва жаҳон адабиёти	68
«Шоҳнома» талқинлари тарихидан	73
Анъанавий поэтика ва Навоий	79
Алишер Навоий ва Юсуф Амирий	85
Сеҳрли назм <i>Хоразмий</i>	92
Дилнаво шеърият <i>исомий</i>	97
Навоий ва Бобур	107
Шеърият жозибаси	113
Гулшандан қатралар	121
Ғазал мулкига саяҳат	125